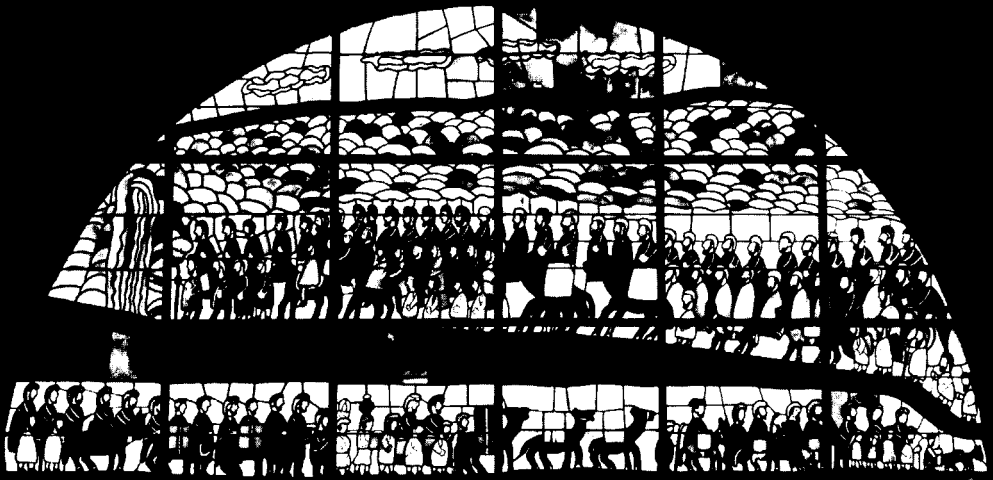

רבעון

ספרות
הגות
מחקר

חורף-אביב תשמ"ב

שובו לבצרון אסירי התקווה

יציאת מצרים — של שלום מצפת

מי יתן ומשפחת העמים של האנושות
תשתה מיין השיחרור מעבדות
ותאכל ממצות הגאולה

United Jewish Appeal, National Office
1290 Avenue of The Americas
New York, N.Y. Tel. PL. 7-1500

אנו עם אחד ומאוחד!

מוגש ע"י המשרד הארצי ע"י „המגזיין היהודי המאוחד“ ערב חג המסח כשירות של שותפות יהודית בעורק-חיים לכל קהלות ישראל באמריקה.

בצרון

רבעון לספרות, הגות ומחקר, יוצא לאור על ידי „קרן
לספרות עברית“ בשיתוף „המכון לתרבות עברית
וחינוך“ של ניו־יורק אוניברסיטה.

עורך: **חיים ליף**
ועד המערכת: **רבקה פרידמן**
גבריאל פרייל
יושב־ראש ועד המערכת: **נפתלי צ. ווינטר**

כרך ד, (סידרה חדשה), 13-14 (344-345) ניסן, תשמ"ב

התוכן

- פרקים ראשונים..... ח.ל. 2
אהרן אפלפלד על חייו ויצירתו (שיחה עם המספר)..... שמואל שניידר 5
הפסגה (נובילה)..... אהרן אפלפלד 18
עיון בסיפור „בחנוכה 1946“ לאהרן אפלפלד..... מנחם ד. שריד 90
שני שירים: א. יהודה איש קריות ב. ארץ ישראל..... ש. שלום 94
הרהורים על המושג „דור“ בספרות העברית החדשה..... ראובן קריץ 95
למען השם (שירים)..... ט. כרמי 103
לחזות בזכרון הנוהר: על תפיסתו הפיוטית של
ראובן בן־יוסף בשירי „על סף המדבר“..... אבידב ליפסקר 104
* (שיר)..... גבריאל אלישע 113
על השואה והשלכותיה בפרוזה העברית של ימינו..... נחמה זולר־ברסון 114
„לשאלת קיום היהדות“ — שני מכתבים מש״י הורוויץ
אל ראובן בריינין..... שלמה נש 120
שירה עברית בתרגום אנגלי לט. כרמי..... ח. ליף 128
הכנס השנתי ה־13 ללימודי היהדות בבוסטון..... נ.ס. 129
בין ספרים חדשים..... אבשלום 132
גרשם שלום וש״י עגנון..... א.א. אורבך 135
מסיבת זכרון להלל בבלי..... רחל וכסלר 136
ידיעות וצינונים..... 138

פרקים ראשונים

לחוברת

גם הפעם אנחנו מגישים לקוראינו חוברת כפולה ומוגדלת, היא חוברת חורף-אביב, תשמ"ב.

לכתחילה אמרנו להוציא חוברת חורף נפרדת, כפי שהבטחנו לקוראינו בגליון הקודם. היא עמדה להופיע בחודש שבט. כשהגיע סיפורו החדש של אהרן אפלפלד לפני מועד הופעתו של גליון החורף, היא הנובילה "הפסגה" הבאה כולה בגליון הזה, חזרנו בנו והחלטנו להכפילה.

טעם השינוי הוא שלאחר הקריאה בסיפור נתברר שאין לחלקו לשנים, כי חלוקתו תפגע ברושם שהנובילה בכללותה עושה על הקורא המשתף את עצמו לא רק בעלילה, בחוויות של הנפשות המאכלסות אותה ובגורלן, אלא גם באווירה ובהלכי הנפש הממלאים את פרקיה.

שמחנו לשמש "שושבינים" לפרסומה של נובלה חדשה של המספר הנודע, שכבש לעצמו מקום של כבוד בסיפורת העברית בזכות אמנות הסיפור שלו, טיב הרקע וייחודן של הנפשות הפועלות בו. הוא העלה בכשרון ובעין-צייר בוחנת ומעמיקה-ראות עולמם של יהודים טרם השואה ולאחריה. הסיפור בחוברת הנוכחית הוא אֶחָ לסיפוריו הנודעים, שעשו לו שם גם בתרגומם לאנגלית: "באדנהיים" ו"תור הפלאות". אנחנו רוצים גם להפנות תשומת-לב הקוראים לשיחה עם מר אפלפלד בחוברת הזאת, שיש בה משום תוספת הפרות עם המספר ודרכו ביצירה.

בהזדמנות זו אנחנו מבקשים סליחה מאת סופרינו שדבריהם נועדו לחוברת הזאת ונידחו לבאה. חוברת הקיץ עומדת להופיע בראשיתו וכן גם ניגש בקרוב לעריכתו של הגליון שיצא לקראת ראש-השנה תשמ"ג.

פרסום, מקור ותרגום

בימינו אין פרס ספרותי מאורע חשוב בעולם הספר העברי. עברנו דרך ארוכה מאז הכריז העתון העברי היומי "הצופה" בשנת 1903 על פרס לסיפור העברי הקצר (י.ד. ברקוביץ זכה, כידוע, בפרס הראשון על סיפורו "משקה'לה חזיר"). יש שמתריעים, או קובלים, על ריבוי הפרסים, שמתשטשים, כביכול, את ההפרשים בין יוצרים שראויים להכרה והוקרה לבין סופרים בינונים שמתעלים על-ידי זכיה בפרס ויצירותיהם המפוקפקות עמהן...

אין בכוננתנו להִכְנֵס לגופה של סוגית הפרסים. על אף הקיטרוגים, אין ספק שהפרס יוצא בשכרם. הספרות העברית אינה מפנקת את יוצריה ואם הפרס, ההענקה, או הגימלה מאפשרים לו להפנות במשך זמן מסוים לעבודה ספרותית — כלום יש מקום כאן לקיטרוג ולקובלנה?

משמחת ביותר הידיעה על הִכְרָה ליוצר עברי שבאה מן החוץ, מן

"העולם הגדול", לאו דוקא מפני שהיצירה העברית נזקקת להסכמה מצד "הגויים". עגנון היה עגנון לפני שקיבל פלג-פרס נובל. עד היום זר נוסח עגנון לקורא לא־יהודי, או אפילו ליהודי שזרים לו מקורות היהדות. הפרס אינו מוסיף לערך יצירתו של סופר. אך לצערנו אנו מאבדים את אמת־המידה כשאנו באים להעריך יוצר עברי שאינו מבני "החבורה", או "אסכולה" מסוימת ואינו כותב לפי "אופנה" מקובלת. יוצרים בעלי ערך ובעלי כשרון מקורי מובהק, שאינם מתקהלים ואינם כותבים לפי תכתיבים של אסכולה זו או אחרת, נדחקים הצידה ואין הביקורת הרשמית, ועל־פי־רוב גם הבלתי־רשמית (שנגררת אף היא אחרי שלטון האופנה), משגיחה בו.

אחד מן המספרים העברים המחוננים ביותר שלא זכה עד עתה בפרסי־יוקרה במדינת ישראל, הוא דוד שחר. פוריותו מעידה שהתעלמות הביקורת ממנו לא פעלה עליו ועל יצירתו לרעה. הוא המשיך ליצור וספריו תורגמו לשפות אחרות. בצרפת הופיע תרגום ספרו "יום הרוזנת" (שהוא הספר השלישי בסידרת "היכל הכלים השבורים") והוא זכה החורף בפרס־היוקרה PRIX MEDICIS – הניתן לספר הטוב ביותר שתורגם במשך השנה משפות העולם לשפה הצרפתית (על הסיפור תבוא הערכה בגליון הבא).

דוד שחר "התחרה" עם סופרים ידועי שם בספרות ימינו, ביניהם פיליפ רוט, ויליאם סטירון, ו. בורוס, אנתוני בורגס, ו.ס. נייפול ואחרים – וידו של המספר העברי היתה על העליונה.

מי עוד מן הסופרים העברים בימינו (ואפשר גם כאלה שאינם כבר בחיים) תגלה ספרות העולם? עם קטן אנחנו, ארץ קטנה לנו וספרות עברית חדשה שנוצרה כלשון שקמה לתחייה בניסיוניסים. עתה שזכינו לקצת הערכה מבחוץ, אפשר נרחיב במקצת "הערכת עצמנו" מבית?

פרס ניומן – לט. כרמי

ומפרס לפרס – משלנו. השנה יוענק הפרס השנתי על שם ישראל (אירווינג) וגברת ניומן מטעם המכון לחינוך ותרבות עברית של ניו־יורק אוניברסיטה למשורר ט. כרמי.

ט. כרמי נמנה על המספר הקטן של יוצרים עברים שלידתם ועיקר חינוכם היו על אדמת אמריקה. הוא ספג את רוב תורתו ותרבותו, העברית והכללית, בבית־אולפנה בניו־יורק ותרבות זו עיצבה את רוחו ונבלעה ביצירתו הפיוטית.

אך לא בזכות השכלתו הכללית באמריקה נעשה ט. כרמי למשורר עברי, אלא בזכות התרבות העברית שספג בשפע בבית, בבתי הספר העברים כאן ובארץ. היא שסיפקה לו את "הכלים" לביטוי הפיוטי שהלך וגדל והתפשט מספרו הראשון "מום וחלום" עד "ליד אבן הטועים" – ספר שיריו האחרון.

קל להגדיר את שירתו של כרמי כמוררנית, אבל קשה לייחס אותה לאסכולה מסוימת, היא חורגת מן המסגרות הפיוטיות המקובלות. אם כי

"חוקים" וגרים לה, נדמה כי דמיון חפשי ושנון מוליכה למחוזות של ציוריות רחוקה-קרובה, נתפסת ומתעלמת, מוחשית-מפשטת, של משל ונמשל כאחד...

עשיותיו של כרמי, מלבד יצירתו הפיזית, מרובות ופוריות ביותר. תרגומו המצויינים משקספיר (חלום ליל-קיץ, מידה כנגד מידה והמלט) בלבד ראויים להערכת-כבוד. אבל הוא הוסיף לתרגם כהנה וכהנה מסופוקלס, כריסטופר פריי, אדווארד אלבי, ברנדאן ביהאן האירי, ליליאן הלמן ועוד. ואחרון אחרון (מלבד עבודת עריכה והוראה ענפה) – האנתולוגיה שירה עברית של "פנגווין" (שהדיבור בא עליה במקום אחר בחוברת זו).

מקל נועם ...

האם נועם חומסקי הוא שונא ישראל לתיאבון או להכעיס, או לא זה ולא זה, כִּי־אם אדם "שדיבוק" נכנס בו, מעין "שגעון לדבר אחד", שמדינת ישראל היא בעלת יצרים אימפריאליסטיים ואין מענינה כִּי־אם בדיכוי הפלשתינאים ובכיבוש אדמות ערב?

אמנם "קו" זה אנו מכירים יפה מנאומי נציגי רוסיה הסובטית וגרוריה, מדינות ערב ושל "העולם השלישי". השמאל הקיצוני וחסידיה־המהפכה הרדיקליים למיניהם והאנטישמיים המושבעים – מחנה עצום, שקולם קול מסית ומדיח, מנסר מסוף העולם עד סופו.

מדוע יתייצב איש כנועם חומסקי, חכם לשון מפורסם, פרופסור במוסד טכנולוגי ידוע ובן מחנך עברי, ויעיד עדות שקר בפני קבל־עם, שלא אש"ף (P.L.O.), כִּי־אם מדינת ישראל עומדת כשטן בדרך השלום?

אפשר ששוחד הרדיקליזם המסולף יעוור את עיניו, או שיד סיבוכי־נפש שאין שכלו החריף מבקש להגיע עד תכליתם, בדבר.

על כל פנים, נועם חומסקי חוזר וזורק מרה בישראל בספרו החדש "לקראת מלחמה קרה חדשה", כשם שעשה בספרו הקודם, "שלום במזרח התיכון?", ובמאמריו ובנאומו, שאין המדינה היהודית כִּי־אם שלוחה של ארצות־הברית במזרח התיכון לשם ניצול ושילוט באוצרות הנפט באיזור. אפילו המבקרים שאינם מידידיה הוותיקים של מדינת ישראל תמהים על שהוא תולה בה קופה של שרצים ומתעלם ממצבה המיוחד, כמדינה מוקפת אויבים המבקשים להעבירה מן העולם. נ.ח. מרחיק לכת ומאשים שמדינת ישראל סיפקה 96 אחוז מן הנשק לסאמווה בניקארגואה לפני מפלתו מבלי לתעד את אשמתו. וכן ישמיע דעה סתמית שבשנת 1975 "הכיר" אש"ף בזכות קיומה של מדינת ישראל מבלי לפרש את דבריו, – דעה שאין לה על מה לסמוך. ושוב: התעלמות גמורה מכוונותיהם הרצחניות של אש"ף לכיתותיו.

נועם חומסקי עצמו ודעותיו המשובשות והנפסדות הם חלק מפסיכוזה זו של שנת ישראל "עוברת לסוחר" בעולם שאנו חיים בו כיום.

ח. ל.

אהרן אפלפלד על חייו ויצירתו

(ראיון עם המספר)

שמואל שניידר

חייר, אך הייתי רוצה לשמוע אותם מפיק; מפי "בעל-הדבר" המעיד על עצמו. לכן, מר אפלפלד, אל תכעס אם מפעם לפעם "אלחץ" אותך כדי להוציא מפיק דברים שכסופר האמון על סלקטיביות, הנך נוהג לפי הכלל "לבא לפומיה לא גלי"; אעשה ככל אשר ביכולתי להפריע לשתיקתו של המשורר...

ילדות ומשפחה

תשובה: נולדתי ליד צ'רנוביץ ב-1932. הייתי בן-יחיד. ככל שמתבוללים יותר יש פחות ילדים. אין זו המצאה אמריקאית. צ'רנוביץ היתה עיר מתבוללת אך מוקפת פריפריה יהודית שורשית; חסידות סדיגורה וויזניץ. הרי בקרפטים, קמה החסידות.

ש. ומשפחתך?

ת. משפחתי היתה משפחה יהודית מתבוללת למחצה, אך עם רקע יהודי ממשי. שני הסבים משני הצדדים היו חסידים — אחד חסיד סדיגורה ואחד חסיד וויזניץ, אבל ההתבוללות היתה רבה. שפת אמי, למשל, כבר היתה גרמנית ולא יידיש. יידיש למדתי אצל סבא וסבתא ובמחנות.

ש. וחינוך?

ת. עד למלחמה למדתי רק שלושת-רבעי שנה. כיתה א' ולא יותר. אך בו בעת ספגתי הרבה, הרי הייתי בן-יחיד מבית אמיד. מה ספגתי? קודם כל מראות ומסעות.

ראיון זה נערך עם המספר אהרן אפלפלד בשהותו בניו-יורק כאורח האוניברסיטה העירונית של העיר ניו-יורק — המרכז למדעי היהדות שעל-יד ביה"ס למוסמכים. הראיון

אהרן אפלפלד

נערך ב-24 בפברואר בחדר בבית-מלון מקומי בו התאכסן מר אפלפלד, ולסירוגין במספר מסעדות במנהטן.

המראיון השתדל למסור את הדברים קרוב ככל האפשר לדרך מסירתם על-ידי מר אפלפלד.

שאלה: הייתי רוצה להתחיל ראיון זה באי-אלו פרטים ביוגרפיים. איני מתכוון לפרטים שהתפרסמו במסגרת הביוגרפיה הרישמית הפורמאלית, אלא, הייתי רוצה לשמוע מפיק פרטים ביוגרפיים בעלי מיטען ריגשי-אישי שהינך רואה אותם כחשובים ביותר בתולדות חיך. נידמה לי שעל-אף הפירסומים הרבים בהם זכית בזמן האחרון, הן בארץ והן כיבשת זו, פרקים שלמים מתולדותיך נשארו עלומים. אפשר אומנם להשתמש בסיפוריך ובי"מסות בגוף ראשון" לשם מיפוי משוער של מסלול

- ש.** ומה עם המשפחה הרחבה יותר? דורים, דורות וכו'?
- ת.** אגיד לך, כל השנים אני מנסה לעשות ריקונסטרוקציה של ילדות. לשחזר פיסה אחר פיסה. למלא חללים. "תור הפלאות" הוא נסיון לשיחזור ימי ילדותי. מכיון שהוודאות מועטה והאפלה רבה לכן השיחזור. זו עבודה ארכיאולוגית בתוך עצמי. זהו בעצם פרוצס יצירתי.
- אני זוכר את המשפחה, אך ילד זוכר את הדברים העמוקים ביותר שהם במבט ראשון הדברים הטריביאליים ביותר. בסך הכל צללים, קווי פנים. למעשה כל השנים אני מנהל שיחה נסתרת עם המשפחה. קווי האורך והרוחב של משפחתי? זה נע בין התבוללות וחסידות. אבי בן-יחיד והסבא שומר מצוות מקפיד בקלה כבחמורה. כאמור, חסיד ויז'ניץ. הסבא גר בז'אדובה ובחופשים שהיתי אצלו. העיירה סמוכה לויז'ניץ. כפי שאמרתי, הפריפריה היתה יהודית ולכן ספגתי במקצת יהדות שורשית למרות הבית המתבולל.
- ש.** ומצד האם?
- ת.** את סבי מצד אמי לא הכרתי. הוא נפטר קודם שנולדתי. את סבתא הכרתי. אם כן, הדור שקדם להורי היה דור שומרי מסורת. באיזורים שלנו לא היו מאבקים כמו אלה המתוארים בספרות ההשכלה; מאבקים בנוסח "מלחמת הדת והחיים". היהדות היתה מתונה יותר.
- ש.** בכל זאת, הרי היה פער?
- ת.** אני יכול לתאר לעצמי שלסבים זה כאב, אך נכנעו לגורלם. בילדותי הנני זוכר במיוחד את הניגונים, פרשת השבוע, ניגון דף גמרא. אך כל זה רק צללים. בזכות זה היה קל לי יותר במחנה. למדתי יידיש בקלות יחסית, הרי ראשית לימודי באוניברסיטה העברית היו בפקולטה לספרות יידיש, זכרי-עבר אלה עזרו לי גם בהיקלטותי בארץ. בעוד שהתרבות הגרמנית-אוסטרית היתה החלק המודע הרי שהיהדות זרמה אלי בסתר.
- ש.** מה היה הרקע החינוכי של הורייך?
- ת.** אבי בילה שנים בווינה. הוא נשלח ללמוד בגימנסיה, היה אדם אמיד. עסק במוטוריזציה של טחנות קמח. היה איש משכיל ביותר. התרבות הגרמנית שלטה בו ובביתנו. זכרונותי על אמי מועטים, שכן נהרגה כבר בימים הראשונים של המלחמה ב-1940. הרומנים והגרמנים הרגוה בהכנסם לעיר. כל מי שהיה ברחוב באותו זמן נהרג. בגיל שמונה אבדתי.
- ש.** מה היית אומר היו ציפיות הורייך ממך?
- ת.** כל הוויית הורי היתה זעיר-בורגנית. רצו שבניהם יהיו או רופאים או עורכי-דין. נטייה רגילה של הורים יהודיים.
- בימי מלחמה ואימות**
- ש.** ומה קרה לאחר מכן?
- ת.** המלחמה פרצה ב-1940, הגרמנים פלשו אלינו באוגוסט

מוגילוב-פודולסק שמה הפרידו בין גברים ונשים, הגברים לעבודה. אל תשכח שהגענו לאוקריינה בחורף. עשה חשבון: מאוגוסט עד החורף רבים מתו בדרך.

ש. עם מי היית כל אותו זמן?

ת. את כל הדרך עשיתי עם אבא. אך במוגילוב-פודולסק לקחו את אבא, פשוט נעלם. לא זוכר, אני רק זוכר שבכיתי הרבה. נשארתי לבד.

ש. ומה עשית אז?

ת. ברחתי, לבדי. הלכתי מכפר לכפר. למזלי למדתי אוקראינית כי המשרתות בביתנו היו אוקראיניות. פני לא היו יהודיות. נדדתי מכפר לכפר. דברתי בשפתם. אתה צריך להבין איך בנוי הכפר האוקראיני. בכפר עצמו גרים כל האמידים, המימסד של הכפר. הם לא יאספו ילד אסופי ובוודאי שלא ילד יהודי. אך בפריפריה של הכפר גרו אנשי השוליים. זונות, גונבי-סוסים וכו', אלה היו זקוקים לשרת, לעבד קטן. הם לא שאלו שאלות והם קיבלו אותי. הם אספו אותי. כאן פגשתי בפעם הראשונה בחיים ובערְתָּם. במחנות היו מוות, רעב, פחד. אך כאן למדתי בפעם הראשונה מה זה גנב, יחסים בינו-לבינה אלימות בעלים כלפי נשותיהם ועוד.

ש. איך זה שלא גילו את זהותך?

ת. היה לי כלל ברזל שאסור לי להיות במקום אחד יותר מדי

1940. כל יהודי האיזור נשאר. ב-1939 בוקובינה סופחה לרוסיה. הרכוש הולאם. ביום בהיר אחד אבי נשאר עני ורש. הרוסים לקחו הכל, "איין ארימאן", ביום אחד. שמענו שהגרמנים באים, למרות הכל הייתה שמחה. הגרמנים באים והתרבות הגרמנית תשלוט. שמחו כשהרוסים נסוגו. חשבו אז שהכל שיגעון של רגע. עכשיו, אמרו, נהיה בידי אומה תרבותית. "איינשלוס" יהודי... פשוט ציפינו לגרמנים. אתה צריך להבין שזה דבר עמוק ביותר. הסימביוזה היהודית-גרמנית אין לה אח ורע בתרבות היהודים. ממש טירוף, היפנוזה. לקח זמן רב עד שתפסו שהם רוצחים. הרי שמש של הגרמנים קשור בספרות, תיאטרון, מוסיקה — בכל הנעלה שבעולם.

ש. ומה קרה ב־1940?

ת. אוספים אותנו. גרנו בפרוור. את אמי הרגו בקיץ. את השרידים הוליכו ברגל. הוליכו אותנו ממקום למקום. הכל ברגל, מעיירה לעיירה. בכל עיירה שבאנו כבר לא היו יהודים, ואנו התאכסנו בבתים השדודים. בכל עיירה שהינו יום יומיים. אך הן היו כבר ריקות. אני זוכר בעיקר את הספרים העבריים על הריצפה. בתים פרוצים בלי חלונות ובלי דלתות. כך נמשך הדבר שלושה-ארבעה חודשים. בדרך מתו הרבה יהודים.

וכך הגענו עד אוקריינה. היינו באיזה קולחוז ריק על-יד

- ת.** ב-1944 מגיע הצבא הרוסי. ידעתי שהם מצילים. מצאתי שם גם חיילים יהודיים. הם פרצו על סוסיהם לכפרים האוקראיניים. התקדמתי יחד אתם. גם כאן הייתי שרת. היה זה ממש צבא בחזית. הייתי במטבח הנייד. בעצם זה היה כך: באים לכפר לוקחים בכח אוכל מהאכרים וכל מה שיש להם מבשלים, שוהים יום-יומיים ומתקדמים.
- ש.** כמה זמן חיית אתם? לאיזה מקומות הגעת?
- ת.** כך חייתי יותר משנה. פרטי-פרטים אינני זוכר. כפי שאמרת לך, איני עוסק בכרונולוגיה לשמה אלא זו שיש לה משמעות.
- ש.** האם הסיפור "המצוד" עניינו באותה תקופה?
- ת.** נכון. אך אין זה הסיפור היחיד. ישנם סיפורים רבים שפורסמו בכתבי-עת שונים ועדיין לא קובצו. כמו כן מצויים סיפורים רבים בכתבי-יד. רובה של יצירתי עדיין בכתבי-יד אם כי מה שהתפרסם עד כה, כולל הסיפורים שבכתבי-עת, מסתכם לכדי עשרים ספר, אבל נחזור לענייננו.
- ש.** טוב, לאן הגעת?
- ת.** הצבא הרוסי התקדם לעבר בוקובינה. משם לרומניה ומשם לבולגריה. הייתי שם זמן קצר בלבד, היו שם כבר ילדים יהודיים שבאו עם הצבא הרוסי. בהתחלה היינו ארבעה-חמישה ואחר-כך תשעה. ואז מישהו הציע שנברח. ברחנו. ברחנו
- ועל זה הקפדתי. הם היו אנטישמיים, אנטישמיות שבדם.
- ש.** איך זה לא גילו שהינך יהודי, למשל כשהתרחצת?
- ת.** ידעתי שאסור לי לישון אצלם.
- א.** תמיד ישנתי באורוה, גם בחורף. פחדתי שמא אפלוט מלה יהודית תוך כדי שנתי. **ב.** לא התרחצתי. **ג.** אם ראיתי יהודי נזהרתי לא להתקרב. ילד שנראה לי כיהודי לא נתקרבתי.
- ש.** עד מתי היית שם?
- ת.** זה נמשך עד 1944.
- ש.** מה היה טווח נדודיך?
- ת.** את הרדיוס של נדודי איני יודע. הייתי רועה צאן אצל גונב הסוסים. הייתי יוצא עם הסוסים למרעה. היה לפעמים קורה שסוסים גנובים חזרו לבית בעליהם. ידעתי שאם אחזור בלי סוס הגוי יהרגני. גם אני, כמו הסוס, ברחתי. אצל הזונה פשוט הייתי שרת קטן.
- ש.** ומה עם הלשון? האם מיבטאך לא גילה אותך?
- ת.** השתמשתי ב"פנטטים" שונים. גימגמתי קצת שלא יגלוני. האוקראינים עצמם לא ידעו לקרוא. כל מה שידעתי מהבית נשכח. כמו זיקית רציתי להיות יותר ויותר דומה לסביבתי.
- ש.** האם פגשת יהודים תוך כדי נדודיך באותו זמן?
- ת.** לפעמים בשדה ראיתי ילד יהודי בורח, מחפש, ידעתי שלא אוכל לעזור לו ושנינו נהיה אבודים. הייתי תמיד מתרחק.
- ש.** עד מתי נמשכו נדודים אלה באוקריינה?

במחנה עולים ובחנות נוער

- ש.** איך עזבת את המנוזר?
- ת.** לא רחוק משם פגשנו חייל מהבריגדה. שאל: למה לא תעלו לישראל? זה הדליק משהו. ברחנו. גנבנו קצת כסף והגענו לנפולי. היה שם ערב-רב. על החוף באיטליה כתבתי סידרה של סיפורים. גם על המנוזר. לא את כולם פירסמתי עדיין.
- ב-1946 עליתי ארצה. הייתי אז בן 14. עסקתי הרבה בנסיעה ובחיים על האניה ששמה היה "הגנה". כלאו אותנו בעתלית.
- צבי צמרת, שעסק לאחרונה בשימור אתרים של תקופה זו גילה את שמי חרות על קירות אחד הצריפים. הוא ניסה לשמור את המחנה כאתר היסטורי ובמיקרה גילה שם את שמי. ברור שבשמי הקודם: ארוין אפלפלד.
- הייתי שם כל החורף. זו פרשה מיוחדת. כל התחנות האלה היו פרקי לימוד בשבילי. הכרתי בתחנות האלה את הקיום בערִיָתו. את גוף האדם בערייתו הכרתי ולמדתי על גוף האדם, ועל תשוקותיו, ונהייתי "אובסרוינט אובייקטיבי". בעתלית למשל, ראיתי מה עושה החום לבני-אדם. התאוה הסכסואלית הדחוקה התפרצה שם פתאום. ברור: הרצון לחיות.
- ש.** ואיך הסתגלת לחיים בעתלית?
- ת.** אנשי "הגנה" לימדו עברית, סיפרו קצת על הארץ. אך גם עתלית עדיין הווייה של מחנה. פשוט המשך, אם כי מחנה נוח.

והתחלנו ללכת ברגל ובעגלות עד שהגענו ליוגוסלביה. הם היו מבוגרים ממני. אני הייתי בן שתים-עשרה והם היו מבוגרים ממני בשנתיים-שלוש. הם עיצבו את אישיותי לא במעט.

- ש.** איך הם ניצלו?
- ת.** הם ניצלו בכל מיני גילגולים. שמע, לכל בני דורי קרו דברים שלא ייאמנו, שקשה לספר. השאלה היא איך לתת לזה ביטוי ספרותי אמין.

- ש.** איך התקיימתם באותה תקופה?
- ת.** מגניבות. נכנסים בלילה וגונבים. היינו בעלי נסיון. מלומדים מהיערות ומהצבא הרוסי.

הגענו לאיטליה מיוגוסלביה. לא רחוק מנפולי פגש אותנו נזיר והכניסנו למנוזר. זו הייתה כבר חווייה שונה. בפעם הראשונה קבלנו קורת גג. לימדו אותנו איטלקית, צרפתית. ברור שניסו גם לנצרנו. זו תקופה שהשאירה בי רושם חי. קודם כל השקט. תפילות, פעמונים. בפעם הראשונה אחרי שנים רבות מנוחה, מיטה, אוכל. אך גם זה חלום בלהות.

- ש.** איך הסתגלת לשינוי?
- ת.** איך מסתגלים מחיי הפקר לחיים ממושטרים? לא יודע. המשך של סיוט אחר. גם שם גנבנו. גם שם סיוט. הלכתי למיסות; קצת עובדים בגינות וקצת לומדים איטלקית, צרפתית וקצת קוראים בברית החדשה.

- ש. מה עשית במלחמת השיחרור?
- ת. במלחמת השיחרור הייתי בן 16 ושהייתי בחוות רחל ינאית. היינו מבודדים, מחוץ לעיר. מפקדת המקום היתה רחל ינאית. למדנו להשתמש קצת בנשק.
- ש. אולי תרחיב קצת את דבריך על רחל ינאית — זכרונות, היחסים בינך ובינה, אישיותה; הרי היתה אחת הדמויות המרכזיות בתולדות היישוב?
- ת. היחסים אתה היו מאד מורכבים ומסובכים, זו פרשה ארוכה ומורכבת, איני יודע אם אי-פעם אגע בנושא זה. אלי היה לה יחס מיוחד.
- מחמת המלחמה פינו אותנו מהחוזה וכך הגעתי למקוה ישראל. הייתי שם זמן קצר מאד. הלכתי לחפש עבודה. עבדתי בכל מיני מקומות חצרנות, אינסטלציה, בפרדס, וכך התקיימתי, לבד. לצבא התגייסתי רק ב-1950.
- את אבי גיליתי ב-1957. לא ידענו על קיומו של אחד על השני. אך זו פרשה בפני עצמה.
- בשנים הללו אני ממשיך לעבוד ולקרוא. גרתי בכל מיני מקומות. עבדתי למשל, אצל חנה מייזלס בנהלל. שם הכרתי אנשים אחרים. משם הלכתי לצבא.
- ש. ומה עשית בצבא?
- צה"ל — מפנה בחי
- ת. הייתי בצבא בשנים 1950-1952. זו פרשה ארוכה. היה לי סוג הבריטים לא מכים יש נוחיות. אוכל, מטבח, מזון בגדים. החיילים לא מתעללים.
- בסוף 1946 נלקחו הילדים לחוות הנוער שבהנהלתה של רחל ינאית בירושלים, על-יד ארמון הנציב. עבדנו ארבע-חמש שעות ולמדנו שתיים עברית. כבר לא היינו מסוגלים ללימודים של ממש.
- ש. אם כן, איך "הגעת לאן שהגעת"?
- ת. לי היתה סגולה טובה, שהיתה לי כבר בבית. אהבתי לקרוא. עד למלחמת השיחרור שהייתי בחווה. קראתי הרבה. בחווה לא היו ספרים. הייתי מסתכן ונוסע להר הצופים. מכיוון שלא ידעתי להסתכל בקטלוג לקחתי הכל — קאנט, זואולוגיה, כל מה שמופיע בקטלוג. ידעתי לקרוא רק קצת גרמנית ויידיש, בעיקר נשארה הגרמנית. יסוד היידיש נתגבר בי. הייתי מביא ספרים וקורא, היתה זו כמובן קריאה מכנית, אך זה בנה את אישיותי האינטלקטואלית. הייתי נער מסוגר. לא הייתי טרדן. משם אני זוכר למשל את ה"תהלים יויד" של אש, הספר עשה עלי רושם גדול. אהבתי משום מה את שפינוזה. היה זה צימאון מאוחר.
- ש. איך ראית את עתידך? האם היו לך ציפיות להיות סופר?
- ת. רציתי לגור באחד הקיבוצים. הרצון להיות סופר בא באיחור רב. בעצם הייתי שרוי בדיסאוריינטציה גמורה.
- הקריאה עזרה לי, לא באופן מיידי אלא לאחר שנים.

היתה זו תקופה שקראתי הרבה. בחינות הברגרות היו המבחן האינטלקטואלי הקשה ביותר בחיי. אנגלית, תנ"ך — מאתיים פרקים עם סגל ופרשנות, תלמוד, פיזיקה, מתימטיקה.

ש. מה למדת באוניברסיטה? מי היו מוריך?

אוריינטציה יהודית: סדן ורוכמן

ת. שם נוצרה קודם כל ידידות עם דב סדן. למדתי ספרות יידיש, שעורים בפילוסופיה, ספרות עברית שמעתי קורס אצל ג. שלום, סמינר אצל בובר, קורסים אצל בר, יחזקאל קויפמן, הלקין אך בעיקר הייתי קשור לדב סדן. הוא לא היה מורה במובן הרגיל של המושג. ממנו ספגתי הרבה. הוא בעצם הראשון שהיה בשבילי מורה שיטתי. הוא בעצם העניק לי אוריינטציה יהודית. אצל סדן אין שעור רגיל. זו בעצם שיחה נמשכת. הוא פרש לפני מפה יהודית, צורה רחבה שיש לכבד כל חלק וחלק בה: השכלה, חסידות, ציונות בונדיזם. הוא היה הראשון שגילה לפני את המפה היהודית ברוחבה האינטלקטואלי בלי איבה וכלי אידיאולוגיה.

ש. מתי התחלת להרגיש בלחצי יצירה, בצורך להתבטא?

ת. כשהייתי באוניברסיטה התחלתי בכתבת שירים. מה שקורה לנערים בגיל 14-16 קרה לי בגיל 20-24.

בריאות נמוך, מה שקרוי כ"ל (כושר לקוי). תראה, נכנסתי לצבא ומילאתי טפסים, שאלו: בית ספר עממי? — לא. תיכון? גם כן לא. קיבלתי "כ"ל". עשיתי טירונות קצרה ואח"כ הייתי בשירותים. הצבא היה צבא קשוח — תקופת הגינונים הבריטיים.

ש. וכך עברו עליך כל השנתיים?

ת. לא. בוא ושמע סיפור סידרלה. יום אחד אני מנקה שולחנות במטבח. זה היה בבית ליד. ויהי היום ובאחד הערבים המפקד וסגנו משחקים שח. כבר בהיותי בן שמונה שיחקתי יפה. אבי היה שחמטאי מעולה; היה אלוף וינה. אומנם שנים כבר לא שיחקתי אך היה לי בסיס טוב. פתאום מצלצלים וקוראים לסגן המפקד. לקח קצת זמן והוא לא חזר. נשאר המפקד לבדו ולפניו טבלת השח. ניגשתי אליו ואמרתי לו: "אני יודע קצת שח". הוא מסתכל עלי, משחקים ותוך דקה וחצי הוא מפסיד. הוא אומר: התבלבלתי, עוד משחק. עוד משחק, תוך דקה הוא מפסיד. חוזר הסגן, גם הוא מפסיד תוך דקה. בינתיים מתאספים כל הקצינים, משחקים. המפקד קרא לי למשרדו והתחיל לשאול אותי כל מיני שאלות. מי אתה? מאיפה? וכו' וכו'. שאל אותי מה אני רוצה? אמרתי לו שאני רוצה ללמוד. אמר: אעשה הכל כדי שתלמד. עשאתי קצין חינוך ותוך שנה ניגשתי לברגרות. היה זה מאמץ אדיר. תקופה גדולה בחיי. הייתי שווה בין שווים.

ספרות רק עניין חווייתי אלא עניין של עיצוב.

ש. האם היתה לך תחושה של כורח התייעוד בנוסח של "ניצחתי כדי לספר מה שקרה" "להנציח את השואה". גם מנדלי ב"בימים ההם" אומר שהוא רוצה להקים מצבת זכרון לעיירתו, שלא לדבר כבר על ויזל שרואה ב"הגדה" את עיקר ייעודו?

ת. לא, לא היתה לי תחושה של תיעוד. נאמר כך, למבוגרים שעברו את השואה, הם הרגישו צורך זה. לי לא היתה תחושה כזו. ספגתי את השואה בצורה עיוורת.

ש. ג. שקד ב"גל חדש בסיפורת העברית" מצטט שורה אחת מסיפורך "גונב מראות" כדי להגדירך כ"פנקסן הקהילה, כרוניקן של הימים המצרף פרט לפרט כדי שהעדות תהיה שלמה"

ת. הגדרת שקד "פנקסן של קהילות" אינה מתאימה לי. ספגתי את השואה בצורה עיוורת. אני מנסה לשחזר חוויות, לפני, באמצע ואחרי. לשואה לא הגעתי עוד. ייתכן שאגיע וייתכן שבכלל אי-אפשר להגיע. השואה היא כמו ניתוח. יש לפני ויש אחרי.

ש. איך תסביר את אלה שכן מסתכלים בה?

ת. על השואה נכתבו או צעקות או זכרונות. את שניהם אני מכבד, אני מכבד בעלי זכרונות. זו דימנסייה חשובה. גם את בעלי הצעקות הנני מכבד. איך אפשר שלא לצעוק? אני לא הלכתי

לימים פגשתי את לייב רוכמן, הוא אימצני כבן. לדעתי היה סופר גדול. באמצעות בית סדן הכרתי אותו. הוא היה יוצר בלתי רגיל. דרכו הגעתי לספרות אידיש. דרכו הכרתי את כל סופרי יידיש; — דרכו גם הגעתי לחסידות. הוא היה חניך החסידות, של החסידות האריסטוקרטית וידע את החסידות מבפנים. הלשון החסידית מאד השפיעה עלי וביטוייה מצויים גם בסיפורי.

ש. כן, שמתי לב באמת לביטויים אלה בסיפוריך. במבט ראשון הם נראים לי כעגנוניים. עד כמה שידוע לי הרי אין זו לשונך האישית? תדמיתך כסופר הרי היא שונה?

ת. האמת היא שהלשון החסידית השפיעה עלי מאד וביטוייה מצויים אומנם בסיפורי. ייתכן שבאחד הימים אגיע לכך ואדון בכל הסוגיה הזו. רק בתנאי ש"אתבודד", שאגיע ל"התבודדות" (מר אפלפלד ביטא מלה זו במיבטאה האשכנזי בציינו בכך את הוראתה בלשון החסידית — ש.ש.)

ש. אני חוזר לעניין של הדחפים להיות יוצר. הרי דחפים בוודאי שהיו?

דרכו של המשפר — שיחזורן של חוויות

ת. להיות סופר משמע לצבור ידע של שנים. צבירה תרבותית נחוצה כדי לקבל פרספקטיבה. בלי זה אי-אפשר לכתוב, אין

ש. וכי אינך מתאר גלריה רחבה של בני-אדם וחייהם בזמן "המצור"?

ת. איני עוסק בהסברה פסיכולוגית ואף לא בהסברה פסיכולוגית גלוויה אלא מנסה להצביע על תהליכים פנימיים שיש להם גילויים חיצוניים. תפיסתי היא שפנים וחוץ קשורים זה לזה. היהודי עוסק במאה השנים האחרונות בהרס עצמי באופן שיטתי. לא בכדי הרס עצמי מזמין הרס מבחוץ. ב"כאישון עין" עסקתי בנושא זה.

ש. אם כן אתה למעשה עומד כנגד תשעים ותשעה בעלי ההשכלה? זהו בעצם קריאופי החוזר ונשנה ב"מסות בגוף ראשון"?

ת. נכון. מעטים העמים שכה נלחמו בעצמם, בתרבותם, בעברם.

ש. האירים למשל? גיימס ג'ויס?

ת. האירים אינם דוגמה. הציביליזציות הגדולות כצרפת לא עשו את זה. לא יכתבו בצרפת נגד הצרפתיות.

ש. אם-כן איך אתה מסביר את התייחסותך לברנר. אני מתכוון במיוחד לדברייך שנאמרו בזמן קבלת פרס ברנר — על המצוקה הריליגיוזית שבכתביו וכפי שזה גם מתפרסם ב"מסות בגוף ראשון"?

ת. כדי להיות סופר יהודי אתה חייב לחוש את כולם. רופא מקבל מוגלה כתופעה קיימת. תאר לך אחות ששונאת מוגלה. מאז שאני מכיר את עצמי לא חלקתי את העולם לחיובי ולשלילי, כולם בני-אדם ויש

בדרך זו ולא בדרך האחרת. אני שאלתי את עצמי: איך באה אלינו השואה, איך היא זורמת בנו ואיך היא בונה אותנו כבני-אדם חיים. אני מנסה להבין.

ש. מתי התחלת לכתוב?

הבעייה היהודית — הבריחה מהזכרון

ת. בסיפורים הראשונים שהתפרסמו ב"עשן" עמדה לפני בעייה אישית. מדובר שם על אנשים הרוצים להימלט מזכרונם והזכרון משיגם.

אגיד לך. הבעייה היא שאנשים הוציאו את השואה מהקונטקסט היהודי וכל מטרתי להראות שזה עניין של הקונטקסט היהודי.

ש. האם מוכרת לך ביקורתה של סינתיה אוזיק על ספרו של סטיירון "Sophie's Choice" שבו היא טוענת שגם את זכר השואה מנסים לגוול מהיהודים בהפכם את השואה לחוויית-אימה אוניברסלית?

ת. הבריחה מהזכרון היא נושא יהודי כבר מימי ההשכלה והשואה, לדעתי, השיא של המוטיב הזה. אני טוען שהשואה היא חלק ממוטיב יהודי רחב מימי ההשכלה ועד ימינו — היהודי הבורח מעצמו. מה כאן קורה? כשאתה אומר ספרות, אתה מנסה להצביע על חוק טבע בהיסטוריה ועל-כן אני מנסה להקיף תהליכים שקרו בחברה היהודית והגיעו בשואה לידי שיא. לידי משבר.

סיפורים אחרים משקפים
התייחסות זו.

עגנון עיקרו תיאור ההווייה
היהודית עד מלחמת העולם
הראשונה ואילו סיפורי עוסקים
בתקופה שלאחר מכן. גיבור
דורנו הוא אסימילטורי. בורח
מעמו, מנסה לשוב, בורח וכו'
וכו'. אותו אני מנסה לאתר. זהו
עיקר כתיבתי.

ש. מה היה מסלול פירסומיך?

נסיונות ראשונים; תחומי היצירה

ת. סיפורים ראשונים התחלתי
לפרסם ב"דיעות אחרונות".
קודם לכן, כפי שאמרתי לך
התחלתי בגימגומי שירה. לאחר
מכן פרסמתי סידרה של מסות.
הן מלאות משאלות לב,
היסטוריוסופיות, אך לא היו
מעוגנות בנפש. ורק בשנות
החמישים המאוחרות התחלתי
לכתוב פרוזה.

ש. היש הסבר וסיבה?

ת. יש סופרים שבאים לספרות עם
אידיאה קבועה, ברורה; אני
גיליתי את עצמי עם הכתיבה.
הכתיבה גילתה לי מה חסר לי,
מה כיווני, אלה אופקים עלי
לחפש. בגרתי עם הכתיבה.
לדוגמה בספרי הראשון עסקתי
הרבה ביהודי שוליים. פתאום
שאלתי את עצמי: אבותיהם הרי
היו יראי שמים ולכן צריך
להבין אותם. וכך התחלתי
לשאול: מה עם האריסטוקרטיה
וכך גיליתי את עצמי — וכל
מיני זוויות של החברה
היהודית.

להם חולשות. ברנר עניין אותי
כתופעה יהודית. כעסו, שנאתו,
חולשתו, עצבנותו. ברנר תופעה
יהודית והוא מבטא את כל
המחלה היהודית. אך זה אמור
לא רק לגבי ברנר.

מה האימפליקציות של כל
זה? הווי אומר שמכיון שהנני
סופר יהודי; מכיון שאני יודע
שחי עמי מורכבים מבחינה
חיצונית ופנימית ועלי להבינם
ולתארם ולכן כשאני מתאר את
ההולל אני מתייחס אליו
באהבה כמו ליהודי המושפל.
צריך להבין את כל קשת.

וכך התייחסתי ליוצאי
השואה. לא כולם מרניני לב. יש
ביניהם גונבים, מבריחים,
נמושות אדם. אך אם אני לא
אשתדל להבינם, מי יבינם?

ש. מתי הגעת לתודעה זו?

ת. תודעה זו פיתחתי במרוצת
השנים. כבר מתחילת דרכי היה
ברור לי שכדי להיות סופר,
אתה חייב להיות אתה. אני
רוצה לכתוב רק על עמי, על
יהודי בן-ימינו וממילא זה
מחייב קשת רחבה של הדמות
היהודית. כדי להבין תופעות
בא"י עלי להבין את האמונה
ואת ההתבוללות שהיא נפש
התחייה. מבחינה זו עגנון היה
לי מורה דרך.

עגנון לא השאיר שכבה
סוציולוגית בחברה היהודית
שלא תיארה. לצערי קשת זו
בימינו התגוונה יותר ויותר
ונוטה לכיוון האסימילטורי.
ולכן הנני עוסק ביהדות זו.
הסיפור "באדנהיים" למשל וכן

- של הצלחות עילאיות, של כשלונות מדכאים?
- ת.** לא. אני עובד לאט לאט. הספקים אינם מדאיגים אותי.
- ש.** בכל זאת, תחושת תיסכול כמו שיש לכל אמן?
- ת.** אני אדם עמל. תחושת תיסכול היא חלק מהיצירה.
- ש.** אתה כבר קרוב ל-35 שנה בארץ ובסיפוריך אין הוויית הארץ משתקפת?
- ת.** עוד לא הגעתי לטריטוריות האלה. ייתכן שלא אגיע. מה לעשות, אינך יכול לכתוב אלא מה שפועם בתוכך.
- ש.** והוויית הצבא? מי סופר ישראל ולא עוסק בכך?
- ת.** אתה יודע שאני עברתי את כל מלחמות ישראל, גם מלחמת השיחרור. השתתפתי במיבצע קדש, במלחמת ששת הימים; במלחמת יום-הכפורים הייתי מגויס חדשים מספר. קוראים אותי למילואים ואף על פי כן עוד לא הגיעה השעה.
- ש.** וענייני פוליטיקה? אדרבא, רבים וטובים עוסקים בזה הרבה א.ב. יהושע ועמוס עוז למשל?
- ת.** לא עוסק בענייני פוליטיקה.
- ש.** מה הם רשמך מיהדות אמריקה? בוודאי הצלחת לגבש לך איזה שהם רשמים, עמדות?
- על יהדות אמריקה — בבל חדשה?**
- ת.** עיקר עיסוקי יהדות מזרח אירופה ויהודי אמריקה הרי הם יוצאי אירופה המזרחית ולכן הם בשר מבשרי.
- לא באתי אל המוכן. הכתיבה בנתה אותי. אני חב לכתיבה הרבה.
- ש.** האם אתה רואה שליחות בכתיבתך, כטענתם של רבים העוסקים בשואה?
- ת.** מעולם לא ראיתי עצמי כשליח. שליחות זו מלה גבוהה בשבילי.
- ש.** מי הם הסופרים שעמדו ועומדים לנגד עיניך? בקיצור — מי הם הסופרים שלדעתך השפיעו עליך?
- ת.** הדגם שלפני היו הקלאסיקונים שלנו. ואחר-כך הקלאסיקונים של ספרות העולם. הקלאסיקונים העבריים הם הקרובים אלי ביותר. מהם אני שואב תעצומות-נפש. אני הרי מחפש תשתית יהודית והם מציעים לי זאת. ממי אלמד? רק מהם.
- ש.** והצעירים?
- ת.** הצעירים? מעניינים אותי כתופעה יהודית חדשה. הפיסגה לדעתי היא הקלאסיקה הספרותית שלנו. הם מסכמים הווייה יהודית.
- ש.** האם חלו לדעתך התפתחויות בכתיבתך? שינויים תימאטיים, שינויי סיגנון וכו' וכו' כפי שקורה לא פעם בדרכו של סופר?
- ת.** אני עוסק רק בטריטוריה אחת — היהודית. בכל פעם מחוז אחר. אך הכל יהודי. אני עוסק בגויים אך זה לוואי וקישוט. הכל כחלק של הטריטוריה היהודית.
- ש.** האם הרגשת בדרך כאמן תחושה

טענה אותה מפיץ פרופ' סאלו (שלום) ברון הישיש וכל הנוהים אחריו?

ת. אדרבא — שתקום פה נבל חדשה. לי קשה לראות זאת.

ש. למרות השעה המאוחרת אשאל אותך על נושא שכל אמן רגיש לו. מה היו יחסיו עם הביקורת?

ביקורת וביקורת עצמית

ת. היחסים היו הגונים. זכיתי לביקורת טובה, אבל אפילו כשהביקורת טובה אין זה אומר שאני מרוצה. למעשה כל כתיבת ספר היא ביקורת. אם להשתמש בצרוף החסידי כתיבת ספר הינה תיקון הפגמים של הספר הקודם. הביקורת עזרה לי הרבה. הרי סיפרתי לך את סיפור פירסומו של "עשן" איך שכל ההוצאות המכובדות דחו את מחברתי עם הסיפורים שבה.

ש. מי?

ת. לא כדאי שתזכיר את השמות. כולם טענו בעצם אותו הדבר. זה שאל אותי: מדוע כל הגיבורים בסיפוריך פאסיביים? וזה שאל: איך אפשר לחנך נוער עברי על סיפורים כאלה? כל ההוצאות דחו אותי. רצו חומר "חינוכי", הציעו להכניס שינויים, לשכתב סיפורים שלמים וכדומה. — עד שבא ברוך חפץ מ"עכשיו" ופגש אותי ברחוב עם מחברתי מתחת לבית-שחיי ולמרות כל דברי שאין הוצאת ספרים שלא דחתה אותי, שהוא מניח כספו על קרן-הצבי וכו' וכו' חשב בכל זאת

מה הן תחושותי? תחושת צער על קיבוץ יהודי גדול שנמשך לטמיון. ממה שראיתי ההתבוללות מצוייה בכל מקום והיא הולכת ומתפשטת. להתבוללות יש מדד — הקיבוץ היהודי לא יוצר מאומה. הווייה שכזו היא בבחינת הווייה עומדת. כדי ליצור צריך שפה, תחושת קולקטיב יהודי. האם זה קיים? תגיד לי בעצמך? יש יהודים בכל מקום אך במה הם יהודים? מה יהודי יצרו?

יש רק מקום אחד ליצירה/ישראל. מבחינה זו אני ציוני רדיקלי.

ש. והאורטודוכסיה? האם גם הם בבחינת מתבוללים?

ת. ראשית מספרם מועט ומשקלם ביהדות ארה"ב קטן בהרבה ממה שאנו חושבים. ושנית משיחותי עם יהודים אלה, הקרויים "אורטודוכסיה מתונה" נראה לי שגם שם פשטה ההתבוללות. גם הם חסרים אטריבוטים של יצירתיות ושורשיות. שגם בסיסם היהודי רעוע. זוהי יהדות שרבה בה הפשטה הגם שברור הוא שאין להשוותם למתבוללים גמורים.

ש. אולי בכל זאת יש כפיך איזשהו קריכות?

ת. אילו הייתי רואה חיים יהודיים בארה"ב הרי שהייתי משנה את דעתי. מכיוון שחיים כאלה לא קיימים אני חרד. האופטימיות היחידה שלי היא מדינת ישראל.

ש. ומה עם טענת בכל החזרת ומושמעת בכל הזדמנות חגיגית.

ת. קורצות לי טריטוריות שונות. למשל עוד לא עסקתי בעיירה היהודית, ימי הבינים וכו'.

ש. אהרן, אנו מצויים כבר בתחומי השעות הקטנות של הלילה ואתה עייף מיום גדוש־אירועים הרשה לי לסיים את דברי בשאלה "אישית", כבתחילת דברינו.

לאחר כל מה שעבר עליך, לאחר שחיית כחייה מוכה ונרדפת — העולם הביולוגי ממנו לקוחים רבים מדימוייך — האם הינך אדם מרינפש. רדוף־תיסכולים, אולי אפילו נוקם ונוטר? האם כל זה לא השפיע עליך? אתן לך קומפלימנט. גדלת כזאב־ערכות אך אתה כזה גינטלמן אירופיאי, בעל נימוסים, עדין נפש, ממש "איין ווינער" (וינאי)?

ת. לא, איני מר-נפש. כפי שאתה רואה איני מנהל פולמוסים. כפי שאמרתי לך בבוקר, אני מיודד עם כל הסופרים, הן משמאל והן מימין, כולם ידידים טובים שלי למרות שברור להם היכן אני עומד בסוגיה זו.

שיש משהו בסיפורי. וכשיצא "עשן" כתבו כל המבקרים דברי שבח על ספרי והדגישו במיוחד את העובדה שהגיבורים פאסיביים, שאינם פרודוקדיביים.

הביקורת העצמית היא הקשה ביותר. אני כותב לאט. למעשה מצויים בידי סיפורים רבים יותר בכתבי־יד הם דורשים תיקונים, שצפוצים. אני זקוק לזמן, הרבה זמן. הרומנים שלי נכתבו בשנים בהן הייתי פנוי מדאגות פרנסה.

ש. האם כתבת משהו בארה"ב?

ת. לא. לא מסוגל. הבאתי עמי רומאן ואני מלטש אותו. לכתוב אני יכול רק בירושלים. אוניברסיטת הנגב נהגה בי יפה מאד. קיבלו אותי אף-על-פי שאין לי דוקטוראט, אך את האור אני מקבל מירושלים.

ש. מה הן ציפיותיך לעתיד? האם אתה חושב לפנות לתחומים תימאטיים אחרים?

הפסגה

(נובילה)

אהרן אפלפלד

— 1 —

הם נסעו דרומה במרכבה ישנה ובדרך העפר. בזה אחר זה קלפו על פניהם הנופים, כל הקיץ במלוא הדרו, מחניק מרוב ניחוח ולחות. עתה פנו וטיפסו על ההר. הרכב ניהל את הסוסים בעצלתיים, בלא להאיץ בהם. לאורך השעות הרבות, לא החליפו ביניהן האם והבת אף הנהגה, שקועות היו במושב הישן, כל אחת צנופה לעצמה.

לפתע אמרה האם: לאן אנו נוסעות. אני לא מבינה. היא השמיעה מלים אלו בלא להניע את ראשה. הבת לא הגיבה. פניה המתוחות נקמטו כמתוך חיוך.
 "אני שואלת", אמרה האם.
 "אינני מבינה, אמא".

לשמע תגובה זו היטתה האם את ראשה בקדוה, זרקה בה מבט, ובלא להוסיף עוד מלה השעינה ראשה על המסע. הבת הליטה את מצחה בידה הימנית.

המריבה היתה רבה, כבר חודשיים. זה היה לאמיתו של דבר רק הד, לא נעדר חדות. הסערה סרבה לגווע.

הרמה הלכה ונפרשה לפנייהם, מישורית, רחבה ומעובדת. העצים עמדו בירקותם האיתנה. האם ידעה מקומות אלה ממסעותיה. מעולם לא התבוננה בהם מקרוב. תמיד היתה עסוקה ועמוסה. עתה, כביכול, קרבו וכאו אליה פינות חמד אלה והרפקו על עיניה, אך היא היתה מרוגזת ומתוחה, וציפתה בקוצר־רוח לפרידה זו, משום מה, הלכה ונמשכה. הרכב והסוסים כרתו ברית נגדה.

"אינני מבינה לשם מה הטרדת עצמך. למקומות כאלה מוטב לו לאדם שישע בעצמו", אמרה האם בקול נמוך ובאיפוק רב.
 "לא אשאיר אותך לבד".
 "את מגזימה", אמרה האם בקימוץ שפתיים.

לאמיתו של דבר היתה זו החלטתה של האם לבוא כאן. הבת העמידה תחילה פנים של סרוב, לבסוף ניאותה, שוב לא היה איכפת לה. עתה לא ביקשו אלא להתרחק זו מזו. אך הרכב כמו להכעיס לא מיהר, הוא ניהל את הסוסים לאט, מתוך איזה שיוויון־נפש, כאילו היה הזמן רכוש.

"עוד רחוק", שאלה האם את הרכב בקוצר־רוח.
 "עוד כברת דרך הגונה".

"אם כן, למה לא תאיץ בטובך בסוסים".
 "הסוסים, אמר הרֶקֶב בקול איכרי כְּבֹד, לא רגילים בדרכי עפר, נהיו
 עירוניים בעוונותינו". הוא ביטא את המלה האחרונה בנוסח הישן, הדתי.
 "ואם אוסיף על שכרך, תאיץ בהם".

"מה את שחה", התערבה הבת.
 "אין זה ענייניך", אמרה האם כדרך שהיתה מדברת אליה בעודה ילדה.
 "אין דרכי להאיץ בסוסים", דיבר הרֶקֶב, "וזהי דרך פתחתים. האין
 המרכבה נוֹחָה".

"לא, אם לומר את האמת", אמרה האם בקול שנשאר לה מימים עברו,
 קאפריזי.
 "לא אשנה את דרכי, גבירתי, כסף לא יענה הכל. יש לחוס על
 הסוסים".

"הסוסים חשובים בעיניך, אני רואה, מבני אדם".
 "גם אותם ברא הבורא, לא כן".
 האם הכירה היטב טון זה, דתי להכעיס.
 הבת אמרה: "למה לך להתנַכֵּחַ".
 "מותר עוד לדבר, לא אוותר על הדיבור", הגביהה האם את ראשה.
 "עשי כרצונך", אמרה הבת וקלמה את פיה.

הסוסים התנהלו בכבודות. הרכב הקשיש לְמַלֵּם בינו לבין עצמו: השד
 יודע למה נתפתיתי. לא למרכבות נועדה דרך זו אלא לבהמות השרה. האם
 ידעה: אין בטרוניה זו ממש. הוא מבקש להעלות את המחיר. היא הצטחקה.
 הבת שהופתעה מן הצחוק אמרה: "מה מצחיק".

"אינך שומעת", קטעה אותה האם.
 הרֶקֶב הסב את ראשו ואמר: בעד שום מחיר לא אעלה עוד לכאן.
 והדרך אמנם היתה עקלקלה, זרועה אבנים ותלולה אבל הנוף שלצידו
 מרהיב בפשטותו.

בחורף של 1937 עוד מלאה האם כמה תפקידים קטנים בתיאטרון. וזה
 היה הסוף. מסיבת־פרידה לא ערכו לה, וחיש מהר נסתבר לה כי גם
 הפנסיה מוטלת בספק. חודשים אחדים התרוצצה בעיר, הזעיקה ירידים
 ישנים, הרֶפְקָה על דלתות. לכסוף, בלית ברירה ובלא פרוטה בנרתיקה,
 הופיעה אצל הבת. הבת אמנם השתדלה מאד אבל בעלה, ג'ורג', לא האיר
 לה פנים. שחקנים לא נחשבו בעיניו.

שבועיים התגוררה בביתה של הבת, הרעישה עולמות ואפילו עם
 הנכדים רבה. הבת עמדה בתוֹך, מטולטלת, בין הסערות. ערב אחד הכריזה
 האם: "כאן לא אגור ויצאה".

הבת השיגה אותה בתחנה. ימים מספר התרוצצו יחד במרכז העיר.
 שוב הזעיקו ירידים ותיקים, ביקרו בסוכנויות. האם עמדה על דעתה: עלי

לעבוד ויהי מה. אבל איש לא נכון היה להעסיק שחקנית קשישה, אף לא כזכנית. הם עמדו לשוב. הבת הבטיחה כי תערוך שיחת-ברור עם בעלה, הכל יבוא על מקומו. בדרך פגשו את מנהל הגמנסיה הקשיש. הוא נחשב בעיר כאדם מתון ובעל אופקים רחבים. בראותו את שתי הנשים במצוקתן אמר: יש לי רעיון. הרי לא רחוק מכאן יש מעון הרים, מרכז רוחני ופיסגה נהדרת. אני עצמי השתתפתי באחד הדיונים. יש שם, אם אינני טועה, גם מלון נאה.

זה המקום, הסכימו כולם.

בדרך הביתה, התחרטה. היא חששה כי המדובר הוא ודאי במעון צהודי. שוב שאלות ושוב דיבורים, והיא הרי סלדה מפניהם. אך בשובן, מאוחר בלילה, הבינה חיש מהר כי מוטב מעון יהודי מאשר גיהנום זה.

"מתי נגיע", הקיצה האם ממחשבותיה ושאלה את הרקב.

"לפנות ערב, אם ירצה האל".

"למה לך להטריד כל הזמן את האל", לא התאפקה האם, שנפשה קצה מדתיות מעושה זו.

"מה לעשות, אנחנו עוד נוהגים בנוסח הישן ומאמינים בו. ואת

אפיקורסית להכעיס".

"כן", אמרה האם והתכוונה להרעימו.

"אני, אמר האיכר בקול איכרי, לא הייתי מעז להתגרות בו בדרך

חתחתים זו, במעלה ההר".

"לא אשתנה עוד", אמרה האם בקוצר-רוח.

"אני מבין", אמר הרקב.

בלבה העריכה גולמיות זו. בשעתו, בעודה צעירה, במסעותיה הרבים,

היתה לא פעם שוקעת בשיחה עמהם, לעתים מתגרה בהם. במרוצת השנים למדה את לשונם, את טיפשותם ואת חכמתם.

השיחה הקצרה שניהלה עם הרקב הקשיש השיבה רגע לחכה את טעם

הימים האחרים, הצעירים; והיא שאלה: מעולם לא היית שם.

"מעולם. מעולם. מי גר שם למעלה".

"יהודים".

"ואת הולכת אליהם".

"כן".

"אינני מאמין למראה עיני".

"מה לעשות".

"אבל את גבירתי אינך נראית כיהודיה".

"ואף על פי כן את האמת אין להסתיר עוד".

הבת שישבה בפניה, קמוצה ובלא להוציא הָגָה מפיה, התרעמה בלבה

על הנסיעה הארוכה, על הפטפוט הנמשך של האם, ועל כל הצרות

שעוללה לה בחודשים האחרונים. המחשבה, כי עוד שערוריות רבות צפויות לה הטרידה את מנוחתה. היא התגעגעה לביתה ולילדיה.

"אמא", אמרה בלא כוונה יתירה.

"מה", פקחה האם את פניה.

"אל תשכחי לכתוב לי".

"את יודעת היטב שאינני אוהבת לכתוב מכתבים. מכתבים מוצאים

אותי מדעת".

"רק מלה שתיים".

"לא יאונה לי שום רע. היהודים סוף סוף לא יעשו לי דבר". היא

ביטאה את המלה יהודים כדרך שמכטאים זאת נוכרים.

"כרצונך, אמרה הבת. עשי מה שנוח לך". בוויכוח עם האם היתה

תמיד ידה על התחתונה.

שעת אחר הצהריים דוממת פרושה היתה על הרמה. העליה היתה

איטית ואף על פי כן הוחש בעליל, כי האוויר כאן שונה, חריף ומסחרר.

פניה הדרוכים של הבת הלכו עתה ולבשו ארשת קפואה. החודשים

האחרונים, שבתחילה הביכו אותה מלאו אותה לבסוף חמה. האם לעומת

זה, פניה הלכו והמירו הבעות ועתה לבשו ארשת של זחיות-דעת. הבת

ידעה היטב הבעה זו. זו עוררה בה תמיד תחושה לא נעימה — נחיתותה

היא.

האם אמנם היתה משכילה ממנה. בשנים האחרונות לא קראה אך מה

שצברה בגמנסיה ולאחר מכן בבית-ספר למשחק שישמשו לה אוצר גנוז:

ספרות קלאסית וספרות מודרנית, תיאטרון ומוסיקה. הבת אף היא סיימה

גמנסיה לא הומנית אלא מסחרית, המסחרית לא התכוונה אלא להכשיר

עקרות-בית מכובדות. והיא אמנם היתה עקרת-בית: גידלה שלושה בנים,

הכינה ארוחות דשנות לבעלה ובלילה כיבסה. האם ניצלה היטב את יתרונה

על פני ביתה ולא פעם התעמרה בה על קוצר דעתה. הרקב ידע עתה כי

לשכרו יוסיפו ועל כן נחה דעתו. הוא לא האיץ בסוסים אך גם לא התרעם.

"ומה יש שם למעלה", שאל הרקב בטון של רקב ביתי המרשה לעצמו

לפעמים שאלה אישית.

"מרכז רחני", אמרה האם ביודעה כי הרקב לא יבין משמעותה של

המלים.

"לא אבין", אמר הרקב.

"האם לא שמעת על מרתין בובר", פנתה אליו בלשון אתה כדרך

שפונים אל שרת בן גילך.

"לא גבירתי, מעולם לא".

"במחילה בכבודך, חרות בלבך שם זה. עוד תודה לי כי לחשתי לך שם

יקר זה".

"אני מודה לך, גבירתי, כלום מדובר בכומר או בקדוש".
 "הוגה־דעות".
 "הוגה־דעות, אני מבין".

האם, אם לומר את האמת, מעולם לא התענינה בשמות נודעים אלו. מנעוריה היתה לה רתיעה מכל עסקי יהדות. שחקנים וסופרים יהודיים לא נחשבו בעיניה. היא אהבה את הקלאסיקה, את הניב החי, את הדיבור שאין בו התחכמות. גם עתה היה כל זה רחוק ממנה, היא לא ביקשה אלא לברר את דעתו של הרקב ולהשתכח רגע. הרקב אמנם נענה להזמנה זו.

"יהודים רבים הכרתי בימי חיי. אני מכיר אותם נדמה לי היטב. ויש בעיני נדמה לי להבחין בהם מרחוק. אבל את כל כך משלנו את, שאילו נתבעתי להישבע הייתי נשבע".

"העינים דרכן להטעות, לא כן". אמרה האם בשקט מעושה.
 "עד כדי כך לא הייתי משער".

"השד אינו נורא כל כך כפי שהוא נדמה".

"אני מסכים עמך גבירתי בכל לבי". ביקש הלה להחמיא לה.

"במה שונים הם כל כך", משכה היא אותו בלשונו.

"כמאום", נקט הוא לשון ערמומית.

"אתה מגזים נדמה לי".

"כל בני אדם שווים בעיניו, לא כן".

"ואף על פי כן היהודים יהודים הם".

"סוחרים הם. מה בכך אם סוחרים הם. אך כך גבירתי אין שום תו משלהם".

"תודה".

"אני אומר זאת במלוא הרצינות. גם נאה".

"זה מצחיק", פרצה האם בצחוק.

השיח התנהל בנועם. הרקב, גבר חסון, סיפר לה כי בנעוריו עזב את נחלת אבותיו בשל מריבה של מה־בכך ויצא העירה. תחילה עבר כסבל וכרקב שכיר. עתה ברשות עצמו. ירעה האם שאין הסיפור תמים כפי שהוא נשמע. מריבה של מה־בכך משמע גנב את כספי אביו ואולי גם בזבז אותם בשתיה. במרוצת השנים, במסעותיה הרבים, היא למדה להקשיב להם, לאהוב גולמיות זו, תערובת של אמת ובקיה.

הרקב עצר את הסוסים ואמר: ננוח קימעה. הבת הקיצה מתוך קפאונה ואמרה: מה זה עולה על דעתך.

"השעה שלוש".

"מה בכך אם השעה היא שלוש".

"עלי להגיע הביתה במועד".

"נגיע. אל יטריד אותך הזמן יתר על המידה".

"זה מטריד אותי".

"אדם יוצא לדרך יניח את השעון בביתו. יודע אדם את שעת יציאתו אך לעולם לא את שובו. הזמן כל-כלו בידי הבורא".
"אינני מבינה מה אתה שח".

"גבירתי הנכבדה", אמר והיפנה את ראשו לעזרתה של האם, "הסבירי לה את משמעו של הזמן. אנחנו הקשישים כבר מנוסים בזה. לא כן".

לשמע פניה זו, היטתה הבת את צנארה ובקול שהיה בו הרבה נחישות וכעס אמרה: הבטחת לנו כי בשעה שלוש נגיע. היכן אנו והיכן המקום. לי יש בית וילדים.

"לאט לך גבירתי", מתח הרקב את קולו ככל שיכול. "כבר אמרו חכמים אדם חושב ומבטיח והאל מכריח. לא כן אמרו".

האם לא חשה לעזרתה. היא התכוננה בידיה של הרקב. הלה הוציא מן הארגז את צקלוני השעורה וקשר אותם לראשי הסוסים, למלם בינו לבין עצמו: הם רעבים. הם רעבים. האם נקסמה רגע בשקט של תנועותיה, שלא ניכרו כמעט.

"ואת אינך אומרת לו כלום", פנתה אל האם.

"מה יש לומר. אינך רואה. הוא מאכיל את הסוסים".

"ואני השארתי בית, ילדים".

מי ביקש ממך לבוא, התכוונה לומר אך בראותה את פניה המתוחות, התאפקה ואמרה: לא זמן רב. לא זמן רב.

הבת חרקה שיניים.

האם שלפה את ראשה מתוך צוארונה וסקרה את בְּתָה במבט מלא. זו היתה בתה היחידה, תקוותה ואהבתה. כל שהיה בה מן האמהי והטוב ביקשה לתת לה. אמת, התיאטרון והמסעות היו מרחיקים אותה ממנה אבל את שעות הפנאי, והן לא היו מעטות, היתה מקדישה לה. היתה ילדה שקטה, ממושמת, מרבה לקרוא ובגיל שמונה אף גילתה כשרון מסוּגָם במוסיקה. הגילוי הזה הפיח בלב האם אושר סמוי. היא עצמה היתה לוקחת אותה אל המורה וצופה נגינתה. בגיל שתים עשרה, בלא סיבה גלויה לעין, נטשה את הפנסתר וסרבה ללכת למורה. שבועות אחדים נמשך השידול אך משעמדה בסרובה הניחה לה. היא למדה בגמנסיה המסחרית וציוניה הניחו את הדעת. בגיל חמש עשרה שונו פניה, אפה נארך, פיה נקמץ: איוו רצינות זרה. בלב האם לא היה ספק: תווי אביה הולכים ונעצבים בסברה הצעיר. הדבר כמוזן חרה לה.

הבת גדלה ובכל שנה המירה פנים, אופיה היה ממוזג ובלא כל געש פנימי. היא המשיכה לקרוא, ללכת לקונצרטים, כדרך הבנות מן המעמד הבינוני, אך זו לא היתה בתה של לוטה — בלא תשוקות ובלא אמביציות.

היא התחנתה בגיל עשרים לגבר בוגר ממנה בעשר שנים, אוסטרי מלידה, ובעל נחלה קטנה.

הרכב הספיק בינתיים להשקות את הסוסים. הסוסים לא נראו מאושרים ביותר. נדמה היה שהם מבקשים לנמנם. הוא עצמו צשב על הארץ והכין לו את ארוחתו: לחם, גבינה לבנה ומלפפון ירוק. הלחם הקרי הפיץ את ריחו ואת ריח התנור ששם נאפה.

"אינך אוכלת", פנה אל האם.

"אינני רעבה".

"את עצובה נדמה לי".

"יגעה במקצת".

"האם תרשי לי להציע לך מעט גבינה משלי. היא מצוינת".

"תודה".

"אנחנו עוד רגילים במאכלים פשוטים", התנצל הרכב, לא בלי לרמוז על אורח החיים העירוני המשובש. עתה דיבר אליה כדרך שמדברים אל מִכָּר ותיק. הוא הכיר את האכסניות ואת בעלי האכסניות, את הלהקות למיניהן, שחקנים ובמאים. הוא ידע, כשם שידעה האם, כי אין מתום בכל אלה. השחיתות פשטה בכל.

"עכשיו ניסע", אמר הרכב משסיים את ברכת המזון הקצרה.

השעה היתה ארבע. העצים הגבוהים הטילו את צליהם על הדרך. וזו נמשכה כבתוך מנהרה צוננה. הבת התעטפה בסודר בתנועה שהעידה על כעס עצור.

"אינך חשה בנוח, אני רואה", אמרה האם, "חבל שנתתי לך לצאת לדרך".

הבת, שכעסה פקע, אמרה, "אין לי שום רצון להתנכח עמך. את יודעת היטב כי השארתי את הילדים בלי השגחה".

"הוא שאמרתי, חבל שיצאת, הייתי מסתדרת גם בלעריך".

"היית מבזכות אל כל הכסף", זרקה הבת את המלים מפיה.

"אני", ביקשה האם שלא לרדת למשמעותן של המלים.

"כן, את", לא התחרטה עוד הבת.

עתה נידמה היה כי האם עומדת לשלוף מנרתיקה את צרור השטרות, לקרוע אותם לגזרים או להטילם בפניה. אך היא משום מה לא עשתה כן. תודה, אמרה.

"את יודעת היטב עד מה רבתי עם ג'ורג'. הוא מצידו, אני חייבת להודות, נהג בסבלנות רבה. יש גבול לשגיגונות. כמה אפשר לבזבז".

ג'ורג', עורר בה, מאז הכירה אותו מקרוב, סלידה. אוסטרי זעיר-בורגני שהכספים, כמו לאבותיו, נחשבו לו לתרפים. קמצן מלידה, שכל עזרה,

עזרה כספית במיוחד, נחשבה בעיניו הפְּרָה גסה של ההסכמה החברתית שעיקרה: ישא אדם את גורלו בשקט ואל ירעיש עולמות.

"ג'ורג' את אומרת", אמרם האם.

"תמיד היית בזבזנית".

את המלָה הזו, שנואת נפשה, לא יכולה היתה לשאת עוד. היא עיוותה את פניה וקולה שהתכוון להוֹדְעֵק, התעבה משום מה והיא אמרה: "הזבזז הוא מידתי. אני גאה בו".

"חן חן, אני יודעת".

"הזבזז הוא מידה אנושית, אולי אנושית מדי. רק האוגרים לא מבזבזים. מה נותר לנו בחיים אם לא הזבזז המועט, שהרי הרבה אין בידנו לזבזז".

"והעתיד", קימצה הבת את שפתיה בנוקשות.

"העתיד? מאין לך מלה מאוסה זו. מה פירוש עתיד. היכן זה אותו עתיד".

החיוך הקמוץ המריר נרפה מעט משפתה של הבת. עתה דומה היה שהיא מבקשת לחייך במלוא הפה. היתה זו אך מראית־העין גבה נזרקף.

האם המשיכה: "עתיד. אנחנו תודה לאל חופשיים מהצביעות הזו. כל עוד יש פרוטה בידנו נזבזז אותה. נזבזז אותה על דרך החרות. בנוכחותי אל תעזי להשמיע מלה מגונה זו".

הבת אָזרה עוז: "בגלל הזבזז חייית תמיד בעוני. אין לך שום דבר, שום רכוש, אף לא פנסיה".

"מה בכך. אדם נולד בלי קביעות, בלי ביטוח, ובלא פנסיה ועתיד הוא למות בלא כל אלה. כלום אין את תופסת זאת. באשר לשלך — אל תדאגי, אחזיר לך".

"אני לא דואגת".

"עכשיו אני הולכת אל היהודים. את בעצמך יודעת עד מה לא רציתי ללכת אליהם. ביני לבין עצמי אני חייבת להודות, הם נדיבים יותר".

"ג'ורג' אינו נדיב".

"לא, במפורש לא".

בימי שהותה הקצרים אצל הבת התבוננה בו מקרוב, חֶשְׁדָן, חסר דעה וחסר דמיון. שעות היה יושב ליד הראי ומטפח את תסרוכתו. שתי מלים, שמה לב, שגורות בפיו: הכל מסודר ועוד מלים של מחסנים ושל אורות.

השמש הלכה ושקעה. על פני המדרונות הירוקים הבהיקו פה ושם קרחות היער. השמים עמדו בלא ענן. כעסה של הבת כמו סר מעליה. היא התבוננה בנוף.

לא רחוק, אמר הרֶכֶב שהקשיב כל העת לשיח הנשים. אני לא ממהרת, רצתה לומר הָאֵם אך בידועה כי משפט זה יוציא את הבת מדעתה אמרה: יפה. היא ביקשה עתה לשוב ולשוחח עם הרֶכֶב. הרֶכֶב חש כנראה בכוונתה זו ונענה לה. מיד סיפר: בנעורי מרבה הייתי להסיע סוחרים יהודיים אל הרכבת. תמיד הוסיפו על שכרי, הם נדיבים יותר משלנו, אני חייב להודות. "אבל אתה לא מחבב אותם". "אינני יודע למה".

היא אהבה אותם על אף הכל. במסעותיה הרבים על פני הפרובינציה היתה לא פעם נענית לאחד מהם. היא דימתה לראות בהם את הטבע ואת הפשטות. האכזבות לא איחרו, כמובן, לבוא. הם לא היו כל כך פשוטים כפי שהיא דימתה.

הרֶכֶב סיפר: שתי בנות לו, אחת נשואה ואחת גרושה, את שתיהן כאחת לא ראה שנים. שתיהן עוללו לו לא מעט בזיונות ומוטב שלא יראה אותן. ניכר היה כי הוא הקשיב היטב לשיח הנשים, והוא מצידו ביקש לתרום את חלקו.

הם הלכו וקרבו לפיסגה. הבת ביקשה עתה להמתיק מעט את הרוגז ואמרה: אבוא לבקר אותך. הָאֵם שמה לב, היא לא אמרה: נבוא לבקר אותך. מוטב כך, בלא ג'ורג'. "אל תטרחי", אמרה הָאֵם.

עתה, משום מה, נכמרו רחמיה על הבת המטופלת בשלושה בנים מגודלים ובעל המקפיד על מועדי הארוחות. הבנים, דומים לאביהם, חסונים ואטומים ושקועים כל כולם בגידול סוסים, שחיה וכדור רגל. בבית-הספר לא עשו כנראה את המוטל עליהם. כאביהם גם הם יעסקו בגידול סוסים ואחר הצהרים ישבו בבית מרוזח וישתו בירה. המחשבה, כי נכדיה יהיו אוסטרים מן השורה, זוללים וסובאים, העלתה על שפתיה מין חינוך נענה. בימי שיבתה בביתם הבינה מה שלא הבינה קודם לכן — את שונותה.

"אל תטרחי, אני אומרת זאת במלוא הרצינות. סוף סוף יש לך בית משלך וילדים משלך".

"ולא תרשי לי חופשה מועטה", הפתיעה אותה הבת.

"אדרבא", הקיצה הָאֵם. "אני תמיד בעד חופשות", ובאומרה זאת כמו נפקחו צנורות לִפְנֵיהָ. "גם לך נחוצה מעט מנוחה".

הבעתה של הבת נתרככה והיא אמרה: "הבית מונח על כתפי כרחיים. הבנים הללו מוצצים את דמי".

"הוא שאמרת, עליך לצאת לחופשה. אדם סוף סוף אינו סוס עבודה". ובלחש הוסיפה. בואי לכאן נבלה יחד. המלים הלחושות הפעימו בה את רגש האמהות הֶכְבוּי. דמעות ניקו בעיניה.

"אבוא", אמרה הבת.

עתה היתה המרכבה מטפסת במעלה ההר. הדרך היתה אמנם ישרה אבל תלולה.

"איזה מקומות שכוחיאל בחרו להם היהודים", הרשה לעצמו הרקב דיבור גלוי. מה הם עושים כאן. "הוגים", חמדה לוטה לצון. "על מה הם הוגים כל כך הרבה". "יש ויש", אמרה לוטה בקול קל. "אלמלא את גבירתי הייתי משיב את הסוסים אחורה. מי ישלם לי את תיקון אופני המרכבה". "אל דאגה אדם אינו חי לעולמי עד", דיברה היא בנעימתו.

מהבעתה הקפואה של הבת לא נשתייר אלא קמט אחד, לרוחב מצחה. קרובה היתה לבכי. האם חשה זאת ואמרה: קחי חופשה ובהודמנות ראשונה. בואי לכאן ונבלה יחד. הנוף כאן מרהיב את הלב. "ומה תעשי את כאן", ביקשה הבת לחלוק עמה את פחדיה. "אל דאגה מעולם לא השתעממתי. אני צמאה לספר טוב. כל השנים התרוצצתי. עכשיו נשב ונקרא, נשב ונשקע בתוך עצמנו. לכל הרוחות כולם".

הבת הכירה היטב נעימה זו, תערובת של רגשנות, זחיות-דעת ורברוב. אבל עתה נשמע קולה רך יותר. כמו השיגה גם היא את עראיותה במקום זה.

עכשיו תם המסע. הגבול סומן. אלה למעלה ואלה למטה. צער שנים נצרר כפקעת בליבה של הבת. כל שגיונותיה של האם נמחלו לה בבתי אחת. היא ביקשה לעזור לה אך לא ידעה במה. היא התנפלה על תיק היד ובתנועה זריזה הוציאה צרור שטרות: קחי אמא. "לא אקח, אמרה האם, הרי את מכירה אותי". "לא אשאיר אותך בלא כסף". "יש לי. כאן למעלה לא נחוץ יותר". "ואם תרצי לרדת ואם תרצי לבקר אותי". "אקח טרמפ. אני רגילה בטרמפים". "עשי לי טובה", התחננה הבת. "את הרי מכירה אותי היטב", אמרה האם. "אני בזבזנית ללא תקנה, אקח ואפור, אני הרי חולה בזה". "זה יהיה שמור אצלי", מצאה הבת מוצא. "יפה. נכון". הסכימה עמה האם.

הרקב עצר את העגלה וקרא: "הגענו סוף סוף". פניה של האם הביעו

הפתעה גמורה. כמו הודיעו דבר שלא בעיתו. "היכן אנו", אמרה נוסח דיבור כהול שהיה שגור בפיה.

"זהו זה". אמר הרקב וירד מפנו. הוא ניגש לארגו והוציא מתוכו מזוודה בינונית ירוקה. גם הבת נזדרזה ויצאה. היום רמדם באורותיו האחרונים, הכחולים. צללים עבים שטוחים היו מסביב והעלימו מעיני האורחים החדשים את המיבנה. אך מבט שני גילה אותו חיש. בית דוד קומתי, לא מהודר במיוחד, עטוף מטפסים. "זהו זה", חזרה האם על לשונו של הרקב.

"אין כאן איש", אמרה הבת.

"הם בפנים, מיד יכירו אותי", שב אליה הקול.

"אכנס עמך", הציעה הבת.

"אין צורך, אני רגילה בזה".

הרקב ציפה עתה לשכרו. האם הכירה עמידה זו ומיד שלפה מנרתיקה שטר והושיטה לו.

"אני אשלם", נחפזה הבת.

"וראי שאת תשלמי. זוהי התוספת שלי. האיש היה אדיב, לא כן".

הרקב הסיר את המצחיה מראשו וקר קירה.

"בואי לבקר אותי", אמרה האם בקול קל כדרך שנפרדים אחרי ספל קפה בבית־קפה. הבת חיבקה את האם בשתי ידיה וכבשה רגע את ראשה בחיקה.

"חוזרים", קרא הרקב ושב בזריזות אל פנו. "נעים היה לשהות במחיצתך גבירתתי" אמר הרקב בהכנעת ראש. האם צמצמה את עיניה והרימה את ידיה: אדיה, אדיה, חזרה ולחשה.

"מה לשלוח לך", קראה הבת בקול חנוק.

"לא כלום. לא כלום".

"מעיל. קר כאן בנדאי בחורף".

והמרכבה יצאה בחטף. שעה מועטה עוד עמדה קשובה לדררור הגלגלים. בחשיכה שהלכה ופשטה מסביב לא ראתה עוד אלא את ידיה של הבת, ידי עמל ספוגות לחות.

"ובכן הגענו", אמרה כדרך שרגילה היתה לומר, כאשר הלהקה היתה מגיעה אל המלון. מבפנים לא נשמע קול. החשכה ריחפה כפקעות צמר שחורות, בסמוך לקרקע. היא רחפה את הדלת בכתפה. את התנועה הזו היא שיכללה במרוצת השנים. היתה זו דלת בלא קפיץ־מחזיר, הקבוע בדרך כלל בדלתות הקידמיות.

"לוטה שלוס", הוריעה בקול חגיגי.

"מיי", הרים איש עיניו.

"לוטה שלוס, הרימה את קולה כדרך שפונים אל חרש. רוב השוערים חרשים, חלף הרהור במוחה.

"למה תדברי בקול רם", פנה אליה ברוך.

"סליחה", אמרה לוטה, שהופתעה.

האיש ישב ליד השולחן וידיו שלובות מלפנים. השולחן היה נקי ממכשירי כתיבה.

"הזהו המכון ללימודים מתקדמים", שאלה לוטה, כשהיא מבטאה כל מלה בבהירות.

"אכן".

"באתי להצטרף".

מָעָו המכונס של האיש המיר תווים. הוא פקח את עיניו ואמר: "ברוכים הבאים".

היא התכוונה לשאול: מה כאן. כיצד כאן, אך בראותה את פניו של האיש, פנים חיזוריים, מתוחים משהו, אמרה בפשטות: היכן נרשמים.

"אצלי", אמר האיש. הוא הוציא מחברת מן המגירה ורשם: לוטה שלוס.

"מה עוד".

"לא כלום".

"אין קל מזה", אמרה.

"עכשיו ניתן לגברת שתי שמיכות, שני סדינים וקרית".

"ומפתח, כלום לא מגיע לי מפתח", שב אל לוטה נוסח דיבורה הישן.

"אין צורך גבירתי" אמר האיש. פניו החיזוריים המאורכים נמלאו חיים כלמראה אשה נאה, "המקום שקט".

"היכן כולם", פנתה בפיוורידעת.

"באולם".

"מעניין", אמרה לוטה.

עתה ציפתה כי האיש יספר לה משהו, כדרך השוערים המרשים לעצמם רכילות קטנה. מהם הרי לא נעלם דבר, והוא אמנם קם על רגליו ובתנועה

שְׁעֵידָה על נימוסים ישנים, ביקש להציע לה את כיסאו אך, משום מה, שינה את דעתו ואמר: ברשותך אביא לך כיסא.

"כלום לא אוכל לראות את חדריי", דיברה בקולה.

"בשמחה. אך תחילה עלינו להביא שמיכות, סדינים וקרית". עתה

הבחינה: איזו רוחניות גלופה על פניו המאורכים. היא הכירה פנים אלו ממסעותיה ואהבה אותן. פעמים כשהיה מזדמן לה אדם בדמותו היתה שוקעת עמו בשיחה. אבל לרוב טרודה היתה, שטופה בחמדות רגע או

עיפה. בינתיים יצא והביא שתי שמיכות, שני סדינים וכרית והניח אותם על השולחן. "אין כלי המיטה מפוארים אבל נקיים, אם מותר לי להעיר".

לוטה שמה לה כי לאיש יחס חם לשמות תואר.

"שמך נודע גבירתתי, היכן לא אדע".

"עד לפני חודשים אחדים שחקנית בתיאטרון פרובינציאלי. קשה לומר שם נודע, בתפקידי משרתות לרוב. ובשנים האחרונות – משרתות קשישות, מתחסדות".

האיש השפיל את ראשו.

לוטה המשיכה: "האם הייתי ראויה ליותר מזה. אינני יודעת. התחלתי בשנים האחרונות להאמין בגורל. בגילנו נתפסים לאמונות תפלות, לא כן. מה שמו אם מותר לשאול".

"הרברט צונץ", אמר האיש בהכנעה.

"סליחה", אמרה לוטה בחושה כי הגדישה את הסאה.

"על מה".

"על שהטלתי עליו פתע דיבורים רבים כל כך".

"אנו רגילים כזה".

"אני על כל פנים, שבה אל לוטה גאנתה הישנה, אינני אוהבת וצדויים. אם זהו המקובל כאן אין זה מקומי".

"אל חשש גבירתתי. יכול אדם למצות את כרידותו כאן כאוות נפשו. הפסגה היא נהדרת. הנוף מרחיב את הדעת".

"נהדר, אמרה, ושרותים יש כאן".

"הכל אבל במידה מצומצמת".

"אין צורך להפריז", אמרה. השמלה החדשה, שמלת צמר ירוקה, שבתה קנתה לה בחיפזון, כדי להפסיק את דעתה לחצה על מתניה והיא עשתה תנועה בכתפה ואמרה: הגם ארוני הוא יהודי.

"קשה לי לומר לדאבוני וקשה לי לומר לשמחתי על כן נאמר, מה נאמר".

לוטה הצטחקה. אך כדי להסיר ספק מלבו של האיש אמרה: שחקנית אני ותו לא.

הרברט אחז בידו האחת את השמיכות ואת הסדינים ובשנה נטל את המיזוודה. בעשותו כן נחשף במלוא קומתו, הדר לא צעיר שאפשר להתאהב בו במבט ראשון.

המקום העלה על הדעת מלון מוזנח, שהמראות בשרותים צהובות מרוב יושן, האסלות שבורות, הברזים מנטפים, המשרתות מדברות בקול חצוף והשוער פושט לעברן ידים גדולות וחזקות. במלונות דהויים אלה בילתה את רוב שנותיה הטובות. אין לומר שלא היה בהם קסם. אבל בשנים האחרונות

הלך הקסם ונפוג. המזרונים הקרועים, המזון. הטלטולים עשו שמות בגופה. חדלו לקרוא לה בשמה הפרטי וקראו לה השחקנית ומשמעות הכנוי במקומות כאלה – כבר בלטה.

הם חצו פרוזדור, הול כניסה וירדו במדריגות ומיד נגלה לעיניהם המראה: אנשים ישבו סביב שולחנות נמוכים, מנורות הנפט רלוקות, משחקים קלפים. את המתח הדומם אפשר היה לחצות בסכין.

"נפלא", אמר הרברט. כמו נגלה לו המראה לראשונה. "ואת משחקת פוקר".

"לא", אמרה. גם היא נפתעת מן המראה הדומם.

"גם אני לא. איזו השתכחות נפלאה. שמת לב, האיש הקשיש הזה את רואה היה לפני שבועות מועטים מוטל במיטתו חסרת-קוה. הפוקר, לא ייאמן, החייה אותו. את שמה לב כיצד הוא שולף את הקלפים ומניח אותם. אומרים כי הוא שחקן מעולה. האין זה מפעים".

מכאן חזרו אל הול הכניסה, אל הפרוזדור ופנו ימינה אל המדריגות. הרברט פתח את הדלת והרליק גפרור. היה זה חדר צר וארוך, בקצהו חלון ולאורכו מטה. כוננית ושולחן כתיבה.

"אין זה כל כך נורא", אמרה לוטה כבֶּהֱסִח־הִדְעַת.

"אדליק את העששית ונראה יותר".

עולם בלא חשמל. כמו בכפר, עבר הרהור במוחה של לוטה. היא נזכרה באכסניות הכפריות, שגותיהן עטופות קש, החצר הומה עופות, הכלבים נובחים, התנור בפרוזדור חם ולוהט ומדיף ריח לחם טרי.

הרברט אמר: "החדר אינו נאה ביותר כפי שעוד תגלי באור היום, אבל הוא שלך".

"תודה", אמרה לוטה בחושה כי דמעות נקוות בעיניה. היא היתה עיפה מן היום, מן הטלטול והתרגשויות.

הרברט הניח את העששית על הכוננית ואמר ליל מנוחה ונסוג.

היא השתוקקה לשינה, אך כמו להכעיס קמו לנגד עיניה המראות של הימים האחרונים, הריצות לאורך הרחובות, הסוכנויות, הפקידים, השאלות המביכות. איש בעיר הקטנה, שבה עשתה את ילדותה, נעוריה ובגרותה, לא רצה בה עוד. אפילו לא הרחובות. כולם חמקו מפניה כמפני אדם הנגוע במחלה אנושה, והיא דוקא לבושה היתה היטב, בשמלה חרשה, מסורקת. מאז פיטרו אותה כמו נודע קלונה ברבים. שחקנית אני, שחקנית מקצועית לכל הדעות. את העיר הזו בידרתי ככל שהיה בידי, בתפקידים קטנים, אמנם, אבל לא חסרי משמעות. כיון שכולם התעלמו מפניה וחמקו שפכה את כל חמתה על בתה. הבת נגררה אחריה כאחרי סהרורית, מרחוב לרחוב

ומסימטה לסימטה. וכמו בחלום קמצה את אגרופיה וחרקה שינים, הרפקה על כל הדלתות והאשימה את הבת בכל הרעות שבאו עליה. הבת לא ענתה, ניסתה להרגיעה. ברגע שנראה היה כי כעסה מעביר אותה על דעתה הציעה: בואי הביתה, נשתה כוס קפה. הצעה זו הבעירה עוד יותר את כעסה.

רק עתה הבינה מה עוללה. היא רצתה לקום ולכתוב לה מכתב ארוך. לבקש סליחה, להבטיח לה כי מכאן ואילך תשמור על התנהגות נאותה. אך היא לא קמה. עיפה היתה. נכון יותר מעבר לעיפות. מראות הלילה הבהירים החלישו אותה.

בחצות קמה. הוציאה מנרתיקה בלוק מכתבים וכתבה: יוליה היקרה. סלחי לאמר. יותר מזה לא היה בעטה להעלות. שעה רבה ישבה ליד השולחן. החדר הצר והשקט הפיג את השאון בתוכה. ולפתע כמו בימים עברו, קמה פשטה את השמלה ועמדה ליד הראי.

— 3 —

סגרו את האשנב, העיר אותה קול נשי עבה. לוטה פקחה את עיניה והחלום נפוג. רק זאת חשה: היתה רחוקה בתוך עצמה. הריח, בלא המראות, עוד התאבך מתוכה שעה רבה. בפרוודור היתה מהומה. מסתבר כי הטפחית סגרה את האשנב. אין קפה אחרי תשע, ילמדו המאחרים לקח. האנשים עמדו בפרוודור. תמיהת הבוקר עוד נסוכה על פניהם. אחדים עמדו בפינה ולגלגו. אשה אחת, לבושה אלגנטית, ניגשה אל האשנב והלמה באגרופה: קפה. לא אוותר על קפה הבוקר שלי. היא הביעה את מחאתה באיזו רצינות קשה, משל מדובר היה בגזילה גלויה לעין. מענה לא בא מבפנים. על הקירות מסביב תלויות היו סיסמאות, לוח מודעות ודיוקנו הנושן של הקיזור.

"זה מקרוב באה", ניגש אליה איש.

"אמש, רק אמש".

"אם כן, חדשה".

"מתוך בחירה חופשית", אמרה כדרך שרגילה היתה לומר.

"אני כבר ששה חודשים כאן".

המראה העלה על לבה של לוטה את קאנטינות הצבאיות, הסמוכות למחנות הצבאיים, לרוב ליד אולמות שוממים או בצריפים מאורכים. אלא שכאן נראה הכל מואר יותר. גוף בריא בנפש בריאה, כתוב היה על אחד הקירות. משמע אמרה לעצמה לוטה, יש כאן מתעמלים.

"מאין", שאל האיש בלחש.

"לא הרחק, מוירצבאדן".

"מקום נאה לכל הדעות".

התענינותו הקרובה של האיש הביכה אותה. אפילו לא הספיקה לראות את פניה בראי. לא רחוצה ולא מאופרת. השמלה החדשה מקומטת. המחשבה כי השמלה מקומטת ופניה בלא איפור, השכיחו מלִּבָּה רגע את צמאון הבוקר לקפה.

האיש אמר: בנעורי הייתי בא לזירצבאדן. מקום נאה לכל הדעות. זכור לי כי בפרובינציה זו היה תיאטרון משובח.

"מה אתה שח, נפקחו עיניה של לוטה לרווחה. אני עובדת שם."
"נפלא, אמר האיש והחווה קידה. היו אלה, עד כמה שזכור לי הומורסקות נאות אבל גם פיסות של משחק ממש. תקני אותי אם אני טועה."

"אינך טועה. היו זמנים שהעלינו רפרטואר קלסי ממש. בתיאטרון חלו אמנם שינויים."

"מעין חופשה אני מביין."

"כן במידת-מה, אם לפרש פיטורים כחופשה. אינני מצטערת. למדתי שלא להצטער."

"אני מעריך זאת מאד", אמר האיש על דרך הנימוס הישן.

הוא נראה כבן חמישים, חליפתו מן הנוסח הישן, לא חדשה אבל שמורה היטב. ספק לבלר בבנק ספק מורה בבתי עשירים.

"שמי אנגל. היורשה לי להזמין אותך לכוס קפה. יש לי תרמוס. לא ידעתי עד מה יועיל לי כלי זה במקום זה. בלא קפה ובלא סיגריות אין יומי יום. את האשנב פותחים וסוגרים על פי מצבי הרוח של הטִּבְחִים."
"רגע, אמרה לוטה, היואיל לי לחכות רגע."

היא עמדה ליד הראי והתאפרה. הרבה עמל השקיעה במרוצת השנים בפנים הללו. הפנים השתנו, התרפטו, הצואר וארובות העינים. אמה המנוחה היתה אומרת, כי גם לבגרות יש יופי משלה. היא שנאה אמירות אלו. הן נשמעו לה כלעג לרש. אלמלא פניה היתה הקריארה שלה שונה. אשה נאה סופה להשכיל. היא סבלה במיוחד מאוזניה שגראו לה תמיד ארוכות ובלטות. ובשנים האחרונות השערות. הן הלכו ונדלדלו באופן מחפיר. הצביעה החזרת רק הבליטה את הדלדול. רגעי האיפור היו לה תמיד רגעים של חשבון נפש. ההכללות היו מתגבשות בה בְּדָקוֹת אלו כמִחְטִים. עתה חשה כי הרהוריה הולכים ונקווים בה שוב. היא מיהרה, יצאה והכריזה: אני מוכנה.

"אנו הגברים ספונים בקומת הקרקע אבל כל עוד יש תרמוס אין החיים קשים כל כך כפי שהם נדמים". לוטה, האיפור המועט, הרפה את שרירי פניה. היא חשה הקלה.

היה זה חדר מלא ספרים, כך בקרוב נראה חדרו של אביה. האב היה

מכור לספרים כלא לכוהול. את הפרוטות המעטות היה משקיע בקניית ספרים. בפרובינציה הנידחה היו הספרים עולים ביוקר. את מחצית משכורתו היה מבזבז עליהם. האם, עד ימיה האחרונים, היתה מזכירה לו עוון זה. מיד לאחר מות אביה מכרה האם את הספרים, בעד פרוטות, ליהודי חבוש כיפה שבה מוינה במשאית. לוטה זכרה את החדר הריק שקרביו נעקרו מתוכו. "הקפה אינו מרהיב את העין אבל הוא חם, אם מותר לומר מקצת שבחו".

"אני מוצאת אותו טעים מאד", אמרה לוטה. "אגב, מה עושים כאן. היש תוכנית".

פניו של אנגל נמלאו תמיהה והוא אמר: "אני מנגן. שלוש ארבע שעות, לעת עתה. אין לומר שהשתפרתי. כל שיפור בכלי, כמו כינור, אינו עולה בקלות".

"ואף על פי כן".

"גבירתי היקרה, עשיתי מאמצים רבים במרוצת השנים. גם רצון לא חסר לי אבל הפגם הקטן, אינו מאפשר לי התקדמות של ממש".

"על איזה פגם הוא מדבר".

"פנימי מעיקרו. סבסטיאן הגדול שאצלו למדתי אפילו איתרו. הכתף הימנית, הכתף מפרה את שיווי-המשקל. וממלא הצליל וכל הכרוך בזה".

"מוזר", אמרה לוטה. הצימאון לא הירפה ממנה.

"פגם מורשתי מעיקרו, ועל כן שמחתי כל כך כשהזמינו אותי לבוא לכאן ולעקור אחת ולתמיד את הפגם. את שאר הזמן אני מבילה בהתעמלות".

"מעין השתלמות אם כן".

"אם אפשר לומר כך. לאמיתו של דבר פיטרו אותי ממשרתי. אני לא מאשים אותם. סוף סוף אין להעלים פגם לנצח".

"האם נודמן לו להכיר את מנפרד שטורך".

אנגל פקח את עיניו לרווחה ואמר: "יורד נעורים. יחדיו למדנו בגמנסיה ההמונית ולאחר מכן אצל אותה מורה לכינור. לא ראיתיו שני רבות. סיפרו לי כי עבר לזיולה. מוכשר, מוכשר".

"בעלי לשעבר", אמרה לוטה.

"אני מצטער", אמר אנגל, משל נגע בפצע קטן. "כבר שנים לא ראיתיו. בגמנסיה היינו מיודדים מאד. היה מבריק לא רק בנגינה. ישב בשורה שניה, לפני אני מצטער מאוד", הוסיף כמי שנכווה שנית.

לוטה חשה פתע כי חייה הקודמים, המלאים מעשים, בהלות והתרגשויות כמו עמדו מלסאון בה. היא השפילה את ראשה, כדרך שרגילה היתה בעומדה לפני הכרעות שהן למעלה מכוחה.

"זוהי מילגה נדיבה מאד והיא מאפשרת לי להתמסר כולי לנגינה. אינני

בטוח אם אפשר לעקור פגם מורשתי, ההתעמלות אני מרגיש מועילה אך אין בה, נדמה לי, כדי לעקור פגמים. כאן מאמינים מאד בהתעמלות".
 "אדרבא", אמרה לוטה בלא לחוש כי המלה יצאה מפי, "אדרבא, אפשר לשפר אפשר להביא דברים לשלמות".
 "אפשר?" שאל האיש בתמיהה.
 "ברור שאפשר. אני מאמינה ברצון. אין דבר העומד בפני הרצון".
 אנגל הרבין את ראשו כאדם שניתפס בטעותו.

"אפשר לתקן. ברור שאפשר לתקן, ברצון אפשר לעשות את הכל. נחוץ הרצון, והרי זה מצוי בנו, מצוי בנו במידה גדושה". מיד חשה כי היא מדברת כדרך שהיתה מדברת לאחר לגימת קוניאק. היתה זו העיפות. הלאות של הימים האחרונים פשטה בכל אבריה. "אני משתוקקת לחופשה הגדולה, אמרה, אבל לפני כן צריכים לנוח, לא כן, חופשות גדולות טובעות מנחות גדולות. האם מותר לומר כך".
 "אין פלא. כל אדם המגיע לכאן, לא בקלות מגיע לכאן. כאן הכל שונה, גם האקלים. אני עצמי ישנתי יום תמים".

"אני שמחה", אמרה לוטה בפיזור דעת, "חופשה נהדרת. העבודה בשנים האחרונות מיצתה אותי. נחוצה לי חופשה ארוכה ועמוקה. כדי לקום ולהתחיל, אפשר להתחיל, אם יש רצון אפשר להתחיל".

"כאן אפשר להינפש", נגרר האיש אחר קולה.

"אם כן נעלה ונתחיל", אמרה לוטה וקמה על רגליה.

"התרשי לי להוביל אותך לחדרך. השינה כאן, לכל הדעות, נהדרת".
 הוא דיבר אליה כדרך שהיה מדבר רופא המשפחה, דוקטור לאכן בבואו לבדוק אותה בילדותה. גם הוא איש נמוך ורזה. נלך ישראל, נלך ישראל, אמר, נעלה את המדריות ומיד אנו בחדר שלושים ושבע, אם איני טועה. אך ללוטה, משום מה, נדמה היה שלא אליה הוא מדבר אלא אל עצמו.

— 4 —

יום תמים ישנה וכשהקיצה כבר ניגר האור בחלונות. היא זכרה כי נרדה הרחק בתוך עצמה. לא זכרה היכן היתה זו שינה כבדה והיא חתרה בה כבתוך נוזלים סמיכים. עתה נחלצה. היא קמה וישבה על המיטה. היה זה חדר ריק ומנוזר מכל קישוט. על מדף הכוננית כמה בקבוקי קוסמטיקה, ספרים אחרים ומספרים. משמע אשה התגוררה כאן.

היא קינחה את הנועה שעל מצחה. הפעולה הזו העלתה כבסם את פני בתה, פנים מגושמות מצער. מאז נישאה לג'ורג' אברו ידיה את חרותן וכל עמידתה כשל בעלי-חיים מרוסן. עתה חשה אליה איזו קירבה שלא ידעה אותה כבר שנים. היא רצתה לחבוק את ידיה הנפוחות ולאמץ אותן אל ליבה.

בפרוודור שוב היתה מהומה. אשה לא צעירה, לבושה אלגנטית, עמדה ליד האשנב והטיחה את טענותיה בגרמנית נאה, עירונית, ובלא שום כתם של אקצנט זה. ניכר היה כי הסדרים כאן העבירו אותה על מידותיה. אין היא יכולה לשאת עוד את הערבוביה הזו. הרברט עמד לידה גבוה ונבוך וניסה לרצותה: אין זו אלא הטבחית. אשה בלא נימוסין, נלמדה לקח. הוא דיבר באופן עניני ושקט. אך האשה עמדה על דעתה ולא קיבלה את טיעוניו. כל הסדרים כאן משובשים. היא כינתה אותם, משום מה, סדרים יהודיים להחפיר. לא ולא. אני לא מוכנה להישאר כאן, אמרה כדרך שפונים לבעל בית מלון שמעונו נמצא מוזנח.

הרברט, שלא מש ממנה, והבין כנראה את רוגזה, אור עוז והכריז בקול בוטה: אנו נערוך כאן בדק־בית. המשפט הזה עשה רושם על האשה. היא העבירה את יד ימינה על מצחה, כלאחר מאמץ, פסעה פסיעה לאחוריה וחדלה. הרברט, כנראה, העריך מאד את מחוותה של האשה ואמר: אני ניגש מיד למנהל המכון, וכך בתנועה אלגנטית הוציא אותה מאתר השַרְפָה.

האשה, קומתה כמו נזקפה, היא צעדה הישר אל האולם. פניהם של האנשים שעמדו סביב האשנב והקשיבו, הביעו שביעות־רצון. קשה היה לדעת אם זוהי הערכה לכושר השידול של הרברט או לכוח עמידתה של האשה. הרוחות, על כל פנים, נרגעו.

על השולחנות פזורים היו כמה קומקומים ופרוסות לחם מרוחות בריבה. המראה העלה על לבה של לוטה סעודה חפוזה בקנטינה צבאית. אך היא היתה צמאה מאד והתגברה על הסלידה. הקפה הפושר חצה את אורך הַנְשֵׁט והכאיב לה. בחודשים האחרונים שוב ניעור הכיב מתרדמתו. אברי העיכול היו לה מאז ילדותה, מקור המועקות. לאחר שנפרדה מבעלה שכבו במפתיע הכאבים אבל בשנים האחרונות הקיצו ועלו גלים גלים, כנשימות זעם. הכיב בסופו של דבר נתגלה; כשהודיע לה הרופא על האַבְחָנָה פרצה בכבי. זה היה לפני שבע שנים. סערות רבות שטפו אותה מאז. בנפשה החליטה: איש לא יִדַע סוד זה. ובעוד היא עומדת נשמע קול מבפנים האולם. מסתבר כי פרשתה של האשה לא תמה. היא ישבה בכסא הנוח ודיברה בקול שקט אך ברור: מה אני עושה כאן. הסדרים היהודיים הללו. אפילו קפה בוקר לא מגישים. שרידי היופי ניכרים היו בפניה. גם הלבוש במלוא הדרו הפשוט. איש לא עמד לידה והיא הביעה את רחשיה בשקט מריר. הרברט הופיע מן הדלת הצדדית ומיד הודיע לה: הייתי אצל מנהל המכון. הוא הבטיח לי לזוּוף בה. למחר יהיה האשנב פתוח עד שעה תשע. "הרי כבר הבטיח", לא שכך רוגזה של האשה. "הפעם הבטיח לי בה־צדקו".

האשה הרימה את ראשה ובתנועה שהיה בה הרבה חֶכְרֵת ערך עצמה אמרה: אינני מאמינה בה־צדקם של האנשים הללו.

"מה את שחה".
 "היהודים הללו, הכסף הוא הכתר שעל ראשם. מעשיותם מעבירה אותם על דעתם".
 "אני", אמר הרברט ברוב זהירות מכוונת, "נוטה להאריך את רוחי".
 "סבלונותי פקעה", קיצרה.

ידע הרברט כי עתה לא יועילו עוד מלים, טיעונים, פניו החיוריים, המאורכים לבשו איוו דאגה. איש לא בא לעזרתו. המלים החדות עמדו באוויר. לוטה פסעה פסיעות אחרות וקרבה אל הרברט: אתה זוכר אותי. כך נוהגת היתה להתקרב לאנשים מוכרים ואהובים שלא ראתה אותם שנים, במעין בטחון עצמי מופגן. והרברט שהיה שרוי בדאגתו הקטנה אמר בפיזור דעת: לוטה שלום. מי לא יזכור. נא להכיר, לוטה שלום, פנה הוא אל האשה.

"איזוררה רוטנברג", אמרה האשה ביושב מכוון.
 "אנו דנים בענין העומד ברומו של עולם", אמר הרברט.
 "במה", תמדה לוטה.
 "הטבחית שלנו. מחלוקת רבת-חודשים. ממתית ועת מתי יהיה פתוח האשנב לקפה בוקר. תיאולוגיה שלמה כבר נרקמה".
 "אם כן ראוייה לתהילה", נקטה לוטה לשון גבוהה.
 "בת בליעל" רשפה איזוררה.
 "מי היא", שאלה לוטה בלחש.
 "אשה. לא סתם טבחית, ויש לה גם אמביציות חינוכיות. היא רוצה ללמד אותנו דיוק, סדר ומה שהיא מכנה משמעת עצמית. תודה לאל שתחום שליטתה הוא צר, תודה לאל שזהו אך האשנב, שאלמלא כן היתה הופכת את חיינו גיהנום".
 "את האשנב הוא מכנה תחום צר. את קפה הבוקר הוא מכנה תחום צר", הקיצה איזוררה. "אם זהו תחום צר אינני יודעת מהו תחום רחב, אדרבא, יואיל להסביר לי".

פניו של הרברט אבדו בבת אחת את רצינותן והוא פרץ בצחוק: "אני מבקש סליחה, לא תחום צר. אדרבא ואדרבא".

פניה של איזוררה לא נעו. היא קימצה את שפתיה כמבקשת לקלוט טיעון חדש. הטיעון אחר לבוא.

"הגם את מבני גזענו", פנתה איזוררה אל לוטה כדרך שאשה שישה נוטה לפנות אל צעירה ממנה.
 "אכן".

"עוד צפויות לך כאן הפתעות".
 "אני נכונה" אמרה לוטה ופשטה את שתי ידיה.
 "הגברת שלום היא שחקנית במקצועה", אמר הרברט.

"מה לכהן בבית-קברות זה", אמרה איזדורה בלא ניד-עפעץ.
 "אני", אמרה לוטה, "למדתי שלא להצטער."
 "יש לנו עוד מה ללמוד", פנתה איזדורה אל הרברט לא בלי אבק
 אירוניה.

— 5 —

אחר הצהריים יצאה לוטה לטייל. איזו תשוקה חזקה משכה אותה החוצה. אור היום היה במלואו ועל גבי היערות הסמיכים נחה שלווה עמוקה. לצאת, אמרה לעצמה כדרך שהיתה אומרת לפנים, כאשר הלהקה היתה מגיעה להרים, לבדר עיירות שכוחות-אל. עתה היה זה שונה. עד כמה שונה, עוד תצטרך ללמוד. על כל פנים, העול סר מעל כתפיה והיא חשה רווחה כלאחר דרך מתישה.

משום מה נזכרה במקומות הנופש לשם יוצאים היו ההורים בקיץ. היו אלה פנסיונים רלים שבהם הגישו מאכלים אפורים, ויהודים קשישים, חבושים כיפות שחורות, התהלכו בהם כרפאים. האב היה מבכר להישאר בבית, ליר ספריו האהובים אבל האם, רדופה תמיד על ידי תשוקותיה הכמוסות, היתה, בהגיע הקיץ, מפכה בבית איזו רוח נדודים רעה. לצאת, לצאת ובכל מחיר. כסף לא היה, היה כורח למשכן את ענק הזהב בבית העבוט. ההליכה המבישה הזו לא עברה בלא טרוניות, אשמות וחרופים. לבסוף היו יוצאים בתקווה כי הפעם יהיה הפנסיון הגון, נקי, אחר הצהריים יגישו קפה, התזמורת תנגן וואלסים והאנשים ידברו גרמנית נאה. האכזבה לא איחרה לבוא. בלית ברירה היו שוכרים שני חדרים צרים באחד הפנסיונים הרחוקים, שבהם התהלכו כרפאים כמה רובלי טקסטיל, מבריחי גבול וממירי מטבעות. לאחר שהות של יום היתה המירמה נחשפת במילואה: המזון לא מוזן, המטות רעועות, המזרונים מטונפים ואחר הצהריים היו הילדים מתרוצצים בפרוודור כבבית-יתומים. האם, ברוב זעם, היתה מתנפלת על החצרן ומוכיחה אותו על פניו. ולבסוף, ולאחר איומים, היו עוזבים. כך כל קיץ, מאז דמדומי הילדות הרחוקים. האב היה אדם שקט ומכונס ולא אמר, אמרתי לך. אך האם חששה בנפשה שמא יאמר כן — היתה מקדימה ומטיחה בו דברים קשים. הספרים. כל הכסף בזבזת עליהם.

האם השקיעה בה את כל אהבתה. האב — מקומו לא ניכר בבית. משנה לשנה הלך הוא והסתגר בחדרו, חדר צר עמוס ספרים. הוא עבד שעות רבות כלבלר בחנות כל בו, ובשובו לעת ערב היה מתחפר בחדרו הצר ולא יוצא אלא לשפות לו כוס תה. האם אהבה אותו. לוטה לא זכרה אפילו מבט אחד משלו, רק לימים במסעותיה, באחד הפונדקים הנידחים, פגשה אשה אחת, יהודיה כמסתבר, שהכירה את אביה היטב עוד מטראנסילבניה מולדתו, שם נחשב בנעוריו לעילוי, ובגיל שש עשרה פרסם

ספרון שהרעיש עולמות. האשה הפשוטה דיברה עליו כדרך שמדברים על אדם קדוש, שרק משום איוו טעות איומה, נעקר ממקור גידולו.

לאחר ההצגה ישבו יחד כל הלילה. האשה דיברה והיא הקשיבה. היה בקולה איוו שקט זר. לוטה אמרה בלֶבָה: באחד הימים אסע למארמורש, עיר מולדתו של אבי. היה זה אך הרהור חולף. המסעות טרפו את זמנה. האם, שהאריכה ימים לא הזכירה את בעלה אלא אם דיברו על הבית הקטן ליפול, על הרהיטים הישנים ועל חייה שהתנהלו במצוקה נמשכת. אבל את בתה היא אהבה בלא שיעור. בטוחה היתה שרק משום שלא העניקה לה יותר בגדים, יותר כסף, לא הגיעה לפיסגה. את כל משוגותיה של הבת, והן היו רבות, פרשה לטובה. משונה, לוטה מצידה לא השיבה לה אהבה רבה. נכון בימים קשים היתה חוזרת אליה, לא לדבר אלא לאכול ארוחה ביתית. כשסיימה לוטה את הגמנסיה ונרשמה בבית-ספר לאמנות לא היה גבול לשמחתה של האם. היא קנתה שמלה חדשה ויצאה לקנות רהיטים. כסף כמובן לא היה לה, אבל גאוותה, שכל השנים היתה מושפלת, כמו הקיצה. ברחוב, כמובן, העריכו זאת אחרת: להזיות גדולה אין מידה. המחשבה כי בתה, יחידתה, נתקבלה בבית-ספר לאמנות ואף זכתה במילגה חלקית, הזינו את חלומותיה שנים רבות. ופעם, כשבעל המכולת סרב לתת לה לחם בהקפה — לא איפקה את לשונה ואמרה לו: אתה אל הפרימיירה לא תוזמן.

לא עבר זמן רב ולוטה נפלה בפח. אחד הבמאים, אחד הנוכלים, פיתה אותה והיא נתפתתה. סבורה היתה בתמימותה כי המאָהב יעמוד בהבטחתו וישא אותה לאשה אך הלה כשנודע לו כי לוטה בהריון החמיץ פנים וקרא: לכל הרוחות. לוטה בכתה. לבסוף, כדי לנחם אותה אמר: זהו ענין של מה בכך. כל הנערות ביקרו אצל הגניקולוג. הוא יהודי ועושה זאת לכל העיר.

למחרת כבר ישבה בחדר ההמתנה. הרופא, איש נמוך ובעל סָבֵר יהודי להחריד, בדק אותה ואמר: נערות בגילך חייבות להיזהר. אנו נעשה את המוטל עלינו. את המשפט הזה, ספוג ריחות תרופות וחומרי חיטוי, לא תשכח לעולם. נעוריה נמעכו בבת אחת וברגל מאוסה. היא המשיכה ללמוד בהתמדה ובנחישות. את האם לא היתה מרבה לבקר. האם היתה חוסכת מאכל מפיה ושולחת לה מדי חודש חלק מקיצבתה. שטרות אלה שהגיעו אליה בדואר רשום, עטופות בנייר עתון, גם אותם לא תשכח.

באותה עת החלו צומחים על פניה הקווים הראשונים, המריריים, שחיש הפכו לחריצים מעוגלים סביב הצוואר. כשגילתה זאת לראשונה, והיא בת עשרים ואחת, חשך עליה יומה. למחרת החליטה בנפשה: יהיה מה. אני את חלומות אמי לא אָפֵר.

באותו חורף מתה האם. היא הוזעקה במבָרַק על ידי אחד השכנים.

כשהגיע למחרת כבר היה הבית פרוץ. הלוויה, מסתבר, נערכה בערב. במשרד הקהילה לא ידע איש להסביר לה את פשר החיפזון. אחד הפקידים, איש גס דעת, אמר כלאחר יד: לא ידענו אם תבואי. לוטה שהתכוונה לחולל שעורריה — קפאה על מקומה.

הימים שלאחר מכן היו מעשיים להחריד. היא סידרה את תשלום המיסים, הארנונה וחובות המכולת. את הבית על כל קרביו מכרה לסוחר יהודי. מכל הבהלה הקרה לא זכרה אלא את פרצופו המאודם של הסוחר. הוא שילם במוזמנים.

את הלימודים סיימה בהצטיינות ומיד החלה לעבוד בקאברטים. היה לה קול נעים, היגוי חתוך, ויכולת דרמטית לא מבוטלת. לא עבר זמן רב והיא נתקבלה לתיאטרון.

היא נישאה למנפרד בגיל עשרים ושלוש. היה גבר בלא שום תו מיוחד. ממושקף וקרח. עמידתו של בעל מכולת או שוער. אחת בטוחה היתה: הוא לא יכשיל אותה בקריאה. ואמנם מיד לאחר נשואיה נתעצמה בה האמביציה. היא עבדה על כל תפקיד קטן בחירוק שינים. מנפרד לא עמד לה בדרכה. את ארוחת־הצהרים היה מתקין במו ידיו. עיתים היתה נעדרת מן הבית שבועות. כשובה לא היה שואל אלא את ההכרחי. הגינותו, אם לומר את האמת, היתה מוציאה אותה מדעתה. היה רך מזג מטבעו.

יוליה נולדה והיא לא שמחה בה. מנפרד ביקש חופשה וטיפל בילדה. לוטה הפליגה למסעות עם הלהקה. בתום חופשתו הביא מטפלת קשישה והיא טיפלה בילדה. לוטה היתה חוזרת ממסעותיה עיפה ורצוצה. מנפרד לא הירבה לשאול, שעות היה מתאמן במרתף.

וכן נקפו הימים. כל אחד בעיסוקו. לפעמים היה גם מנפרד יוצא למסע עם התזמורת. מסעותיו היו לרוב קצרים. היה חוזר במועד. לימים, כשחשה כי הקריאה שלה נתונה בסכנה היתה מתנפלת על מנפרד בצעקות, מנפרד לא היה מגיב.

הפרדה הביאה לה רווחת־פתע. כשנודע לה כי מנפרד הפליג למזרח, לעיר מולדתו, לא עורר בה הדבר שום זעם. המחשבה כי מעתה תהיה יוליה אך ורק ברשותה שמחה אותה מאד.

כשגילתה את יחודה על הבמה כבר היה מאוחר. כבר היתה בת ארבעים בקרוב, אחת מיני רבות שמטילים עליהן תפקידים קטנים. לשוא ניסתה להיאבק. בזה אחר זה תפסו הצעירים את מקומה בחזית והיא נדחקה הצידה.

באביב 1937 כבר היה ברור כי ימיה בתיאטרון קרבים לקיצם. היא היתה היהודיה היחידה בלהקה. ואף על פי כן, דיברו על היהודים

המשתלטים על התיאטרון ואינם נותנים דריסת-רגל לכשרונות צעירים. היא נאבקה, כתבה מכתבים והזעיקה יידיים ישנים. בזה אחר זה נסגרו עליה הפתחים. מכתבי-הפיטורין הגיע אליה ברואר. הנימוק הפרת הסולידריות. שלשים שנות תיאטרון כלא היו.

יומיים הסתגרה בחדרה, שתתה קפה ועישנה סיגריות. מיד לאחר מכן, עיפה ורצוצה עלתה על הרכבת ויצאה אל בתה.

ג'ורג' לא אהב אותה. כדרך אוסטרי מן המעמד הבינוני לא אהב נשים עצמאיות. השכלתו היתה מצומצמת, והמלים העירוניות שהפיחה חותנתו בביתו היו מביכות אותו. בתחילה היה ממעט בדיבור ובוחר אותה בחשד. לימים היה אומר כי התיאטרון משחית את הנוער. סוף סוף מה רואים שם נשים ערומות למחצה ומלים שאינן שונות במאומה ממלים שהוא שומע בבית מרוח. הוא לא היה דתי אבל אל הכנסייה ביום ראשון היה הולך. כשגדלו הכנים היה לוקח גם אותם כדי שילמדו קצת דרך-ארץ. הנערים דומים היו לאביהם, חסונים ואטומים; בערב, בשובו מעבודתו היה מפיל את אימתו בבית. ובמוצאי שבת, כדרך כל אוסטרי הגון, היה חוזר שיכור.

היא חיפשה מחסה ומצאה תופת. מה לא נאמר ומה לא נזעק. חיש הסתבר לה שלא רק ידידיה אלא גם קרוביה, עליהם שמה מבטחה, כול-כולם, גם בתה יחידתה, פנו לה עורף. לבסוף ובלית ברירה הודיעה בלשון שאדם מכריו על איבוד דעתו: אם אין איש רוצה בי עוד — אלך אל היהודים.

— 6 —

היא גֵּלְשָׁה במדרון והמראות רדפו אחריה כסֵּרֵט שמרוצו נשתבש. מראה מראה ובזיונו, אך יותר מכל, המשרדים הכהים, שבהם עמדה וביקשה עזרה. איש לא רצה לעזור, גם לא ידידים קרובים כביכול. כיון שאיש לא הושיט עזרה הלכו יחד היא ויוליה לאורך הרחובות. אור האביב שפע מלמעלה והפריחה בכל גוניה. כל הנועם הפשוט והמוכר הזה העכיר את רוחה יותר.

עתה לא מיהרה. היא עברה משביל לשביל, נשענת בגֵּה על העצים. לאור היום היורד היתה איוו מתיקות נוגה כמותה לא חשה כבר שנים. היא לא פחדה. צעדיה נהיו קצרים וזהירים. כמו ביקשה לִמְצוֹת את השעה הזו.

ובעוד היא עומדת שעונה על גוע, הבחינה בשלט עשוי מעץ. היא קרבה וקראה: כאן במקום זה טרפה את נפשה ידידתנו, אחותנו לרוח, סופיה טראובה. 15.6.1937. לוטה שביקשה להתכופף נסוגה לאחור. היא שבה והתבוננה: לוח המחובר אל לוח רק יותר, נעוץ בארמה. הכתב נאה אך לא מהודר. ניכר היה כי היד הכותבת זהירה היתה שעה שכתבה. טעות, אמרה כמו לגרש מעליה צל מבעית.

לאחר מכן עמדה והניפה את שערותיה לאחור. העוֹנֵה זו, השגורה אצלה מאז הגמנסיה, היתה מאוששת אותה תמיד ומעלה בה משפט או רעיון, עתה כמו הקפיאה תנועה זו בבת־אחת את רקותיה. פחד מהול קור צימרר אותה.

היא החלה לטפס, השבילים אבדו לה, והיא נאחזה בענפים השמוטים. אור היום שדמדום באורך רוח האפיר פתע. היא מיהרה וככל שמיהרה האריכה את הדרך.

כשהגיעה לבנין כבר היה האור בדמדומיו הכהים. ליד האשנב עמדו האנשים בתור, הפינכות בידיהם. הם עמדו דמומים בלא להחליף מלה. ומבעד הדלת המפרידה, המזוגגת, הם נראו כשקועים בהתבוננות. משהבחינה בהרברט העֵנָה ופתחה את הדלת.

”היכן פינכת הקודש”, פנה אליה הרברט בלא גינונים.
 ”למעלה. אני רצה להביא”, שב אליה קולה ובמפתיע נשמע צעיר.
 ”המועד קרב לקיצו, עוד עשר דקות”.

שרירי רגליה היו קפוצות מן הריצה אך היא עשתה את המאמץ, לא בלי חן, כפי שרצים לקראת דלת פרוצה בחורף, לבל תפרוץ הרוח הקרה פנימה.

לא עברה דקה והיא עמדה בתור, הפינכה והסכוֹם בימינה, הספל בשמאלה. אני ערוכה, אמרה. הרברט זקף קומתו כחייל מילואים ששרות עראי זה מעיד בו כי לא נס לחו.

הטֶבְחִית נטלה את שתי הצלחות בידיה והניחה בכל אחת מהן: תפוח אדמה בקליפתו, פיסת דג ופלח סלק. הרברט נטל את שתי הצלחות ומשקרבו לשולחן הגיש צלחת אחת ללוטה. יש חידוש, הכריז. יש: הצבע האדום מקומו יכירנו שוב. בסמוך אכלו אנשים בלא אומר. מהזוויות הגיחה לפרקים תלונה. הרברט נראה מרוצה. הצבע הסמיך של הסלק הבעיר בעיניו איזו עליצות דעת.

אחדים, כמובן, איחרו. הם עמדו ליד האשנב, ספק מיואשים ספק מבודחים, ביניהם שני אנשים, לבושים נאה ובטעם פשוט. הם נראו כשני מנהלי מחלקות ותיקים, שהוראותיהם לא הוצאו אל הפועל. רק הפינכות העידו על מעמד שונה. אחד מהם ניגש לאשנב ובנקישה קרא: שתי דקות איחור. כלום גם אלה יבואו במנין. הקול לא זכה למענה. לאחר מכן ישבו ליד הפינכות הריקות.

לוטה שאלה: ”הכרת את סופיה טראובה”.
 ”מה פירוש”, הָרִים הרברט את עיניו. ”ישבתי לידה כפי שאני יושב לידך.
 מי שיער ומי תיאר לעצמו”. שמחתו הפעוטה קדרה בבת אחת. ”נפש

פיוטית, בלא שום הגזמה. אנחנו, מצידנו, ניסינו, איך נאמר, לקרב אותה אבל סופיה געגועיה טרפו אותה. היא לא ירעה להשלים."
 "ולא באו לבקרה."
 "לא. לדאבוננו".

לוטה הצטערה עתה כי השביתה את שמחתו הפעוטה של הרברט. הוא המשיך, אמנם, לאכול אבל פניו לא שבו אליו.
 "סליחה", אמרה לוטה.

ארוחת הערב קרבה לסיומה. אחדים עמדו ליד הכיור המאורך והדיחו את כליהם. המראה העלה על דעתה של לוטה חצר של מחנה צבאי, אך מיד עמדה על טעותה: אנשים לא צעירים עוד, לבושים כיאה, גם העוויותיהם בשיעור הנכון, בלא קול ומתוך התחשבות לרשותו של היחיד. "אין מים חמים", אמר אחד העומדים. לא היה בתלונתו שום עורף. הוא עמד בצד וניגב במטלית לבנה את הפינכה ואת הסכום.

איזורה ישובה בכורסה. לא נטלה חלק בסעודה החפוזה. הרברט ניגש אליה, קד קידה ושאל: "מה קרה."
 "שום דבר. דג מטוגן אין בכוחו להוציא אותי מהכורסה."
 "סלק", אמר הרברט.
 "זה מזכיר לי את מראה פניה של הטבחית".
 "אל תחללי, במחילה בכבודה", אמר הרברט ברוב דעה, "את הצבע הייני, שהוא צבע דיוניזי".

איזורה צחקה.
 הארוחה עברה בלא רעש. ולרגע נראה המקום כאכסניה כפרית, שאין מרבים בה גינונים.

"חסר לי סיגר", לחש אדם באוזנו של הרברט, כדרך שאדם מתנדה על חולשה.
 "ולא שלחו לך".
 "לא. לדאבוני", אמר האיש ופנה הצידה.

ובעוד החושך הולך ורבק בחלונות החלו להתארגן למשחק לילה. אחדים הביאו את כלי השחמט והציבו את הלוחות. ניכר היה כי שעות רבות ציפו לרגע זה.

"איך את מוצאת את מעוננו", ניגש אליה איש ושאל.
 "נפלא", אמרה לוטה בפיוזר-הדעת.

והימים הלכו ונקפו. לוטה היתה משכימה קום ומיד יוצאת להקיף את ההר. ימי הקיץ האחרונים היו בהירים ממוזגים ובלא כתם. הערבים צחים

וקרים. לאט לאט פרשו ממנה המראות, לא בבת-אחת ולא לחלוטין, אך שוב לא הציקו לה כבימים ראשונים. אני בחופשה, היתה אומרת כשזכר פתע היה מתנפל עליה. אבל הלילות לא היו שקטים. בלילות משלו עליה, בלא הפוגה, הבהלות הישנות. היתה מקיצה מתוך הביעות ושוב לא עוצמת עין עד השחר.

וכך עבר חודש ספטמבר. בחודש אוקטובר אמר לה לבה כי יוליה תבוא לבקרה. ימים אחדים לא הרחיקה וציפתה לה ליד הדלת אך משבוששה לבוא חדלה מלצפות לה. אבל איזדורה לא נשכחה. היא קיבלה חבילה גדולה ומלאה כל טוב: בונבונרות, קפה, סיגריות, תה אנגלי ותמרים. כולם שמחו, לא איזדורה. היא פרשה לעיני כל את המותרות הללו והכריזה: קחו כאוות נפשכם. וכך הביעה את שאט נפשה מתשורת החסד ששיגרו לה בנותיה.

כבר ימים לא ראה המעון מותרות כאלה. האנשים שמחו והתבדחו. שוב חזרו ודיברו על השפלה. על הערים הנושבות, בתים ומסעדות. איזדורה לא הגיבה אלא בכמה הערות דוקרות.

ובעוד הכל הומה ומבודד, הופיע מהפתח האחורי אדם גבוה ובעל חזות של בעל אחווה.

כולם השתקו. יכנס פנימה, אמרה איזדורה. יטעם גם הוא מן המותרות ששלחו לנו מן השפלה.

"גם אותי אתם מבקשים להשחית".

"הלמותרות של מהיבכך יש כוח להשחית".

"הוא שאמרתי עבירה גוררת עבירה, דיבר הוא בנוסח האיברי. היום שוקולדה שוויצרית ולמחר תפנוקי גבינה והגוף שאני השקעתי בו עמל רב כדי שיהיה תקין, לא יתרפה ולא יתעצל, שוב יהודי לכל צרה".

"חוזרים אנו על כן לנושא הישן", לא ויתרה איזדורה.

"אסור להזניחו".

"אל יעזו לכנות אותי יהודיה. אין לי דבר ולא שווה-דבר ממידותיהם".

"אני לא כל כך בטוח", ניסה האיש להיות רך.

"הוא עוד מטיל ספק".

"אדם פשוט אני", אמר האיש בהכנעה. "השכלתי מצומצמת כשיעור

גרגיר השעורה. את רוב שנותי עשיתי אצל הסוסים. מהם למדתי את מידות הטבע".

"טבע", קטעה אותו איזדורה ועשתה העוזה בפניה.

"היהודים שנואים הם על הכל, זאת נרמה לי לא נוכל להכחיש".

"כן, מפני שיהודים הם".

ובך גבירתתי לא דבק שמץ מהם".

"לא".

יבואו אחרים ויעידו", דיבר הוא כדרך בעל אחווה בשעת מריבה.
 "אני מעידה על עצמי".

האיש הגבוה ובעל החזות האיתנה נראה פתע נבוך בחלל זה. הוא נשען בידו על השולחן והשפיל את ראשו. ניכר כי בטחונו שמת ממנו.

"איש לא יאמר לי עוד מי אני ומה אני, לא איש", זנבה אחריו.

לשמע מלים אחרונות אלו פשט חיוך רחב ורך על פניו האיכריים של האיש והוא אמר: "אני לא אומר שום דבר".
 "יחדל, אם כן, להטיף מוסר לאנשים".

"לא מוסר באתי להטיף. באתי ללמד את סגולות הטבע, את אורח מידותיו של הסוס, את המזון הטוב, את תחבולות הצייד, שעשועי ספורט, את היין. לא מוסר דיברתי. לא מטיף אני ולא בן מטיף אני. סייס אני. ראיתי את סבלות בני גזעי ובאתי לחלוק עמם מנסיוני. ונסיוני רב הוא. גבירתי".
 "לא לבהמות דמינו".

ואף על פי כן גבירתי, ואף על פי כן, חיפש הוא מלים ולא מצא אותן. הוא הרים את ראשו כדרך איכר נבוך ואחז בקרנות השולחן.

עתה דומה היה, כי מישהו עומד לקום ולהושיט יד לאיש האיתן הזה במבוכתו הרבה. איש לא קם. כולם ישבו דמומים על מקומותיהם כבמחזה.

"מיהו האיש", שאלה לוטה בלחש.

"זהו באלאבן, באלאבן הגדול".

בינתיים פנה האיש עורף. הדלת האחורית, הרפויה, נסגרה אחריו בלא רחש.

מאוחר יותר סיפר לה הרברט. באלאבן הוא יהודי וסוחר סוסים במקצועו. הוא קנה לפני שבע שנים מידי החברה לאחווה יהודית-נוצרית, שכידוע היתה מארגנת סמנריונים חודשיים, את המקום הזה בכוונה לעשותו סאנאטוריום. הוא חישב ומצא, כי בסביבה מצויים כחמישים יהודים קשישים, בריאים ובעלי אמצעים, שהם למעמסה לילדיהם. הענין התחיל מתוך חישוב מסחרי, אם אפשר לומר כך, אלא שהסתבך במקצת. באלאבן פרסם מנשר. עשוי נאה ומעורר אֶמון והפיצו כראוי. במנשר זה הציע הוא אוויר הרים, השגחה רפואית, מנוחת נפש ומטבח כשר. הוא חישב יפה אך לא דק. ההטבה האחרונה עוררה עליו את החשד כי המדובר הוא בהקדש יהודי. באלאבן עמד על טעותו ושינן לעצמו את הלקח. לאחר שנה הוציא מנשר אחר ובצבע אחר ושוב לא העלה על הכתב אותו פרט מחפיר, ולא עוד — תוכנית שונה לחלוטין: רכיבה, שחייה, צייד עונתי, טיולים מאורגנים ומה שהוא כינה השתלבות באיזור הכפרי. הצעה זו קסמה לכל. באלאבן הבטיח, כי תוך זמן קצר יעקור בנועם העוויות יהודיות מחפירות אקצנט משובש. איש לא יתבייש עוד.

אגב הוא עצמו מוצאו מפולגיה, מעיירה קטנה, הגיע לכאן אחרי מלחמת העולם הראשונה והוא רק בן עשרים. אך מיד החליט בנפשו: לא עוד חולשת דעת. עד מה נחושה היתה החלטתו יעידו התוצאות. הוא החל רכבו כאן כפועל אצל אחד הסייסים, לא עברו ימים רבים והוא ידע לטפל בסוסים כדרך סייס ותיק. תוך שלוש שנים כבר היתה לו אורווה משלו וסוסים משלו, מסחרו פרח, וכדרך מקומיים השקיע את כספו ברכישת קרקעות. את המקום כאן קנה במחיר שווה פרוטה וכאן הסתבך.

בשנה הראשונה נראה היה כי הנסיון עלה יפה. האנשים פתחו את הבוקר בריצה, רכיבה, שיחקו טניס, אכלו יוגורט, למדו לשנות יין. באלאבן עצמו היה מדריך את האנשים באורחות חייהם החדשים.

הענין שנראה תחילה כעיסקה מסחרית כבש את נפשו. הוא הזניח עסקים אחרים, פורחים, והתמסר כל כולו ליעודו החדש — להפוך את בני גזעו החלשים ליצורים חסונים. נכון — אחדים לא יכלו לעמוד בפרך זה ונטשו את המקום, אך אחרים עמדו בזה יפה. ולאחר שנה עמל שבו אל העיר שונים ובבריאות מְשֻׁנָּה. ועל זה אמנם, היתה גאוותו. יש אומרים כי בשנה הראשונה נהג הוא באנשים בקשיחות לב, אחדים עוד זוכרים אותו מאותם הימים ונוהגים לספר עליו, לא בלי הערצה.

אך הענין כאמור הסתבך בעֵטִים של כמה טעויות, שיבושים ואי־הבנות. באלאבן שנמנע מכל משא־ומתן מילולי נגרר שלא מרצונו לוויכוחים, התחיל לעשן, לשחק קלפים, השמין, ופניו האדירים שידעו את הסומק הבריא — התרפו, כמה מהעוויותיו הישנות, שהוא עָקָר אותן בנעוריו מן השורש, שבו הקיצו בו.

עכשיו הוא כאחד משלנו ואולי אף חלש מאיתנו. מדי פעם הוא מחליט לרדת לכפר ולאגור כוח. זהו הסיפור גבירתי, חומר למחשבה, גבירתי.

לוטה הקיצה. הפרשה, אף שלא ירדה לפרטיה, נגעה בה. הרכה רצתה לשאול אך לא ידעה במה להתחיל. היא חשה איזה צער דק על באלאבן זה שחלמו ירד לטמיון.

לאחר מכן, ישבו ושתו קפה ועישנו סיגריות, והתבוננו באנשים שישבו ליד השולחנות ושיחקו קלפים בלהיטות.

למחרת השכימה וראה פלא, באמבטיה פעלו הברזים ולא עוד, מים חמים. בבת־ראש התנערה מתוך השינה הנמשכת והסירה את בגדיה, ובעוד המים זורמים וממלאים את האמבט הספיקה להעיף עין בגופה ערום. גופה, מעון הסתרים שלה, נשתנה בשנה האחרונה ללא־הֶכֶר. היא עָקְבָה אחרי

השינויים בחרדה ובמאמץ לאחות את הפרצים שנבעו בחלקות העור הגלויות. המחשבה כי גופה הולך ומתרפה העכיר את רוחה.

עתה נחשפו הסתרים במלוא עריתן. מפלי הבשר גלשו רפויים כמו הותרה אחיותם. אפילו הקרסולים, זיו החן היחיד, נפחו. הרגלים שנגעו בריצפה הקרה ניצבו גליליים וכבדים.

המים החמים, הרכים, שעטפו אותה במגע אחד מחו מלבה רגע את התחושה הזו. היא טבעה בהם בעצימת עינים. שעה רבה טבלה וככל שטבלה הלכו חושיה והקיצו. עתה שוב לא היו אלה מחשבות אלא מראות, פינות נועם ממסעותיה הרבים.

היו ימים, לא רחוקים כל כך, והיא האמינה כי גופה היגע ימצא את מנוחתו אצל איש פשוט באחד הביקתות הנידחות, ששם הלחם חם וטרי, הירקות גדלים ליד החלונות, הסוסים בכר והגדרות מכוסים מטפסים. מנעוריה היתה לה משיכה, בודאי בעקבות הספרות שקראה, למחוזות בר אלה ולא פעם כשהלהקה היתה נקלעת להרים היתה אומרת לעצמה: אשאר כאן. האיש הרי אוהב אותי. מה לי תיאטרון.

אך הפשוטים לא היו פשוטים כל כך. היו להם השגות משלהם, גסויות דעת משלהם ובמיטה נהגו באשה כבחתול שעשועים. הטבע אינו תמים כמסתבר, יש לו עיוותים משלו. אף שירעה זאת, היתה חוזרת ומתפתית לאמונותיה הישנות. בשעתו כשיוליה נישאה לג'ורג', שמחה בלבה כי לפחות היא תהיה מאושרת. אך ג'ורג' שנראה בנעוריו חסון ובלונדיני, נצר מיצירי המקום ותמים למראית-עין, לא שונה היה מכל איכר אוסטרי אחר: תאוותן, אכול קנאה וגס דעת.

היא התעטפה במגבת הגדולה, הסמיכה, שהיא גררה עמה לכל מקום. אם היה חפץ שהעניק לה נועם נמשך, היתה יריעה רכה זו. והיא, ואמנם, רחשה לה חיבת-אמת כלבעל חיים ביתי. למגבת כותנה זו, שהיא קנתה אצל איכרה קשישה באחד הכפרים הנידחים, היה כוח כשף להוציא אותה מיוון מחשבותיה ולהשיבה לחיים.

לאחר כשעה של טבילה גילתה, להפתעתה, כי גופה המפורך שאך לפני שעה דמה לעיסה רכיכה, כמו חזרה אליו צורתו. שמחה פעוטה זו לא תדמה ולא תישווה לשום שמחה.

את ארוחת הבוקר איחרה, כמובן, ובידי הרברט לא היה אפילו להציע לה כוס קפה פושר מן התרמוס.

"למה לא נשב בבית-קפה" אמרה, אך מיד עמדה על טעותה, כאן, במרחק קילומטרים, מקומם של בתי קפה לא יכירם. כאן רק עצים וכל שמפיקים עצים.

מלבדה היו גם אחרים שעמדו וארכו ליד האשנב, מצפים לחסדיה של הטבחית ולנס המאחר לבוא. איש לא יצא לקראתם. "אין שום דבר", שאלה לוטה בחיוך תאב.

"ננסה להקסים את העוזרת", אמר הרברט ומיד נעלם מן העין.

מסתבר, כי לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. לאחר משא-ומתן עם עוזרת הטבחית, לאחר שידולים ולאחר שהערים על הטבחית, עלה בידו להביא קומקום קפה וכמה פרוסות לחם מרוחות ריבה. לוטה קידמה את פניו כמנצח וכולם שמחו. איזידורה שישבה אותה שעה בפינה, ועקבה בקורטוב קינאה אחר מעלליו של הרברט. לא מנעה את לשונה מללחוש: פירצה קוראת לגנב. השותפות בהרפתקה קטנה זו השיבה ללוטה כבקסם תחושת חיים חזקה. לקפה הפושר היה פתע טעם רב.

הרברט, מצב רוחו היה טוב עליו, הוא סיפר על עוזרת הטבחית בניבים שאולים מן המקום. מסתבר, כי איכרה זו, ילידת ההרים, שמשה לבאלאבן דגם חי, כרי לאלף את היהודים בינת חושים. הוא חיפש ומצא אותה בהרים ומיד הציג אותה לאנשי המעון כפנינת הטבע, ולא עוד, גם יודעת להתקין את המאכלים הטובים שיד העיר לא שיחתה בהם: היוגורט והגבינה. מזונות שיש בכוחם להשיב לאדם לא רק את בריאותו אלא גם את שלווה נפשו.

ואמנם, כשהגיעה לכאן עוד נאה היתה ובריאה, אך במרוצת הימים במקום לרפא את כולם במאכליה דבק גם בה, כדרך השפחות שעבדו בבתים יהודיים, מן עורמת דעת ופינוק. כמה דיירים השחיתו את מידותיה. עתה לא נשאר בה אלא מעט עורמה איכרית, ותמורת שידול ושוחד מועט אתה קונה אצלה אפילו את תרפיה.

הרברט שמח וברוב שמחה הכריז: "השוחד יענה הכל".

"אבל לי אין כסף יקירי", התנדתה לוטה.

"אין דבר. נפעיל את הקסמים. השכל הישר ממילא שבק חיים לכל חי".

הם ישבו בחוץ. אור היום היה קריר, המורדות פרשו את זרועותיהם הרחבות, חשופים ונשורים. הסתיו נתן צבעיו בכל. העלים, שארית ההדר, התרוממו מדי פעם כמבקשים להחיות את עצמם.

"יש כאן תוכניות", שאלה לוטה.

"ודאי שיש אלא שעדיין חבויות. כל הדברים הנאים חבויים".

"מה שם משפחתו", עלה משום מה בדעתה לשאול.

"צונץ".

"יסלח לי, העתונאי הרברט צונץ".

"אכן, לשעבר".

"נפלא", אמרה כמו נתדרעה אליו שנית.

לפני שנתיים פוטר ממערכת "היום" בלא סיבה ובלא פיצויים. לא

הועילו הקשרים, הידידים, הקסם האישי והזכויות. שנה תמימה נאבק, ובאין מוצא ועל סף היאוש עשה את דרכו לכאן, אל ההרים אל באלאבן.

הרברט צונץ, אחד השמות המזהירים בעתונות האוסטרית, חניכו והולך בדרכו של קרל קראוס. כרבו גם הוא נאבק ברוחות הרעים, קלקול המידות והשפה. כמרוצת השנים קנה לעצמו לא מעט אויבים והללו לא החמיצו את השעה. במועד הנכון פיטרו אותו.

הרברט לא הזכיר את הימים הגדולים אף במלה אחת. מעיניו הפקוחות הבהיקה אירוניה דקה ששוב אינה מבקשת להתריע או לעקוץ, אלא כביכול לעצמה שמורה. כשהזכיר את ביתו נמחה גם אבק אירוני זה ותוגה דקה שטפה את עיניו.

"הילדים שלנו לא יסבלו עוד", חשה לוטה לנחמו.
 "יש להניח".

"אם כי, ביני לבין עצמי, אני חייבת להורות, כי הללו, בעלי הקרקעות, לא מעוררים בלבי כל רגש".

הרברט הבין בדיוק למה ירמזון מילותיה. הוא השפיל את ראשו האפור כאדם שלאורך פיצעו חלף נחשול קור.

"בעלי הקרקעות הללו, שנידמו לנו כהולכי תמים, לא שונים במאומה מבעלי הסדנאות", חזרה וחיוקה את דבריה.

בערב הופיע באולם באלאבן. הוא ישב ליד השולחן והתבונן במשחק הפוקר. ספק בעל אחווה שירד מנכסיו ספק ספסר יהודי. פניו עבים ובלתי מגולחים. המשחק הפעים גם אותו כנראה. לרגעים היה מאבד את הענין בו ועוצם את עיניו, ואז נרמה היה כי איזו דאגה מצווה עליו להתכרבל.

"באלאבן הגדול", השתאתה לוטה.

פעמים אחדות קם ממקומו כמו עומד לצאת בענין דחוף. היתה זו אך מראית-עין. הוא קם כדי לראות את המשחקים האחרים בהם שרה המתח. עוד לפני שנתיים היה המשחק הפוקר אסור בתכלית האיסור. באלאבן סבור היה, כי משחק פוקר הוא נגע יהודי שיש לעקור אותו. הביליארד לעומת זה הותר. כיון שנחשב בעיניו ספורטיבי. עתה עומד שולחן הביליארד שומם בחדר הסמוך. האנשים משחקים קלפים כאנת נפשם, עד מאוחר, עד שכרון וער כלות הנפש.

"הרשה לי להציג לפניך את גברת לוטה שלוס", פנה אליו הרברט, "שחקנית נודעת".

"אני מאד שמח", אמר באלאבן כדרך בעל מלון, שמלונו ירד אמנם מגדולתו אך עדיין שומר על שיעור מסוים של רמה.

"האם הראה לגברת את הממלכה שלנו".

"עוד נראה, עוד נראה", אמר הרברט.

באלאבן דיבר באקצנט מקומי גרוני. וכדרך בעלי אחוזות, שאת השכלתם קנו בשדה, שיבש מלים רבות. אנו שמחים מאד אמר, לנו נחוצה תרבות גבוהה. ניכר היה כי תחום זה, המכונה בפיו תרבות, זר לו לחלוטין. והוא, אמנם, ביטא מלה זו ברפיון כנזהר מלנגוע בה.

"הסברתי לגברתי", בא לעזרתו הרברט.

"אני מודה לו מקרב לב", אמר באלאבן כאדם שנקלע לשדה פחים ושמח כי עלה בידו להיחלץ.

— 9 —

חודש דצמבר היה קר, אפור וגשם לא פסק מרדת. האנשים התעטפו בשמיכות וישבו באולם. האיטור הישן שלא לדבר על השפלה, שבאלאבן התקין בשעתו, עוד פעל כמתוך הרגל. אחרים עמדו ליד החלונות והתבוננו בשמים האפורים, שלא בישרו אלא מטר נמשך וקור.

מדי פעם מופיע באלאבן ומתנצל על שאין בידו להסיק את הסקה. האינסטלאטור שהבטיח לכו לא בא, אך ייפסק הגשם ירד לכפר ויביא אותו. ואמנם מדי פעם יורד באלאבן לכפר. עסקיו בכל רע. מאז נשכה בהזיית קסמים זו, הזניח את עסקיו האחרים. עתה הוא מרבה להתבדח על הכפר ועל עצמו. איוז מרירות משוחה על תיאוריו, אך האנשים אוהבים לשמוע את הניב הכפרי המתובל במשלים. לבסוף חוזר אל תלונתו הישנה:

את היהודים אין לשנות.
"למה".

"משום שיהודים הם".

"מה רע בכך".

"חלשים הם. סופם של החלשים להאבל. כך לימד אותי השרה".

"מה לעשות, אם כן".

להשתנות. אבל את היהודים אין לשנות. הם מפונקים, רגישים, איטיים, מרבים להתנכח.

פעמים כשרוחו טובה עליו הוא מספר על נעוריו, על רצונו הנחוש להיות סיס. כיצד ברחו הסוסים וכיצד מצא אותם והחזיר אותם. פעם פגש בשדה רוכל יהודי והלה נבהל מפניו מאד. לא מפני מראהו אלא מפני שדיבר עמו יידיש.

אך כשהוא לוגם כוסית נעכרת רוחו. הוא כועס על עולם ומלואו: על היהודים המסרבים ללמוד לקח, על הכפריים הגונבים את רכושו, על עצמו ועל הגשמים ועל עוזרת הטפחית המבזבת את המזונות. גם מראהו משתנה. פניו העבים, המחוטטים, מאבדים את רכותם המועטה, מתכרכמים, והוא עצמו כאחד האיכרים שהושלך מהמיסבאה. אך גם אז אין איש מפחד מפניו, הרברט מדבר אליו כדרך שמדברים אל שיכור מבולבל, מרצה אותו ומכטיח

לו כי הימים הבאים יהיו טובים יותר. רכושו הגנוב יוחזר לו וגנבים יבואו על עונשם. ומה יהיה על היהודים, נפקח הוא מעט משכרונו. גם הם, דעתם תתישב עליהם, מנחם אותו הרברט, ישובו למוטב. הוא מזכיר לו את אדולף וולף, שבא לכאן לפני שנתיים רזה וכפוף ומראהו כשל רוכל יהודי. תוך שנה עשה את הבלתי אפשרי. השתנה ללא־היכר, אפילו שפם גידל וחזר אל השפלה.

וכך זוחלים הימים. להתעמל, נזכר מישהו. למה אני לא מתעמל, הרי לשם כך באתי לכאן. עזבתי חנות פורחת, קשרים, לקוחות וידידים. במקום להתעמל, לשאוף אל ריאותי אוויר צח. אני מבלה את ימי במשחק פוקר. האיך זה פשע. הוא שכח, כמובן, כמה פרטים פעוטים: לא בכדי עזב את חנותו. החנות הדרדרה משבוע לשבוע. בעלי החובות לא פרעו את חובותיהם, הנושים הציקו לו, ידידים חדלו לבקר, לא זכרו עוד את שירותיו הנאמנים לכפר, את אשתו החובשת שהלכה לעולמה שלא בעיתה. הצעירים התעמרו בו ומרי עוברם ליד חנותו הקטנה היו מזידים בה אבנים וצועקים: יהודים. באקראי פגש את באלאבן והלה שיכנע אותו לעלות להר ולהשתנות. הוא לא רצה לעלות. לבסוף, בלית ברירה, עלה.

עלה אמנם אבל בהתחייבותיו לא עמד: הוא משחק פוקר בלהיטות כעירוני ולעיתים בלהיטות יתר. כשרוחו של באלאבן רעה עליו הוא מיסר אותו: אתה הרי חיות בכפר. ראית עצים ובהמות השדה. מפליא עד כמה לא למדת מהם שום דבר. שום דבר. למה לא למדת.

"לא לימדו אותי".

"למה לא התבוננת".

התבוננתי".

"ולמה אתה לא יודע לשחות".

"לא לימדו אותי".

ולרַבב על סוס אתה יודע".

"לא".

"ועכשיו אתה מבין למה שברו לך את החלונות".

וכשבאלאבן מרפה ממנו הוא נשאר על מקומו יושב ומלמלם: ודאי שהוא צודק. אילו הייתי חזק יותר לא היו מתעללים בי. כל זה בא לי משום שאני לא נחוש בדעתי, לא עיקבי, מותר שלא לצורך. בקיצור, פחדן.

גם לוטה אינה שקטה עוד. לפני שבועים כתבה מכתב ארוך לבתה ובו הביעה משאלה לבוא ולבקרה. חטאיה אינם רבים כל כך שעליה למרקם במנזר. היא מתגעגעת לרחובות, לבתי קפה, לתיאטרון. מענה לא בא. הרברט יושב לידה ומנחם אותה, גם אני לא מקבל מכתבים. איש לא מקבל כּאן מכתבים. גם זו לטובה.

"מי ישלם את שהותי כאן. את דמי המעון".
 "אל דאגה, אמר הרברט, אנחנו נדאג לך מילגה".
 "מילגה. נפלא", אמרה לוטה בלחש.

שנים שמשאלה זו שיעשעה את מחשבתה. מילגה לווינה, מילגה לברלין, להשתחרר לשנה מכבלי התיאטרון הפרובינציאלי, להתנדע אל העולם, לנשום תיאטרון אמיתי וגדול. מכל התקוות כמובן, לא יצא דבר. את המילגות קיבלו הצעירים, המבטיחים, הנאים, במיוחד הנאות. לה הועידו תפקידים קטנים, מביכים ומבישים. לה היו אומרים תמיד כי גם תפקידים קטנים הם חשובים. וכשמלאו לה שלושים, שוב לא היו מציעים לה אלא מטילים, פשוטו כמשמעו.

שעה שהנאות, שטוחות ההבעה, היו מרשות לעצמן לא להופיע לחזרות, לאחר, לא לדעת, לומר ללא בושה: שכחתי, עזרו לי, היתה התחטאות זו מתקבלת כקפריזה של חן. היא היתה מצפינה את גאוותה הפצועה ועובדת. עושה מלא-כלום משהו. אמת, מדי פעם היתה זוכה למחמאה, אך לרוב לא שמו לב אליה. הכוכבים היו מזהירים והיא בירכתי המדבר, בשולים האפורים.

"ביצד", שב הקול אל לוטה.

"מה פירוש. יש לנו נעדה מקצועית והיא יודעת והיא קובעת", אמר הרברט בהדגשה.

"אבל אני", נחנקו המלים בפיה.

"את היית שנים רבות על הבמה. עד כמה שידוע לנו מעולם לא קיבלת מילגה. איש לא טרח לשאול מה עושה לוטה או מה עשינו כדי לקדם את לוטה. התפקידים הקטנים כבודם במקומו עומד. עכשיו הגיע הזמן לגרולות".
 "אבל אני", אמרה לוטה ודמעות בעיניה.

"את, במפורש את. הנעדה המקצועית עקבה אחריך שנים רבות. דבר לא נעלם מעיניה. יש גם צדק לפעמים".

לוטה לא חשה בנוח. היא רצתה להימלט אל חדרה ולבכות. ארוחת-הערב חילצה אותה מהמיצר. האשנב נפתח ופניה הנזיריות של הטבחית ניגלו בו. איזה אושר, כמותו לא ידעה שנים, הציף אותה. וכמו בסיום ההצגה רצתה לקום ולקוד קידה ולהודות לכל אחד. וגם לאחר מכן, כשישבה בחדרה עם עצמה, לא מש ממנו הגל החם הזה. המחשבה, כי הפעם שמה הנעדה המקצועית את עינה בה לטובה ובחרה בה, המחשבה הזו חבשה רגע את פיצעה הטמיר והיא נרדמה כלאחר לגימת שיקוי.

מאוחר, אם כי לא מאוחר מדי. איזדורה, כדרכה, לא נטלה חלק במשחק אבל גם לא היתה מרוגזת. היא ישבה בכורסה והשמיעה כמה הערות על באלאבן שהעלו צחוק רם. כך הרי נהגה מאז ומתמיד. ולפתע בציניעה, בחשכה, בלא התראה קרעה במו ידיה את הפתיל לגורים.

האשה שגילתה את האסון עמדה שעונה ליד הדלת, שערותיה סתורות ועיני הפקחות הביעו אימה קרה. איש לא ידע מה לומר. וכמו לאחר כל הַלם בקעו המלים כמוערות מכל לבוש. אשה אחת קטנה וצווחנית עמדה סמוך ליד האשה המעידה ולא חדלה לַמלמל: אמרתי לכם. הרי אמרתי לכם. משפטיה החלולים לא העלו עליה שום רוגזה.

איש לא העז להיכנס לחדר ולאשר את בשורת הבוקר המרה. אשנב המטבח היה פתוח אך לא היו מבקשים למשקה. הרברט משום מה ישב בכורסה. לא יכולה היתה לשאת זאת, פלטה אשה משפט שנשמע עניני למדי אבל דוקא משפט זה העלה את חרונה של האשה המעידה.

כשהופיע באלאבן בפתח נראה כאדם שִמְשו אותו מתוך שינה. גופו החסון ופניו העבים הביעו איזה מורת־רוח, טמטום וכבדות. הוא ניגש לדלת, הקיש בה, ומשלא בא מענה נכנס פנימה. לא עברה דקה והוא יצא. התקווה הקטנה כמו נמעכה בבת אחת.

איזה שקט אָפּל מהול בריח דק של זַעת לילה פשט החוצה. האנשים עמדו במרחק מה ובעיגול. באלאבן נראה כנוצרי קשיש העומד להצטלב. איזדורה שכבה במיטתה, פניה הדקות, המאורכות לא הביעו עוד דבר, על קצות שפתיה ריחף חיוך רפה.

האנשים נסוגו מהדלת ויצאו אל פרוזדור הכניסה. אור הבוקר כבר חצה את דלת הזכוכית והטיל על הריצפה ריבועים של צל. "ככה זה", סתם מישהו לקח ישן ולא פירש.

"בעוד עשר דקות אני סוגרת את האשנב", השמיעה הטִבְחית את קולה: אזוהרה שלא היתה במקומה. איש לא התכוון לגשת ולבקש. הַלֵם היה רב. אחדים עמדו בפניה ולְגִמו, הם נראו כגנבים קטנים.

ולא נעדרו בַהֵלם הזה כמה משפטים ארוכים וטפלים, מהולי רוגז ומנופחים במקצת, איש לא העיר ואיש לא תיקן. הצער היה רב. המלים נבלעו בו כאילו לא נאמרו.

לכסוף הוטל על הרברט להיכנס פנימה ולברר מה היה, אם היה, רצונה האחרון של המנוחה. הרברט חבש את המצחיה ובצעדים שהיה בהם איוז חיפזון משונה פסע ונכנס פנימה. הטִבְחית הגיפה בינתיים את האֶשנב בקול טריקה, שלא שונה היה מן הרגיל.

מסתבֵר כי רצונה האחרון היה כי לא יערכו לה לוויה יהודית, לא

יודיעו דבר לבנותיה ולא ישאו הספדים. היו אלה שלושת הלאוים שעתה רוטטים היו בידיו של הרברט. הרברט קרא אותם בקול חנוק.

בזה אחר זה נאספו האנשים בפרוזדור. לא יותר מעשרים ובמצופף נראו אף מעט מזה. ובעוד הכל עומדים חוז והופיע באלאבן. עתה נראה כאחת העמלים היהודיים בעיירות הקטנות. כמו נימחו מפניו התווים העכומיים החזקים. באלאבן ידע כי המנוחה לא חיבבה אותו ודבר זה כמו הטיל עליו חובת מישנה. האנשים כנראה העריכו זאת ואיש לא תמה על התיצבותו. האשה המעיידה, גברת קרון, ביקשה להתיחד רגע בחדרה של המנוחה והדבר ניתן לה.

מכאן ואילך היה הסדר ערוך יותר. הרברט, באלאבן וגברת קרון ירדו אל חלקת היער הסמוכה ואיתרו מקום מתאים. החצרן העלה כמה אתים ומעדרים מתוך המרתף. הכלים הגסים, הגליליים, הראו יותר מכל מציאות מהי.

כשחזרו מן היער היו פניו של באלאבן סתורות לחלוטין. דומה היה לקברן עני ששנות העמל העפירו את פניו. לא עצבות שיש עמה תוחלת, רק אטימות. השאר עמדו ליד הקירות מחכים לאות. ומכיוון שאות לא ניתן עמדו ועישנו סיגריות. לא עבר זמן והכניסה נמלאה עשן סמיך.

הלוויה נערכה אחר הצהרים לאורה של השמש הקרה. החצרן לבש את חליפתו הכחולה, קשר סרט שחור לזרועו וכך הביע בפומבי את האבל. השאר לבושים היו בבושם הרגיל. ואף שהמנוחה ביקשה במפורש שלא ישאו הספדים על קברה הבין הרברט מדעתו, כי יהיה זה נכון ואולי גם לרצונה של המנוחה, כי כמה משירי רילקה יוקראו ליד הקבר. הוא קשר במחשבה במחשבה וביקש מלוטה שהיא תקרא.

לוטה היתה מופתעת מאד ועשתה מין העווית-סרוב שנשתיירה לה מימים עברו, כשהיו מבקשים ממנה למלא מקומו של שחקן, אך מיד הבינה כי אין זו התנועה הנכונה עתה, ומן הראוי להענות לבקשתו הצנועה של הרברט.

"היכן הטכסט", נזעמה שלא מרצונה.

"בחדרה של המנוחה", אמר במין ישוב-ידעת צונן. לוטה נפחדה מקרירות זו ואמרה: עלי להתכונן. את רילקה היא ידעה בעל פה. זה היה ספר התפילה שלה עמו היתה מתיחדת בעתות מצוקה. ערב רילקה. זה היה חלום חייה, כמו רוב חלומותיה ירד גם חלום זה לטמיון.

את האלונקה נשאו הגברים. בראש החצרן בחליפתו הכחולה, המגוהצת, ששיוותה לו מראה של קצין בדימוס, לצידו הרברט, לבוש זקאט אפור, כמורה בגמנסיה. מאחוריהם באלאבן שנראה רחב וחסון.

הם חצו את המורד באלכסון. צאֵלים דקים, חורפיים, חיפו על צעידתם האיטית והעקלקלה. משעמדו נושאי האלונקה — ידעו כולם כי המסע בא לקיצו. מכאן אפשר היה לראות את הנוף במלוא הדרו הנשור. הרברט הסב את ראשו, כמו בקש את אישורם של הנוכחים לבחירתו של המקום. הנוכחים הנידו בראשיהם לאות הסכמה.

השיתוק היה רב ואיש לא בכה. שעה רבה עמדו ליד הקבר הפתוח. אלמלא החצרן שהרים את המעדר היו עומדים. החצרן כיסה את הבור ונעץ את שלט העץ באדמה התחוחה. השלט, שאך לפני שעה מועטה הוקצע בחיפזון, הביע יותר מכל את רצונה הכתוב של איזוררה: צינעה.

הגיע תורה של לוטה. היא היתה נרגשת, והמלים, שהיא ידעה אותן בתפילה, יצאו מפיה קשות וחנוקות. כל נסיונה על הבמה כלא היה. הצלילים שרטו את החלל הרומם והעבירו בו צמרמורת. לוטה הליטה את פניה כלאחר כשלון מחפיר.

לאחר הלווייה פתחה הטבחית את האשנב והוציאה החוצה קפה חם. מראה פניה של הטבחית ליד האשנב היה קפוא וקורקטי. היא לא השמיעה מלה. כמו הבינה שאין זו שעתן של המלים.

— 11 —

מותה של איזוררה הפיל על הבית קור חדש. איש לא דיבר על כך. אדרבא, דיברו על ענינים אחרים, רחוקים ונוגים, שהעסיקו כל הסתיו וגם עתה לא חדלו מלהטריד. לאנג לא פסק מלשמוח בהשגיו. איזו תמיהת נעורים שלא ניתן לרגוז עליה. בכל בוקר הוא גולש בריצה אל הכפר, שותה קנקן בירה, סנדרוויץ מקומי, וכך הוא עושה שני דברים מועילים, נכון יותר שלושה. מאמץ את השרירים לחיסון הגוף, טועם מזון בריא, לומד את העגה המקומית, שהיא לחכו כטעם הבירה.

לאנג נולד בגאליציה. הוא זכר את עייירתו היטב אך לא אהב לדבר עליה. כל פגמיו: נמיכות קומתו, פניו המאורכים, האקצנט המשובש תלה במקום לירדתו, בירושתו העכורה. משום כך גם לא נשא אשה, התפרנס מכלי-הבא-ליד, התגלגל ממקום למקום. לפני שנתיים החליט לעלות לכאן ולתקן את פגמיו. והוא, אמנם, עושה זאת בהתמדה הראויה לתהילה.

בכל בוקר הוא משכים, מתקלח, לובש את בגדי הספורט ויורד בריצה את ההר. את רוב שעות היום הוא מבלה למטה בבית מרוח ובריצות לאורך הנהר. חייבים להודות: הוא השתנה. באלאבן היה, בשעתו, מתפעל ממנו ומציג אותו למופת. בערב הוא חוזר עיף וממילא לא נוטל חלק בכל הוויכוחים, ההימורים והמשחקים, ולא עוד מתרחק מהם מדעת. בחורף האחרון קָש חולשה בחזה ונאלץ, בלית ברירה, להסתגר בחדרו, אבל

באביב שב לאיתנו ומאו אין הוא מוותר אפילו על ריצת בוקר אחת. פעמים, כשרוחו טובה עליו, הוא עומד ומתפעל: השרירים. איזו תמיהת נעורים פושה על פניו. קשה לכעוס עליו.

כשמע על מותה הפתאומי של איזדורה, הליט את פניו ובכך ביקש רגע להתיחד עם המנוחה. אם היה אדם במעון שאהב לשמוע אותו היתה זו איזדורה. ואף שאיזדורה היתה לא פעם לועגת לו, קוראת לו קורץ, מיסרת אותו על הריצות המטמטמות, ומכנה אותו יהודי ללא תקנה — הוא חיבב אותה; וביום הולדתה הששים וחמש נשא נאום נלהב על אורח החיים החדש, הנקי מכל רבב יהודי, וכינה את איזדורה אדם ישר מטבעו המתעב כל עקמימות.

לוטה שבה מהלוויה מדוכדכת. כלימה כזו לא עוללה מימיה. אפילו לא כטירונית. הרברט ישב לידה וניחם אותה כאבלה. מה את שחה. הקריאה שלך היתה גדולה, עצומה וחותרת. הניחום המתיק מעט את רגשי הכלימה והיא בכתה.

“אני מתבישת”.

“את שחקנית גדולה”, הרעים עליה הרברט את קולו. כאילו היתה חרשת. משונה, מחמאה זו, שלא התכוונה אלא להשתיקה, פעלה את פעולתה. היא חדלה, כדרך ילד, הנעתר לניחומי שוא. גם באלאבן מצא שעת־כושר להתנדות. עיירת מולדתו, הקטנה והעכורה, עוד שקועה בלבו. אולי משום שברח, לא השאיר עקבות ולא כתב. אילו היה נפרד היה הניתוק מושלם. כיוון שלא נפרד, הוא זוכר אותם אחד לאחד. במיוחד את אחותו צילי. עיניה השקטות והנבונות. אף שדיבר על עצמו ועל כאביו הסמויים, נדמה היה שהוא מדבר על איזדורה, מרצה אותה ומבקש מחילה ממנה.

אותו לילה לא שיחקו ולא הימרו. האנשים ישבו והעלו זכרונות. כמו ביקשו להיפגש עם איזדורה באיזור החדש שלה, הסמוי מעין רואים.

שנתיים היתה כאן ומה מעטים הדברים הידועים עליה. מלבד שמה, שם משפחתה, יום הולדתה — לא דבר. איזו גאווה ואיזה איפוק; אבל בנותיה, שאיזדורה העניקה להם חינוך מוסיקאלי מעולה אצל טובי האמנים בברלין וברומא, הן סבורות היו כי אמן טרדנית, דאגנית, אימהית להטריח ויהודית להכעיס. על כן, לא נמצא בכל אוסטריה מקום טוב יותר מאשר אצל באלאבן. הן אפילו לא טרחו להביאה לכאן. רָבב הביא אותה.

איזדורה שתיעבה בכל מארה מוסדות וארגונים יהודיים, ונסה מכל מקום שריח יהודי נודף ממנו גורשה לא על ידי זרים אלא על ידי בנותיה, אל היהודים ואל חרפותיהם החשופות לעיני כל. אבל היא, זאת חייבים להודות, איבְּתָה למקור מחצבתה, עד לימיה האחרונים, היה שלם ובלא פניות. אפילו בנותיה לא ריבכו את רגשותיה.

— 12 —

ובעוד רוחות החורף חולפים כוסחים על פני המדרגות החשופים, ארזה גברת קרון את מזוודתה הכחולה והודיעה, כי בדעתה לעזוב את המעון. משונה, בימים האחרונים לא הביעו פניה שום מורת רוח. אדרבא, היו לה הרבה מלים לזכותו של המקום. היא נראתה בחברתו של לאנג משוחחים על סגולותיו המבריאות של ההר. לאנג מצידו היה ספוג אופטימיות. הריצות היומיות בקרה נסכו בגופו הרזה רצון נחוש לגבור על חולשותיו. היא שאלה פרטים רבים ולאנג לא העלים ממנה דבר. מותה של איזדורה לא נשכח אבל גם לא הקדיר כמקודם.

ולפתע, כלאחר חלום ביעותים, ארזה את המזוודה ואמרה: "אני יוצאת".

"מה רע עשינו", הופתע לאנג ופשט את שתי ידיו הרזות.

"אני הולכת הביתה".

"אם כן נלך כולנו. אם כל אחד, ברגע של חולשת דעת, יחליט על דעת עצמו לעזוב. מה יהיה על כולנו".

למלים מעין אלו לא ציפתה, כנראה. היא השפילה את ראשה ואמרה כדרך שאשה אומרת: "עזבתי בית, לא כן?".

"על איזה בית את מדברת".

על ביתי בהרן גאסה".

"אני לא מבין, אמר לאנג נחוצים לי פרטים נוספים".

"האין זה מובן".

"לי, על כל פנים, זה לא מובן".

גברת קרון הניחה את המזוודה על הארץ ובתנועה מאד ביתית הסירה את הכפפות מידה ואמרה: "האין זה מובן".

לאנג אזר עוז ואמר: "לכולנו יש בתים למטה. אבל אנו, ברצוננו החופשי ובדעה צלולה, החלטנו כי יהיה זה לטובת כולנו לשנות את אורח-חינו הקודם, לעקור אחת ולתמיד את הפגמים".

"אני".

"כולנו. כל אחד על פי שיעור פגמיו. ופגמינו רבים, לא כן".

"ומה יהיה על ביתי. אני מאד קשורה הייתי לביתי".

"הוא יחכה לך. איש לא יפרוץ לרשות היחיד, ואת בינתיים תספגי משהו מהדרו המבריא של החורף. החורף כאן, אם מותר לומר, הוא נפלא".

אורות הבוקר עמדו, אמנם, צלולים וקרים בחלונות. היקום נראה עתה שופע מרץ. האשנב נפתח והקפה הוגש בספלים הכבדים.

"האם לא תרצי לשתות קפה?"

"ברצון", אמרה, כמו נשכח ממנה רצונה הקודם.

לאנג חש אל האשנב והביא לה כוס קפה. האחרים עוד שקועים היו בשינה, מתגלחים או מנערים שמיכות במירפסת האחורית הקרה. באולם, על כל פנים, לא נראו אלא מעטים וגם אלה, לא מיהרו לגשת אל האשנב. שעת הבוקר עמדה שרועה במתינות, כמו לא נספר הזמן במד־שעות.

"לא ירעתי שיש לך בית בהרן גאסה".

"השארתי את המפתחות אצל אחותי. אחותי, עליך לדעת, נשואה לאיש נשוא־פנים ובעל אמצעים רבים".

"אני מבין, אמר לאנג, היא ודאי שומרת על הבית".

"אני מניחה".

"אם כן, מה החיפזון".

"איזו תחושה לא נעימה", אמרה גברת קרון ונחרדה במקצת ממוצא פיה.

"עלינו להתגבר על זה, הענינים הפעוטים הללו עשויים להוציא אדם מדעתו", דיבר לאנג בקול מטיף אבל רך.

"נכון. נכון".

"אני החלטתי, ויהי מה. שום דבר לא יוציא אותי עוד מדעתי".

"אני לדאבוני", אמרה גברת קרון בקול דק שנשמע חנוק, "הרבה ענינים באים ומטרידים אותי".

"זה לא טוב", דיבר לאנג בקול יבש.

"אחותי הבכירה בלאנקה, דעתה נחושה כי עלי להמיר את דתי. עליך לדעת שהיא אשה נבונה מאד, אמיצה מאד. עוד בנעוריה המירה את דתה".

"ומה אמרת לה", חקר לאנג בזהירות.

"אמרתי לה, כי דעתי אינה נוחה מזה".

"ומה אמרה היא".

"היא לא קיבלה את דעתי".

"ועכשיו את רוצה לרדת ולהמיר את דתך".

גברת קרון נצטחקה צחוק דק שנשמע אווילי במקצת.

בינתיים נאספו כמה אנשים ליד האשנב. טרודה חילקה קפה ולחם איכרים ביד קמוצה. האנשים קיבלו את המנות ועמדו. האולם המואר אך בחלקו, שרוי היה בקפיאה.

"אני, אין בדעתי, להמיר את דתי", חזרה אל מחשבותיה גברת קרון.

אין צורך. אין שום צורך. האוויר כאן הוא טוב. המזון בריא, הטיולים מרחיבים את הדעת".

"נכון".

הרבה גסי דעת יש למְטָה. אני לא סובל אנשים גסים".
"נכון".

"אני הייתי מנסה דרך פשוטה זו. היא מבטיחה רבות".

וכך עלה בידו לרצותה. היא החזירה את המיוזודה לחדרה. ולאנג שהיה מרוצה מכוח שידולו, טרח וסיפר לה, באריכות־יָתֵר, את כל המוצאות אותו מאז החליט לבוא לכאן. ותוך כדי דיבורו הלך והסתבך בלשון המושגים הגדולים. הוא דיבר על עם גדול שאורחות חייו נשתבשו, התנוונו, ועתה אין לו אלא לתקן את הפגמים הרבים שצבר. כל אחד לחוד וביחד. שמחתו הקטנה, העליזה, פגה מעל פניו. ואיזו רצינות נערית הזהירה בעיניו. גברת קרון הלכה ונמשכה אחר קולו כלאחר קסם.

"אבל לא כולם מבינים זאת", אמר בקול נוגה.

"מחשבות חדשות אינן נקלטות בקלות".

"זה נכון", הופתע לאנג מתגובתה.

עתה ביקשה היא לרצות את תוגתו.

לאנג שקע רגע במחשבותיו. גברת קרון כמו ניעורה מתוך עצמה ואמרה: יש כאן תנאים טובים לפעילות, מגרשים נרחבים, אויר צח ואולם התעמלות. ארם צריך סוף סוף לקחת את גורלו בידו.

"הגיע הזמן. עלי לצאת לריצת בוקר". קם לאנג על רגליו. משום מה נראה נמוך מקומתו הרגילה.

"צא יקירי", אמרה גברת קרון בקול אמהי.

"קר מאד. אני אסתפק היום בחמש מאות".

"זה מספיק בהחלט", הסכימה עמו.

— 13 —

למחרת שוב שיחקו קלפים ובמלוא הלהט. הטֶכְחִית עמדה בצד ועָקְבָה בעינים דרוכות ועם אחר הלהיטות הזו. כך היא נוהגת כשכעסה מעביר אותה על דעתה. בשעתו, כשהיא ובאלאבן פעלו בתיאום, היתה פורצת פנימה ומטילה מלות גנאי לעבר המשחקים, אבל מאז שבאלאבן עצמו ירד מאמונתו, משחק ומקמר, אין היא מופיעה באולם אלא מסתגרת במטבח ושם מפעפעת ארס.

אבל כאן גם מצויים אנשים היודעים קלות דעת מהי, כגון לאופר. גם הוא כמו השאר הגיעו לכאן שלא מרצונם הגמור אך מיד מצא כי יש למקום יתרונות משלו: משחק שח בשעות הבוקר, קפה ועוגה בשעה חמש, כפרית בכפר. אם יש אדם שהטבחיית שונאת אותו הרי זה לאופר. כל הרע היהודי גלום בו. על כן הוא כפיה משל ושנינה. לא כן הדיירים, הם

התרגלו לחולשותיו, נהנים מבדיחותיו, האופן שהוא מתלבש, מוכר את שעוניו ומבזבז את כספו.

בשעתו נשוי היה לנוצריה, אשה משכילה מן המעמד הבינוני, פרטה על הפסנתר ואהבה לקרוא ספר ולאופר הלך שבי אחריה. היה זה, כפי שהסתבר לו חיש, מקח־טעות. נוצריה היתה בלב ובנפש. שנה תמימה נמנעה מללכת לכנסיה אך בתום השנה התחרטה ושבה לסורה. לאופר, אם לומר את האמת, לא ייחס חשיבות לאמונותיה וקרא להן בלשון דורו, אמונות אטאביסטיות אבל ריח־הקטורת שהיתה מביאה מהכנסיה היה מוציא אותו מדעתו. הוא ניסה כרכו, להתבדח, אבל היא כשלה, ולא עוד, תלתה את תמונת האם הקדושה בחדר השינה. הפרידה לא איחרה לבוא. שש שנים נשוי היה ובן ארבעים היה כשנפרד מאשתו. מאז נתגלגל במקומות שונים ובעסקים רבים. אפילו חנות גלנטריה היתה לו בזאלצבורג.

עכשיו הוא כאן, משוחרר מהעול. יש לו מעט מזומנים, שעונים אחדים, כמה שטרות במטבע זר. בקיצור: פרוטה לשעשע לב אשה. ומכיוון שכאן רודפים בלא הרף את כל קלי הדעת, העצלנים, הבטלנים ואת נמוכי הקומה — הפך, בלי משים, לאחד הסניגורים הצנועים של הקיום היהודי.

"מעולם לא הייתי אוהב יהודים. כאלה, נידמה לי, לא מצויים בעולם אבל יתרון אחד אין לשלול מהם. הם מתעבים כרוב".
 "המאכלים היהודיים, יודה, אינם קלים לעיכול".
 "מוטב לך לטעום מפיוגוליהם. אני טעמתי רבות".
 "אני מוכן לוותר עליהם".
 "אני לא".
 "אני מוכן למכור לך את כל הטוב היהודי בניזיד ערשים".
 "אני מוכן לקנות".
 "כמה אתה נותן".
 "מה פירוש, הכל".

הוויכוח הזה עם לאנג כבר נמשך חודשים רבים. לעתים באקראי ולעתים באריכות־יָתֵר אבל לא באיבה גמורה, שכן אין דרכו של לאופר לדבר סרה או להרעיש עולמות. כולנו כאן אך אורחי עראי, יאמר, היום כאן ומחר שם. כל עוד נותנים לך לשתות כוס קפה ולעשן סיגריה, שב במנוחה. אבל דוקא הלך־רוח ירוע זה מוציא כמה דיירים מדעתם. במיוחד הטִבְחִית. היא אינה מוחלת לו דבר. וכשהוא מופיע ליד האשנב היא מגישה לו את הפינכה בבוז. היהודים הללו מחלים אותי, אמרה פעם בחירוק־שינים.

מראהו של לאופר ספק סוחר וספק סרסור. כאלה אתה עשוי לפגוש בכתיקפה בשעות הבוקר, בלא הדר ובלא חן. עוד זכור בואו לכאן. הוא

כא עם שתי חבילות קטנות ועמד בפתח. באלאבן סרב לקבל אותו באומרו, כי זהו יהודי ללא תקנה. במידת מה צדק: לאופר לא יתעמל ולא ירוץ. ללאופר הגישו כוס קפה ועוגת גבינה, סיגריה, אשה צעירה, לא צעירה מדי, שאפשר לפנק אותה במסעדה טובה. הוא יעשה את מלאכתו נאמנה, אבל לרוץ במדורנות: לא, שום כוח בעולם לא יריצו. מבחינה זו ולא רק מבחינה זו, הוא צאצא נאמן לבני גזעו: קל, זריז וחמקן מעין כמוהו, ועל הנשים הנוכריות הוא מפיל קסם מיוחד. כשבאלאבן מדבר עליו חיוך משונה פושה על שפתיו. ובעוד לאנג ושכמותו רצים ומתעמלים, מנסים לזקוף קומה, שוחים, מרימים משקלות, אין בראשו של לאופר אלא מחשבות על פינוקים קטנים. אלמלא מידותיו התרומיות היה שנוא עוד יותר. הוא נדיב, בזה אין להטיל ספק. מדי פעם הוא מביא מן הכפר: עוגת רבש, דג מטוגן בחמאה, לחמניות פרג או צנצנת ריבת תות. ביום הולדתה של איזדורה המנוחה הביא בקבוק ליקר משובח. איזדורה המנוחה, לא סבלה את נוכחותו, וכינתה אותו, קל דעת ככל בני גזעו, אבל הוא משום מה לא נטר לה איבה.

אם יש אדם במעון היודע ערכו של מאכל טעים, ריח בושם, חפץ נשי הרי זה לאופר. בשעתו היו מתנכחים עמו ומטילים בו אשמות ובאלאבן ברוב רוגזו הכריז פעם: אם ברצונכם לדעת, מהי דמות צורתו של היהודי התכוננו בו ותכינו למה שונאים אותנו. בצדק שונאים אותנו. מאז עברו ימים רבים, אין להכחיש הגבוה הזה עושה משהו לאדם.

לא כן הטבחית היא יושבת במטבח ומפעפעת ארס. אם הכעס פג הקינאה לא פגה.

"מה מוצאות בו הנוכריות, הסבירי לי במחילה בכבודך", אתה עשוי לשמוע. "קומתו לא קומה. לבושו לא לבוש. מראהו כליל הכיעור. מה מוצאות בו הנוכריות, שהן כל כך נמשכות אחריו".

"הן לא נמשכות. הוא מושך אותן".

"כמה הוא מושך אותן".

"אינני יודעת, בפרפומים, כנראה".

מירצל היושבת במיטבח ומקשיבה, היא יודעת: לאופר הוא טוב לב, יודע את לב הנשים, יודע להקשיב להן וללחוש להן. אין פלא שהן אוהבות אותו.

הזכרונות הארוכים. אלמלא הזכרונות היו החיים כאן מתנהלים אחרת. האנשים היו אולי זוכים ממנת ההשלמה. לא קל כאן, לכל הדעות, בלילות החורף הארוכים. אתה עם עצמך בלא שום מחיצה. הכיסופים העבירו לא

מעטים על דעתם והם נמלטו, מי אל בתו המתכחשת ומי אל ידיו העלומות של הקור.

לוטה שמחה כי נפלה בידיה מילגה. החיים, אמנם, לא מפוארים במיוחד אבל העול הוסר. הגרעין האופטימי שהיה חבוי בה כמו שב לנבוט. היתה מרבה לישון או יושבת ומתבוננת באנשים. לאמיתו של דבר היתה מהרהרת הרבה על ביתה. האב, תאווה הקטנה לספרים היה מקור למריבות הבית. המחשבה, כי כמה מפגמי צורתו ירשה ממנו לא היה בו כדי לקרב אותה אליו גם עתה.

"תודה", אמרה להרברט.

"מה פירוש", אמר הרברט, "לנעדה היו קרטיונים ברורים".

שעות היתה יושבת ומהרהרת. אך מכיון שהערפל היה רב שבה היתה ומהרהרת על גופה, צורתו חסרת התואם, המשקפיים, הכתמים והקמטים.

הרברט אמר: "אני נתתי את שנותי למולך".

"על איזה מולך הוא מדבר".

"כמו כל היהודים, למולך העתונאי".

"משונה כל אחד והמולך שלו".

"מה את שחה, את היית התיאטרון".

"אם מערכונים בדרגה שניה ובדיחות אירוטיות הם אמנות ותיאטרון —

אני שרתי אותם בנאמנות".

לא תמיד משוחחים. לרוב אתה שואל, הולך ומניח את שאלתך באולם הפתוח בלא לצפות לתשובה. אך אדם שעבר באקראי קולט את שאלתך והוא עונה. לעתים לא תשובה מלאה. ולפעמים איזה למלום של הסכמה או התרסה או זכר-פתע, שהוא כמין תשובה. קורה גם שהשיחות הן ארוכות, מפורטות, ומפוסקות לאורך שעות רבות. וכך גם אירע ללוטה. הרברט ירד עם החצרן להביא תפוחי ארמה. היא עמדה ליד החלון והתבוננה בשלג. המלה 'מולך', משום מה, נתקעה בראשה והיא ראתה לנגד עיניה איזו מפלצת כמותה רואים בקרקסים. ובעוד היא עומדת שקועה ומבועתת מן הצבעים הצהובים של המראה ניגש אליה אחד הדיירים והציג עצמו: ברונו ראוך. אחד הדיירים הנתיקים. הוא עוד זוכר את המעון בימיו הטובים, הצחים והממושמעים, כשהשכימו והלכו לישון במועד, אכלו לארוחת הבוקר לחם כפרי ויוגורט, טיפחו את האקצנט.

"האם הוא מתגעגע לימים ההם", שאלה לוטה.

"וראי. היו אלה ימים גדולים, ימים של תיקון הגוף ותיקון המידות. וכי

אפשר שלא לזכור אותם".

"לא קלים היו נדמה לי".

"אכן לא קלים. אבל היו אלה ימים של תכלית. אדם לומד ויודע כי

גופו חלש ומכוער, עצביו רופפים, מידותיו משובשות, הוא נושא בתוכו ירושה עבשה, בקיצור הוא חולה ולא עוד מעביר את מחלתו לצאצאיו, מה טוב לו מן התיקון".

"מענין", אמרה לוטה.

"אין ספק, ההתחלה היתה מפוארת וגם ההמשך לא נעדר הצלחה. אני עצמי הרגשתי, אם מותר לי להעיד על עצמי, שינוי מרחיק לכת".

"באיזה תחום אם מותר לשאול".

"עצבי ראשית כל רָגְעוּ. כל בני גיזענו עצביהם רופפים לחלוטין ושוב אין קולטים את העולם אלא בעצביהם הרלוקים. תחושת עולם המושגת באמצעות עצבים דלוקים, תודי גברתי, אינה יכולה להיות מעולה. הבהלה והחפזון הם אִם כל חטא. ואני הרגשתי פתע, וכמוני הרגישו גם אחרים, כי הנה הולכים אנו ונרגעים. מה טוב מזה".

"מצוין", אמרה, משום מה, לוטה.

"גם הקומה גבירתי, לא הייתי אומר נשתנתה אבל היציבה נשתנתה. גב ישר, גבירתי, יש בו מידה של שינוי. ודאי גם שינוי בריאת העולם. היהודים, גבירתי, חייבים להודות, פגמיהם רבים מאד. אני עצמי מניתי בעצמי כמאתיים פגמים, ואין זה מספר קטן כשהמדובר הוא באיש אחד".

"ולאחרים אין פגמים".

"גם לאחרים, נדאי, אבל להם פגמים בריאים. אומרים כי האוסטרים הן שתנינים. ודאי שהם שתנינים, אבל זהו פגם בריא, אם בכלל לכנותו פגם. מעלתו רבה מחסרונו. אדם שוכח עצמו לשעה מועטה. מה רע אם אדם שוכח עצמו לשעה מועטה. זה בריא לו ולכל, אילו היהודים היו יודעים לשתות, לרוות, היו ודאי נראים אחרת, חסונים יותר, אמיצים יותר, אולי גם ישרים יותר אבל היהודים הם נברנים, לא בכדי נצטיירו בעיני העולם בדמות בעלי החיים מן הזן הנברני. אני עצמי, אם מותר לי להביא את עצמי לעדות, כמה עסקני כל השנים, בניבור גבירתי, בניבור. כאלאבן בנפשו הפשוטה הבין זאת טוב מאיתנו".

"אמרו לי כי נהג בשעתו בקשיחות לב".

"נכון, בקשיחות. האם אין הרופא נוהג בקשיחות לב מסויימת, שעה שהוא בא ומאכיל את החולה תרופות מרות, מזריק ומסיר אברים נגועים. ודאי שיש כאן מידה של קשיחות אבל מחלות עמוקות אין עוקרים באספרין".

"ואתה עוד זוכר אותו כשהיה במלוא כוחו".

"מובן, היה שונה לחלוטין מראהו כשל בעל אחוזה, בריא להדהים. בריאות כזו רק תתואר רק אצל אנשי האדמה. הוא רצה להעניק לנו מטובו זה. ואכן עשה זאת, בהצלחה הראויה לכל שבח. אנו, הראשונים, לא נשכח זאת לעולם, כיצד נפל באמונתו קשה לי להבין זאת. אין זה כי אנחנו הדַקְנָנו אותו בקלות דעתנו. חבל".

הוא דיבר בשקט. בישוב דעת ובלא התרגשות יתרה, כמדובר על איזו השקעה שהחטיאה את מטרתה. אכן בנקאי ממקצועו היה. משהו ממקצועו עוד ניכר בידיו, ביטויו, בעיניו שהביעו כאב מופנם.

"האם כבר התרגלת לאורח־חיינו כאן", שאל בשפתו הישנה.
"במידה רבה".

"את מתעמלת. שמעתי שאת שחקנית, לא כן".
"נכון".

"אם כן נדאי קל לך יותר. שחקנים הרי מורגלים בתנועה. לנו היתה השנה הראשונה קשה במיוחד. עליך לזיעת גבירתי, כי כל שנותי יושב־בית הייתי ומלבד חופשות הקיץ לא ידעתי מגע האדמה".
"והוא נטש את משרתו".

"ברצון חופשי וברעה צלולה. אדם חייב לעמוד סוף סוף על פגמיו.
רעיתי, עלי לציין, אינה מבני גזענו".

"ודאי באה לבקרו לעתים".

"לא. אסרתי עליה ביקורים. אדם חייב להיות עם עצמו במקומות האלה".

"מתי הוא חושב לחזור".

"לא במהרה, לא במהרה".

הוא נראה כבן חמישים וחמש, לא גבוה. איזו רצינות שקטה היתה בקולו, משל מדבר היה על איזה נסיון דתי שהוא מכין עצמו לקראתו.

— 15 —

בחדש פברואר היה באלאבן שרוי במצבי רוח קשים ועכורים. מדי פעם היה פורץ את האולם ומפיל בו מיני נהמות מכולעות שאך בקושי נשמעו כמלים. איש אינו מוכן, נהם. מה תעשו אם יבואו הסייסים. לשם מה הבאתי אתכם לכאן. אתם מרוששים אותי. היתה זו תערובת של קריאת וצווחות שבשעתו היה מחריד בהן את האסמים ואת הדיריסים. ואף שהיו אלה איומים לא הטילו מורא של ממש. ובאלאבן כנראה חש, שזעמו אינו עושה רושם, והיה מעיף מדי פעם צלחת או סיר.

הרברט היה עומד לידו ומרגיע אותו, מדבר אליו בנחת ובמלים מרפות ומרצה אותו ומבטיח לו, כי בקיץ יבוא הכל על תיקונו, דעתם של האנשים תצטלל, ירוצו כאילות השדה ויתאמנו. מדי פעם היה באלאבן יורד לכפר, משתכר וחוזר משם כולו אדום וחמוץ־בגדים ומלמל בשפתם של הסייסים: היהודים הם בטלנים, פוחזים, מנוערים מכל יושר, רק תאוות בצע והזיית הימורים. אין להם תקנה אלא במחנות הכפייה.

בטי שלאנג עליזותה לא פגה גם בימים קשים אלה. היתה מופיעה

לעיתים באולם ומפוזרת כלאחר יד מחמאות. האנשים התרגלו אליה כדרך שמתרגלים אל אחות טרדנית שרעתה אינה מיושבת עליה. אל באלאבן, משום מה, היה לה יחס מיוחד. לעתים היתה מתגרה בו. אתה מתכוון לשנות אותי.

"כן, גם אותך".

"אתם שומעים, הוא רוצה לשנות אותי. כיצד אתה מבקש לשנות אותי".

"מה פירוש על ידי התעמלות, ריצות בוקר ועבודת האדמה".

"אני".

"את. הגיע הזמן".

לפני שנתיים התגרשה מבעלה ומאז היא חוגגת ברציפות את חופשתה, פעמים ביום מחליפה את שמלותיה, מתגנדרת ומשמיעה לצורך ושלא לצורך בדיחות יהודיות ישנות, ובכך היא מעניקה למקום מראה של פנסיון מימים עברו: שיחות בטלות ופלירטים.

היא הגיעה לכאן בטעות. סבורה היתה שזהו מעון עראי, מן הזולים, הנפוצים בפרובינציה. אך במרוצת הימים, אף שמעולם לא עמדה על טעותה, הסתגלה לאורח-החיים כאן כאחד הדיירים הנאמנים, שבלעדיו לא יתואר מקום זה. כמו אחרים גם היא מתכננת חזרה למטה, בעוד חודש בעוד חודשיים. האוזנים כבר התרגלו לפיטפוטיה ואין איש אומר לה עוד — די.

גם היא רצתה להיות שחקנית בנעוריה אבל הוריה ראו במשאלה זו אסון וכמובן מנעו זאת ממנה. לאחר מכן נישאה. ילדים לא נולדו לה ואף על פי כן מנע ממנה בעלה לצאת וללמוד משחק. ומניעה זו אינה מוכנה לסלוח לו. וכדי להוכיח את כשרונותיה התיאטראליים היא מדקלמת, מנמרת כשפחה ומחקה את רבי-הרבנים של הטמפל. חן רב אין במשחקה ובכל זאת זה מצחיק. אלמלא שנואת נפשה הטבחית היה לה קל יותר. היא מתעמרת בה ומכנה אותה בטי קלת-הדעת, ואם יש בידה לשלול ממנה ארוחת-בוקר או ארוחת-ערב היא עושה כן. בטי מצידה מחקה אותה, מפיצה עליה בדיחות, וכשליכה מר עליה היא מכנה אותה קרשה.

לימים הסתבר שאין בכונתה אלא להרשים את החצרן, את רוברט. את החצרן הביא בשעתו באלאבן מן הכפר כדי שילמד את החניכים את אורחות השדה, רכיבה ושחיה בנהר. איש גבוה ובלא העוויות יתירות. עוד זכורים הטיולים הארוכים עמו, האופן שטיפל בסוסים, עדר את הגינה. הוא עשה הכל בשקט, בלא התרגשות, ובלילה עם שקיעת החמה היה נופל על יצועו ונדרם. אבל אחרי שנה של שהות כאן אירע בו איזו שינוי. תחילה זה נראה כשינוי של מה-יבך אך לימים הסתבר, כי הוא מוצא ענין בשיחות הבטלות ובמשחק הפוקר. באלאבן היה אמנם, נוזף בו — אך הוא בדרכו

המתונה היה ער ולמד בסתר. אילו היתה רוחו של באלאבן נחושה, היה מפטר אותו כפי שאמנם התכוון.

מדי פעם הוא יורד לכפר משתכר וחוזר משם שמח. אבל אין זו עוד אותה שמחה שהיה שרוי בה. עתים הוא יושב עצוב ומנמנם על ריבצו. "מה יהיה עליך רוברט", היה מדי פעם פונה אליו באלאבן. "מה".

"אני שואל מה יהיה עליך. הבאתי אותך כדי לתקן את היהודים הללו. להוציא אותם למרחב, לזקוף את קומתם, לנטוע בהם מידות ישרות".

בשעתו היה מצטדק, מערים, מפיח שקרים. עכשיו כשמופיע באלאבן הוא חומק מפניו כבעל חיים שסרח. פעמים כשרוחו נחה עליו הוא מספר על ימי הכפר שלו, על גידולי השרדה ועל הבהמות. חיבה מיוחדת לו לעצים הנשירים: השויפים והאפרסקים. וכשהוא יושב ומספר משהו קלסטרן הקודם שב אליו. וכך בלי מְשִׁים, הוא מפּיץ עגוועים ומעיר באנשים את החפץ הָרְדוּם לרדת לְמַטָּה. בטי הוקסמה מקולו אבל הוא דעתו אינה נוחה מבטי. משגיונותיה.

עתה אין זה עוד סוד כי בלילות היא מצווחת בקול: "רוברט, אני אוהבת אותך, את גופך שנולד מעצי השרדה, את עיניך שטבלו בנהרות, את נשמתך החצובה ממקור הטוהר." וכשדעתה מעביר אותה על מידותיה, היא שואלת בלא בוש: למה הוא לא רוצה לשכב אתי. כלום אין גופי נאה עוד למשכב.

"עליך להתעמל, הוא אינו רגיל לנשים יהודיות".
 "אשה אני. מה יהודי יש בי לכל הרוחות".
 "את צריכה לדבר עמו בשקט".
 "כיצד אוכל להרגע. הוא מוציא אותי מדעתי".

בשעתו, אין זה סוד, ניהל כמה פלירטים צנועים עם כמה מדיירות המקום ויש אומרים גם עם סופיה. אבל מאז מותה של סופיה הוא שקוע בנמנומו וכמעט ואינו מוציא הגה מפיו. אלמלא בטי היה קיומו במקום מצומצם ביותר. אבל דוקא הנימנום הזה, נימנום איכרי שקט, מטרף את דעתה. הוא נמנמם עם עצמו היא ממלמלת, למה לא ינמנם עמי. מה אני מבקשת, לא יותר מליטוף קל, לא יותר. הטכחית מקשיבה וחורקת שינים. אילו היה בידה להשליכה — היתה משליכה אותה. אבל בטי, לזכותה ייאמר, לפעמים שוכחת עצמה, את תשוקותיה המיסרות אותה, את כל החשבונות שהיא מנהלת עם בעלה לשעבר, לובשת שמלה עם מחשוף מרהיב ומופיעה באולם ויושבת ומספרת בדיחות יהודיות ישנות. ואף שכולם כבר מכירים בעליפה בדיחות אלו, אין איש אומר לה הַס.

אבל לאנג מתעמל, אפילו כשהטמפרטורה יורדת אל מתחת לאפס. עתים עולה בידו לגרור גם את ראוך, הם מקיפים את ההר. וכשבטי רואה

אותם רצים בקרה היא מהרסת ברגליה כנערה מפוחדת ואומרת: ראו כיצד הם רצים. מי אומר להם לרוץ.

סוף פברואר היה צח, שקוף כזכוכית מלוטשת. מן החלונות הקירמיים אפשר היה לראות את המדרונות בהירים ושטוחים עד לעֶר. מה אני עושה כאן, שואל קול כבהסחי־הדעת. מה פירוש שכחת, לתקן את מידותיך, את גמריך, לִישַׁר את העיוותים. והיה העקוב למישור, האם לא כך אומר השיר.

הלעג היהודי הישן עולה כפורח ליד השולחנות העגולים, ששם משחקים עתה מבוקר עד ערב. מדי פעם מביא לאופר מן הכפר בקבוק קוניאק וכולם שותים לחיים. ואם יש אדם הרדוף על לא עוול בכפו הרי זה החצרן. באלאבן אינו מוחל לו את חטאיו; כשבאלאבן מופיע באולם הוא חומק מפניו. גם הסוס שוב אינו אותו סוס. בקושי הוא גורר את המגלשה הישנה. מדי פעם יוצא החצרן את האורווה ומכה אותה, יותר מכל כרי לעשות מעט מהומה, כרי שבאלאבן לא יחשוד בו שהוא יושב בטל.

אבל לוטה שמחה. המילגה שהעניקו לה לא פוסקת מלשמח אותה. בתחילה היה בדעתה להכין את "נורה" לאיבסן אך שינתה דעתה. עתה היא עובדת על שירי רילקה. עוד לא מצאה את הטון הנכון. קריאה פשוטה היא אמנות מורכבת. זאת למדה מבשרה. את הרברט אינה רואה אלא לעתים רחוקות. הוא עובד. פעם ביום הוא יורד עם החצרן לקנות מצרכים. בשובו הוא נראה כסוחר יהודי יָגַע. פניו השתופו. איזו תמיהה תלויה על פניו.

על פניה של לוטה חלפו עתה הימים באיזו בהירות רבה. השאון הפנימי לא עמם בה. אך שוב אין זה שאון טורף אלא זרימה של מים נקוים. היא אהבה עתה להתכונן באנשים מקרוב: רגליהם וידיהם, האופן שהם יושבים, נחים ואוכלים. ראש המטה עצמו פתע לצד שמאל. היה זה ציד אֶלֶם, ששעות היה מעסיק אותה עד כאב. כשרוחה נפעם בה היא לובשת את המעיל ויוצאת להקיף את המעון, את שרידי האורווה ואת מגרש הריצות, ממלכתו השקועה בשלג של באלאבן. וכשהיא חוזרת מן הטיוול, היא מתעטפת בשמיכות הדקות ויושבת באולם. הקור רב, ההסקה אינה פועלת. אילו היה באלאבן מתקין תנור בנוסח הישן היו כורתים עצים ומחממים. את הפחם יש להביא מן הכפר והוא עולה ביוקר. בראשית החורף היה באלאבן מופיע ומכריז: הקור מחזק את הגוף. קחו דוגמא מלאנג. עתה אינו אומר עוד דבר, לאמיתו של דבר כמעט ואינו נראה באולם.

ובעוד לוטה רועדת מתחת לשתי השמיכות הדקות, ניגש אליה אדם והושיט לה פרוות כבשים ואמר: "זו תחמם".
 "לא אקח, זו השמיכה שלך", אמרה לוטה.
 "יש לי שמיכה נוספת. אני דאגתי. לא סמכתי על איש".

"ואת זו אתה נותן לי".

"יש לי נוספת. קניתי אותה בקיץ בכפר. אני אמרתי לאנשים: התכוננו. העונה הקשה בוא תבוא. כאלאבן לא יתקין את התנור, אבל האנשים, לדאבוני, לא שעו ועכשיו הם קופאים".

"אתה צודק".

"אני אמרתי להם אל תתנו לו כסף. הוא לא יקנה ולא יחמם אבל האנשים אטמו את אוזניהם ומסרו לו את הכל. עכשיו הם קופאים".

"טוב עשית", אמרה לוטה בחושה כי לאיש נחוצה הסכמה מסויימת. "מה הועילו דברי, כשהאוזנים מסרבות לשמוע".

מעשיותו של האיש, שנראה כבן חמישים, החרידה אותה. היא התבוננה בידיו הקטנות, השעוונות, שמשום מה עלו על דעתה את הרוכלים היהודיים שפגשה במסעותיה, והם כפופים מכוכד המיזוודה. פעמים היו נדחקים פנימה אל אולם החזרות ומציעים את מרכולתם.

"זאת ועוד", המשיך האיש בלא לצפות למענה, כחושש שמא לא יוכל למסור לה אינפורמציה חשובה זו. הוא לחש: אל לה לסמוך על איש ואל תצפה לשום חסד.

"אני לא מצפה", אמרה לוטה.

"אם כן את בדרך הנכונה, אין נכונה ממנה. האשליה היא אם כל חטאת, וכאן, לדאבוני הרב, כולם שטופים באשליה".

"אני מודה לך", אמרה.

"אין בעד מה. הרי, בסופו של דבר, לא אוכל להועיל לך הרבה. רק זאת רציתי לומר: אל יצפה אדם לחסדים", שב הוא אל סיסמתו ונראה כי שינן אותה. פניו הבהירים, הזרועים בהרות כתומות, המירו את רצינותן, נתרככו ונתחייבו: כאן עוד כותבים ומבקשים חסדים למטה. אלהים אדירים, איוו הונאה עצמית.

"ולו אין קרובים למטה".

"יש לי, ודאי שיש לי, שני בנים. אבל אני המרתי את דתם בעודם צעירים, בעוד יש בידי שליטה מועטה עליהם. לא הייתי מעז לעשות זאת בחייה של אשתי. אשתי היתה יהודיה גאה, מן המזרח. אבל אני ידעתי, כי אסור לי לכלוא אותם בכלוב זה המכונה גטו יהודי והענקתי להם את החרות לבחור, נקודת-תצפית, אל יבואו ויאשימו את אביהם, שהנחיל להם מחלה ממארת. אביהם עשה, ובדעה צלולה, מה שאב צריך לעשות. עתה יעשו הם".

"הם כותבים".

"לא. אני ביקשתי מהם, במפורש, שלא יכתבו לי. אני לא אשתנה עוד ואינני מבקש להשתנות. די לי במנת חלקי. אגב, מעולם לא האמנתי בנסיונותיו של באלאבן, יסלח לי. יוגורט הפלאים שלו אינו טעים לחבי, את הציד אני מתעב, הספורט שנוא עלי, אותי לא ישנו עוד אפילו לא במקל

חובלים. אבל בני, בעודם נערים בגמנסיה, המרתי את דתם. הם נישאו בגיל צעיר וגרים בכפר. יבושם להם. טוב שהם שם באוויר הצח ובסמוך לבהמות השרה. מה יכולתי להעניק להם: רק בושח, רגשי פחד. כבר עשר שנים לא ראיתי אותם. אני בטוח אם אראה אותם לא אכירם. הם בנדאי מדברים בעגה. כלום אין אני צודק".

ולוטה שנתבעה פתע למענה, לא ידעה מה להשיב. צמרמורת חלפה על חוט שדירתה. היא התכופפה, מנסה להסתיר את פניה.

"השיקול שלי היה מעשי מאוד: הטוב והרע, החיים והמוות. אני בחרתי בטוב, בחרתי בחיים. כלום בעד מעט סנטימנטיים אבהיים אשבש את חייהם של בני. המת סופו להישבח. ומה שפגמתי אני — כבר הטבע יתקן, הנשים ובהמות השרה".

"ואין הוא מתגעגע אליהם".

"לא. אם לומר את האמת. אדם מעשי אני גבירתי, טוב לי עם בני מיני. אני מכיר אותם והם מכירים אותי. וכאן, כבכל מקום, כל אחד לעצמו. מי שיש לו שמיכה חם לו ומי שאין לו סובל מהקרה. נולדנו יהודים ונמות, כנראה, יהודים. אל נשאר טביעות רגלים אלא כמידת הכורח". קולו המעשי כמו נתחדד ונשמע כלחש. "גם אותי ניסה באלאבן לאלף. פעמים אחדות הוציא אותי לריצת בוקר. זה מצחיק. כיוון שצחקתי כינה אותי יהודי ללא תקנה. מה הוא רוצה שאבכה".

ארוחת-ערב, פתחה הטבחית את האשנב וצילצלה בפעמון קטן. סברו של האיש הקיץ מתוך השטף והוא חש להביא את הפינכה. להתראות אמר. שמי מקס המר, עוד נפגש.

הצילצול החד והפתאומי פלח את קשבה של לוטה, ככדור, לשניים. היא ידע עתה, באיזו בהירות חדשה, כי השגיה בתיאטרון היו מעטים ומבוטלים, הדמויות שעיצבה היו קלושות, ומעולם לא העמיקה אף לא בדמות אחת.

כולם עמדו בתור וגם היא עמדה. העמידה הדמומה העלתה על לבה קטע תיאטרלי נשכח. היא חשה עתה איזו קירבה נוגה אל האנשים הללו שבאו לחסות בצילו של באלאבן.

אותו לילה התעטפה לוטה בפרוות הכבשים ולא חשה כל קור. מראהו של האיש הנמוך לא מש ממנה. מעשיותו עוררה בה, משום מה רחמים רבים. לאמיתו של דבר ריחמה על עצמה, על חייה שחלפו בחופזה ובבלבול.

בורעותיו האיתנות את המעון על בריח — נעלם לאנג. תחילה זה נראה כאיחור של מה בכך. לפרקים היה אמנם מאחר. אך משירד הערב ולאנג בושש לבוא נקבצו כמה אנשים בפתח.

בימים האחרונים היה שטוף בהתלהבות רבה, דיבר על השתנותו ועל השתנותם של הדיירים במלים רבות וכבירות. במעון עוד זכורה קריאתו הפטטית: יש תקווה. אחרים אמנם הבחינו כי חל שינוי במראהו אך מי ישית לבו לפכים זעירים. כל אחד עסוק עם עצמו: השמיכות והמשקאות. באלאבן קרח ברוב מאמץ אך להעלות אש בתנור לא השכיל.

כמאליה פשטה הדאגה. דיברו על ימים אחרים, תנאים אחרים, על מכשירי ההתעמלות המונחים באפס מעשה באולם ההתעמלות הפרוץ לרוחות, על בטי שלאנג הטווה הזייתיה אלו באלו ועתה שרויה בהזיה אחת: רוברט.

ובעוד האנשים מדברים, מתלוננים ורוגנים, קם באלאבן ולבש את מעיל האיכרים שלו ובקול שהיה רגיל בו מימים עברו הכריז: "יש לצאת ולחפש אותו". היתה זו קריאה קצרה וקטועה שהעידה על נחישות החלטתו. עד מה נחושה היתה החלטתו יעידו המעשים הכאים. הוא חילק את האנשים לקבוצות, מינה לכל קבוצה ממונה, חילק לכל קבוצה פנס, חבל וסכין ציידים, ובלא לשאול ובלא לשמוע — פָּקֵד: "כל אחד לגיזרתו. לא נפקיר איש".

המדרמה היתה רבה. כבר ימים לא שמע המעון מלים כאלו. נכון, בימיו המזהירים, היה באלאבן נוהג מידה של תקיפות. אבל מאז חלפו חודשים רבים. ההרגלים הישנים שבו ומצאו מקלט כאן.

"אמרתי לו", אמרה גברת קרון בקול אמהי ישן ורך. "אבל הוא לא רצה להקשיב לי". לא מוכן היה לוותר על ריצת הערב. מי רץ בחורף בקרה". ראוך, חברו לריצת הבוקר, עמד עטוף במעיל החורף ונראה משום מה כבעל נכסים רבים, זקוף ודומם. לאמיתו של דבר עסוקים היו כולם עם בטי. היא הרעישה עולמות וצווחה כמלוא הפה. מה אני עושה כאן. למה נתפתיתי לשבת כאן. היתה זו ערכוביה של מלים, תלונות ופחדים ישנים. לא הועילו הפצרותיו של הרברט: היא בשלה, מה אני עושה כאן. "להיות אדם" — הרעים עליה ראוך בקולו.

"אני אשה".

"את רכיכה ולא אשה".

"אתם שומעים מה הוא אומר עלי". הקיצה בטי מצווחותיה.

אבל רוקא שיחה זו הפיגה את המַתח. הסדר כמוכן לא נשמר, האנשים גלשו במדרון כשהם אוחזים זה בזה ומצווחים בקולי קולות: לאנג לאנג, היכן אתה. תן אות חיים. והיה סיפוק מועט בפורקן הזה. לאחדים זה הזכיר

את מחנות הצופים בחורף ולאחרים את מלחמת העולם הראשונה. גם אז חיפשו ותעו.

לאחר שעה של תעיות, דיבורים ומעידות, נרגעה בטי והלכה עם כולם. השלג ירד סמיך וכבר וכיסה את חלקות האדמה מעטה לובן. בתי הכפר עמדו עטופים בחשכתם. באלאבן הלך בראש ולא האיץ עוד, וראוך, חבוש במעיל חורף עירוני, דיבר עתה בקול לא פתטי אבל בהיר לחלוטין — על החובה הגדולה לצאת לשלג ולחפש את האבודים והאמיצים. ענין המות והכבוד העסיק את מחשבתו בחודשים האחרונים. על לאנג אמר, כי הכשיר עצמו למעמד זה. החיים יקרים אך לא בכל מחיר.

לוטה הבינה עתה, כי עליה לעשות עוד כבדת־דרך באמנות הקריאה. הקריאה היא כמוסיקה ויש להקפיד על נקיונו של כל תו, הקצב והמלודיה. ייתכן כי יהיה עליה להתחיל מבראשית. והיו גם הנתיקים הראשונים, הלוחמים הנאמנים בגופים החלשים, באקצנט המשובש, ובהעוויות היהודיות העקלקלות. הללו, משום מה, חגגו עתה את החיפוש הזה במלים מועטות אבל לא חסרות משמעות. אדם אינו חָרָק. סוף סוף הגענו למעשים.

וכך הלכו והתקדמו. העלמו של לאנג כמו נשכח. האנשים כבשו ברגליהם את הדרך. תחושת החובה כמו מצאה את נתיבה הנכון. וכולם היו מרוצים. אפילו בטי שלאנג מרוצה היתה מעצמה שהצליחה לרדת בלא למעור. היא סיפרה עתה באריכות, על הרגליה המשוונים שהיא ירשה אותם מהוריה. הרבר נשמע אווילי לחלוטין, אך מכיוון שהלכה ולא התלוננה, לא אמר לה איש הס.

בחצות מצאו את לאנג, סמוך לבית המרוח, שיכור כלוט. מסתבר, כי ניסה את כוחו ביי"ש המקומי והפריז בשתייה. הוא ישב על הארץ, רגליו מקופלות והשמיע מיני מונולוגים ארוכים ומבולבלים על עצמו, עברו ועל עתידו של העם היהודי. באלאבן היה במצב רוח טוב וקרא לו ידידי, למה תשב על הארץ.

"לא קר. השלג הוא רעי ומחמל נפשי". דיבר לאנג שירה.

"זה נכון, זה נכון מאד", דיבר אליו באלאבן במתינות ובקול נמשך "ואף על פי כן, כלום לא תרצה לשוב הביתה".

"אני בבית. הטבע הוא בתי. אין כבית הזה. הוא נוח לבריות".

"ולא תרצה לשתות עמנו כוס קפה".

"זה לא נחוץ לי עוד", אמר ופשט את זרועו מתוך חולצת האיכרים, זרוע דקה ורזה, מרח אותה בשלג והראה: הזרוע הזו שוב אינה יודעת פחדים.

שעה רבה נמשך הדו־שיח. ולא נחה דעתו של לאנג עד אשר הסיר גם את החולצה והכריז: "השלג הזה אין לו עוד השפעה עלי. הפחד היהודי הוא מאחורי".

באלאבן לא נזף ולא צעק. הוא דיבר אליו בשקט ונהג בו בעורמה כבבעל חיים סורר ותוך כך שידל אותו שילבש את החולצה ויקום על רגליו. כי החזקים עומדים תמיד על רגליהם, וראה פלא: השידול הועיל. לאנג קם על רגליו ואמר: "אם ללכת, אני יודע ללכת". והוא אמנם הלך. ותוך כדי הילוכו חזר ודיבר על הפחדים היהודיים שהם יסוד הפגמים והחולשות. יש לעקור אותם מן השורש. באלאבן היה מרוצה מדיבוריו והיה שואל אותו שאלות.

לפנות בוקר הגיעה השיירה עיפ. וסחוטה. לאנג נפל על הארץ ונרדם תחתיו. השלג המשיך לרדת וכיסה את החלונות בשיכבה עבה. כולם היו מרוצים, שנתו קפה והתבדחו. באלאבן ישב תחתיו ופניו הרחבים הביעו קורת־רוח רבה. הוא סיפר באריכות על ימיו הראשונים באורוות קראוטקרפט המהוללות, ששם לאמיתו של דבר למד את מקצועו. ואף שדיבר בלשון הסייסיים לא נשמע בקולו שום גסות דעת. כמו התבונן בהם גם הוא מריחוק מה.

לאנג שכב מכורבל על הארץ, פניו מלוכלכים וסתורים. קשה היה לדעת אם שיכרותו כבר פגה. פיו היה פתוח והוא נשם קצובות. איש לא ניגש אליו. אלמלא גברת קרון, שחשה להביא שמיכה לכסותו היה קיומו על הריצפה נשכח.

— 17 —

אבל לא כל יום חג ולא כל יום רווחה הצלה. מצבו הפיננסי של המעון בכל רע, מצוקה שאין להצפינה עוד. הרברט יוצא פעם בשבוע למחוז למכור מתכשיטיה של איזדורה. בשונו אין מראה פניו משמח את הלב. קומתו שחה לעפר. הפחם מחירו האמיר. גם תפוחי אדמה אינם זולים. באלאבן לא מדבר עוד על ענינים העומדים ברומו של עולם אלא על קופתו המתרוקנת. אילו היו עובדים בגינה בקיץ היו לנו עכשיו תפוחי אדמה זכרוב במרתף. היה מה לבשל. אמת, לא כולם עבדו אבל אחדים ניסו ואפילו ברצון טוב אבל הזריעה לא הצליח. רוברט סבר בשל העופות הרעים שֶׁקָרוּ את הנבטים באבם. אבל באלאבן היה אז מרוצה וטיפח אוצר מלים מיוחד כדי להביע את שביעות רצונו. הכל נשכח כמובן בעטֶים של המאורעות ובעטיו של החורף הקר.

ובעוד החורף רועם כפתח הקירמי של הבית, כמו כמתוך הנשייה נושאי הרגל הַנְתִיקִים. לא באנו לכאן לאכול ולישון ולשחק קלפים ולשמוע את פיטפוטיה של בטי שלאנג. באנו לכאן לעקור מחלה ישנה, מידות מעוותות, הַרְגִלִים חולים, לטהר את הנפש משיבושיה. היה זה קולו של אחד המרצים הותיקים של המעון, שבאלאבן הביא בשעתו כדי שירצה על האנומליה היהודית, בחודשים האחרונים היה שרוי בירידה עמוקה. הסתגר

בחדרו. עתה ניעור בו יצרו הישן להטיף ולהוכיח.

מראהו כשל מורה בגמנסיה, רזה חמוץ סבר בשל מחלתו הישנה, האולקוס הארור המציק לו מאז נעוריו. ויש לקולו איזו איכות מיוחדת המסאינה את הנפש עד אשר אדם יודע, כי אכן חלש הוא, מלא פגמים, נעדר רצון ועצוב עד דָּבָה. מה לעשות אם כן במרה השחורה, אויבה הגדול של האנושות, שהיהודים טיפחו אותה במיוחד.

ראלף גלאנץ הוא רבי־אמן בתחושה זו ויודע את כל סתריה. היו ימים, והם לא רחוקים כל כך, שהוא הפיל קסם על כולם. הקסם הגדול אמנם עמם אבל לא פג. במיוחד שעה שהוא מדבר על המרה השחורה הנעוצה עמוק בשבט שלנו. לרוב הוא מדבר על כך בלחש מתוך איזו יראת־כבוד לתחושה דקה ומחפכת זו. שבט עגום שאת עוגמתו הוא מנחיל לצאצאיו. אבל כשרוחו רעה עליו הוא מדבר על תחושה זו במלים קשות ומעליבות.

מאז נעוריו דבקה בו המרה השחורה. והיא היא שהכשילה אותו ומנעה ממנו התקדמות, קריארה, יציבות וקביעות. המוסדות העריכו אמנם מאד את שני מאמריו שפרסם אבל הוא לא התמיד, הזניח, לא קשר את הקשרים הנחוצים, לא ענה למכתבים. כל אלה ועוד סגרו בפניו את שערי המוסדות המכובדים.

עתה כבר למעלה משנתיים כאן על חשבון מילגותיו של הרברט. הצרה שגם כאן אינו כותב. הוא קורא אמנם ויש בְּרִטְסַת ברשותו אך לכדי כתיבה לא הגיע. הרברט אינו בא עמו בריב. אדרבא מאמרים ראויים לשם אינם נכתבים בקלות, אין למהר, יש זמן, הקרן לאמנות ולמחקר היא קרן נמשכת. היא בוחרת את אנשיה בקפידה. אך מה יועילו הניחומים הללו. הוא עצמו אינו מרוצה מעצמו.

גם אושרה הפעוט של לוטה נפגם. לפני שבוע קיבל אנגל מכתב ארוך ומפורט מבעלה לשעבר, ממנפרד. הוא מתגורר בעיירה קטנה בשם שימיץ, מלמד בבית הספר המקומי זימרה, יש לו כמה תלמידים פרטיים, ארגן תזמורת קטנה ופעם בשבוע הוא נוסע לוורשה לקנות ספרים ותווים. העיירה קטנה ושומרת מסורת. כשבתות נוטל גם הוא חלק בתפילה. המקום נידח אבל הנוף מרחיב את הדעת, האנשים נינוחים ומכניסי אורחים. הכנסותיו אינן רבות אבל קיומו מובטח.

לוטה קראה ונדהמה. הקול קולו של מנפרד ובכתב כמו נעשה מתון יותר. וחייה שעגנו בחודשים האחרונים במקום זה — נסאנו שוב. מה אני עושה כאן. איש אינו רוצה בי. כמו תמיד, גם הפעם, לא ידעה אלא צער עצמה.

לעתים היא יושבת עם רוברט והם משוחחים. "אנחנו פגומים מלידה. ועלינו להיות כאן, אבל אתה, איש האדמה. מה לך כאן", מתגרה בו לוטה.

"נוח כאן, לא כן".
 "מה נוחות אתה מוצא כאן".
 "לשבת ולשוחח".
 "ובכפר לא משוחחים".
 "לא באריכות".
 "ואינך מתגעגע לשרות".
 "שנים עבדתי אצל היהודים"
 "זאת לא ירעתי, ואתה אוהב אותם".
 "התרגלתי אליהם".

הוא דיבר אמת. בנעוריו היה שרת כחנות כל בו יהודית, ברח וניסה שוב את הכפר. לא עברו ימים רבים והוא חזר לעיר. היה נאה, חסון והרכה נשים נפלו במצורתו. תמיד עבד, בהפסקות אמנם, בחנויות יהודיות או בחצרותיהם. הוא לא אהב אותם אבל התרגל לשגיונותיהם. הם נוחים יותר מבעלי האחוזות, קל יותר לבוא עמם בדברים. יש להם נשים יפות והם נטו לו חסד. מה עוד יבקש אדם. אדם צריך להסתפק במועט. היתה אמת בקולו השל. כמו לא השיח בגורלו הוא אלא בחוק טבע. עכשיו הוא בן ששים וחמש. כגיל הזה חייב אדם לנוח יותר, לא לבלבל את מוחו במחשבות זרות. אם יש דבר שהוא מתגעגע אליו הרי אלה הם ההרים של כפר מולדתו. אבל הכפר רחוק ומוטב שלא יחשוב על כך.

"ואין לך שום תלונה".
 "לא". ובאומרו כך כמו שבו אליו פניו האיכריים, והוא נראה לה מוצק וחסר-גיל.

— 18 —

אך בינתיים חלה באלאבן. תחילה זה נראה כהצטננות של מה־בכך אך מכיון שהחום לא ירד החליט הרברט להביא את הרופא מהכפר. הרופא, יהודי מומר, סרב תחילה לבוא. לבסוף ניאות וכא.

מחלתו של באלאבן איתנה היתה כגופו. היא עקרה מתוכו בבת אחת את שפת הלימודים, את השפה הגרמנית, והשיבה לו את שפת אמו. עתה הוא מדבר בשפה זו ברציפות שעות. הוא מזכיר הוריו את אחיו ואחיותיו, הוא קורא להם בשמות רבים ובכינויים בלתי מובנים. מאשים את עצמו ומצדיק את הדין.

הרברט יושב שעות ליד מיטתו ומנסה להרגיע אותו. הוריך מחלו לך, האמן לי. הם יודעים, כי בליבך מעולם לא התכחשת אליהם. אתה אהבת אותם תמיד. אתה עוד תעזור להם. הרי לשם כך באת לכאן, לעזור להם. אך באלאבן אינו נרגע. כבר שנים לא כתב להם. לא שלח להם כסף. מה

הם עושים בקרה הזו.

"אתה עשית גדולות למען הרבים", מוכיח אותו על פניו הרברט.
"אבל על אחיותי לא שמרתי".

אך יש ימים ורוחו נעכרת עליו והוא קודח ומרעיש עולמות, צועק חמס: כל רכושו, עמל שנים, ירד לטמיון. משונה, דוקא הלכי רוח עכורים אלה העירו את האנשים מבטלתם הנמשכת. האנשים מתעמלים, מנקים, רצים ומשפרים את ההיגוי. בטי יושבת שעות ליד הראי ומשפרת את ההיגוי. שנים ניסתה לשפר את ההיגוי, מחמת הליקוי הזה לא קיבלו אותה בבית ספר ערב לאמנות הבמה. עתה יש בידה לשפר. יש כאן אנשים היודעים היגוי מהו. גם חדר ההתעמלות הנטוש כמו קם לחיים אפילו לאופר, אפילו חמקן זה, מתעמל. מחלתו של באלאבן הפיחה איוו רוח אחרת, כולם מבקשים לפייס אותו. אבל באלאבן אינו מרוצה: זה מאוחר, הוא טוען. איזה צליל רע לצרוף הזה, שהוא חוזר עליו כל אימת שהרברט בא ומודיע לו כי האנשים מתעמלים, מנקים ומשפרים את ההיגוי.

מאוחר בלילה קוראים מיומניה של סופיה. בימי שהותה הקצרים כאן הספיקה לכתוב מחברות אחרות. בת ארבעים ושלוש היתה במותה. היא הגיעה לכאן כמעט באקראי. הרברט פגש אותה למטה בבית הקפה ומשנודע לו שהיא כותבת שירה, הציע לה להצטרף למעון ולקבל מילגה. וסופיה, שעמדה אותה עת על פרשת דרכים, מצאה בהצעה זו פיתרון עראי ונענתה.

חייה במעון היו צנועים וסגורים. את מאבקיה היא ניהלה בחדר עם מחברותיה. היה לה מעיל רחב והיא אהבה להתעטף בו גם בקיץ. ונראה שכך היא תישאר בזכרון, עטופה במעיל. מסתבר כי על עצמה כתבה מעט מאד. רבות התבוננה בדיירי המעון בתורה אחר קווי אורך וקווי רוחב, קימורים וקיעורים, כל הכרוך בצורה. על הרברט כתבה: הוא מעלה על הדעת עמודי שיש מעורקים בירוק, ואף שכבר נלטשו עדיין שומרים הם בחובם את ריח ההרים משם נעקרו. על אידורה המנוחה כתבה: היא מחזרת אחר המוות במבטים רחבים. כמו לתפוס את צעדיו החומקים. טורף אציל. דעתה על באלאבן שונה היה: רוחות רעים תוקפים אותו מכל צד, הוא מנסה להתעלם מהם. אבל הם רבים, מרושעים, וסופם להכריע את העץ הרם הזה. ובקטעים אחדים כמו אברה לה נחישות הראייה. היא דיברה על חולשותיה היא, על שאין לה שורשים בשום קרקע, על כל פנים לא בקרקע זו, כתיבתה נעדרת מיצים חיים. רגישות, גם רגישות יתר, אין בה כדי להעמיד חיים. הסיבים והעצה הם הלשד. בלעדיהם הכל ערפל. וסעיף מיוחד על החסד ועל הכבוד. על הדת היהודית שהיא קיבוצית ושבטית וממלא עדרית. כבודו של האינדיבידום נרמס בו. הנצרות, על אף הכל, טיפחה את היחיד והאמינה בגאולתו. ברור, היא ניהלה את המאבק

בחירוק שיניים. וכמאמרה של סופיה, השדים ניצחו משום שהם חזקים מן האדם.

מחלתו של באלאבן נמשכת ללא הפוגה. באלאבן סירב להתאשפז. מדי צהרים מוציא אותו הרברט החוצה אל הפרוזדור. פניו שונו ללא־הפר, זקן צמח על לחייו. מראהו באחד היהודים העמלים. שפתו, שהוא קנה אותה בעמל, אברה לו. הוא מלמלם בשפה שאיש אינו מכין אותה. הגלגול הזה, יותר מכל אימה אחרת, מפיל קדרות על האולם.

הרברט הלך ואיבד את אנוכיותו המועטה שהביא עמו לכאן. שוב אינו מהרהר בעבודתו הזורנאליסטית שכילתה אותו, על אשתו המנוחה שהוא אהב אותה, על בנותיו המתכחשות. אין לו זמן לעצמו, הוא עובד. מאז מחלתו של באלאבן הוא מנהל, לאמיתו של דבר, את המעון ובשיעור־מה את עסקיו המתמוטטים. גנבים, וביניהם סוחרים יהודיים, חומסים בכל חלקה. הרברט מנסה להציל ככל שידו משגת. פעם בשבוע הוא יורד לכפר ולעתים פעמיים ובשובו הוא חיזור מכעס. אך מיד מתאושש, מאיר פנים לכל, מבקש סליחה על מוזן גרוע, הסקה שאינה פועלת. גם הוא השתנה. פניו כחשו ובלוריתו הנאה, האפורה, הלבנה כליל. לא כן הילוכו, עדיין יש בו משהו מן ההדר האילם.

קשה לשאת את ריטונו של באלאבן. כשהרברט מוציא אותו החוצה נמלטים האנשים לכל עבר. משונה, דוקא אימה זו, השיבה למעון את ריח הימים הראשונים. אם יש אדם מרוצה, הרי זו הטבחית. פניה הקשות, הנוזירות, כמו מצאו תיקון עראי. הארוחות הדלות מוגשות בעיתן.

את טרודה הביא באלאבן מווינה. היא היתה סטודנטית ונמשכה לנצרות אבל אביה יהודי פשוט, אך לא נעדר דעה משלו, ביקש אותה לפני מותו לבל תמיר את דת אבותיה. את הצוואה הזו היא קיימה. לא בקלות. תחילה עבדה בבית־חרושת כאחת הפועלות. בתום השנה נבחרה לנער. היא ניהלה מאבק קשה עם ההנהלה לשיפור התנאים. מאבקה זכה להערכה רבה. משנודע לפועלות שטרודה היא יהודיה לא היססו והריחו אותה מהנער. לא ארכו הימים והיא פוטרה מעבודתה. בבית־חרושת למדה להשכים קום, להתמיד ולהתגבר על כאבי גב. מעולם לא דיברה בגנות הימים ההם.

לאחר־מכן עבדה כאחות מסייעת בבית־החולים, במחלקה הסאניטארית של העירייה. אנשים שהכירו את אביה רצו לעזור לה אך היא סרבה. היא פגשה את באלאבן בווינה והתרשמה מאישיותו. מנעוריה לא אהבה יהודים. סבורה היתה שהם אנוכיים ונעדרי יושר. את סברותיה אלה לא הסתירה לא מאביה ולא מבאלאבן. אך באלאבן סבור היה, כי היא מתאימה לתפקיד ומינה אותה כרב־טבחית של המעון.

במעון סָלְדוּ מפניה. אפילו רוברט, שניזָקֵר מכינויים, היה מִכְנָה אותה נזירה. את מאבִּקְיָה היא ניהלה במרירות, בקשיחות, במיוחד היתה מתעמרת במירצל, המפירה את התקנות ומגישה שלא במועדים סנדוויצים וקפה. טרודה לא ביקשה את קירבתם של האנשים והאנשים לא התקרבו אליה. אבל על נקיון המעון הקפידה, ובלילות, כשהרוחות היו שוקטים, היתה עוברת מפרוזדור לפרוזדור, מנקה וממַרְקֵת. בחודשים האחרונים היתה מקפידה יותר. באחד הלילות פגשה אותה לוטה ומרוב פתיעה שאלה: "את לא ישנה". טרודה, קרוסה על הרצפה, הִרְיִמָה את עיניה ולא אמרה דבר. אילו היתה טרודה משפילה את עיניה ושבה למלאכתה היתה לוטה עוברת על פניה, אבל עיניה של טרודה נפקחו במבט מלא תמוהה.

"את צריכה עזרה", שאלה לוטה.

"לא". אמרה וחיוך צר פשט על קצות שפתיה.

"ברצון אעזור לך. קשה לי להירדם".

"אני רגילה בזה. תמיד עבדתי", דיברה טרודה בפשטות.

"היכן עבדת".

"בבית־חרושת, במשמרת השניה, מאז קשה לי לישון בלילות".

"ואין לך קרובים למטה".

"לא".

"לי יש בת, שמה יוליה, כבר מזמן לא ראיתיה. קשה לה כנראה

לבוא".

"את שחקנית, לא כן".

"עבדתי הרבה שנים בתיאטרון, בתפקידים קטנים לרוב. משהו בי, אולי

גם חיצוניותי, לא איפשרו לי להעפיל".

"אני מצטערת", אמרה טרודה. ניכר היה כי חודשים רבים לא החליפה

מלה עם איש. המלים יצאו מפיה בקול רם.

"עכשיו אני עושה מאמץ לשפר. אני מכינה מבחר משירי רילקה.

המילגה מאפשרת לי להתכונן".

"אני שמחה", אמרה טרודה.

"אני משתדלת. אינני יודעת אם אצליח".

"זוהי ודאי מלאכה קשה".

"אני עובדת על כל משפט. כך נדמה לי צריכים לעבוד".

טרודה הצטחקה. כמו נגע משב בפניה.

לוטה המשיכה: "אני משום חיצוניותי נבחרתי תמיד לשחק בתפקידי

משרתות. ולאחר מכן כבר לא ביקשתי לנסות".

"את צריכה לנסות. תמיד צריכים לנסות", אמרה טרודה. עיניה הביעו

תוגה קרה.

"ואת מרגישה טוב כאן".

"בנעורי רציתי להתנצר, אני למדתי בבית ספר קאתוללי. הכנסיה משכה

את לבי אבל אבי מנע זאת ממני. לפני מותו הבטחתי לו כי לא אמיר את דתי". היא דיברה עתה כדרך שאשה מדברת על סודותיה הכמוסים. "ואי אפשר להפך הבטחה זו". "לא אני", ובאומרה כמו נמתחו פניה. והמבט הקר שב אל עיניה. "אני מבינה", אמרה לוטה.

טרודה קמה על רגליה, סחטה את הסחבה, ובלא להוסיף עוד מלה שבה אל הפרוודור ופנתה ישר אל המטבח.

למחר הודיעה מירצל כי ברעתה לעזוב את המעון. היא היתה בת עשרים ותשע. שנתיים של שהייה כאן שינו אותה כליל. היא השמינה ודיברה באקצנט גרמני יהודי. יותר משלימדה למדה. היא למדה לדבר בלחש, לומר תודה או סליחה ולהתלבש בלבוש עירוני. בשעתו ירשה את בגדיה של סופיה ולאחרונה את המלתחה של איזדורה. היו לה כמה קשרים עראיים עם כמה מדירי המעון. הקשרים לא שיירו בה מישקע של רוגז. אררבא, היא זכרה אותם בחיבת סתר. נכון, היא גם רימתה, העלימה, גנבה קצת תכשיטים, אך כל אלה לא סייעו בידה לשמור על חיטוב גופה. עתה דומה היתה לאחת מנשות המעון, צעירה יותר, אבל לא בלתי מפונקת. במרוצת הימים למדה להעריך חפיסת שוקולד, כוסית ליקר, אפילו להתגעגע לשפלה.

"למה את יורדת. רע לך".

היא לא ידעה מה להשיב. אפילו אל שגיונותיה של טרודה התרגלה. "האם את מתגעגעת".

"לא". וזו היתה האמת לאמיתה. אביה איש קשה-יום, אמה עיוורת, אחיותיה הבוגרות נהגו בה כבשפחה. "אם כן, למה את יורדת".

"אינני יודעת". וגם זו היתה אמת. בינה לבין עצמה היתה מהרהרת לעתים. מה אני עושה כאן בין היהודים. נוצריה אני מבטן ומלידה. מה לי בתוכם. בנעוריה נהגה ללכת לכנסייה אבל מאז התעוררה האם היתה משקרת: כבר התפללתי. או עוד מעט אלך.

היא התרגלה לאורח החיים כאן, לשגיונות הדיירים ולמנעמיהם. לאופר כרכו היה מעשי מאד ואמר: "תחשבי היטב, הכפר אינו גן-עדן". היו לו סיבות טובות לומר לה כך. הוא אהב לבלות עמה ביער בלילות הקיץ. אבל מירצל גמרה אומר בליבה כי בתום החודש תעזוב. לא האנשים הרגיוז אותה ואף לא מחלתו של באלאבן, חלומות רעים חזרו ותקפו אותה בשנתה, ובחלום היתה האם העיוורת תובעת ממנה לחזור. אמת כבר חודשים היא תובעת זאת. מירצל היתה אומרת עוד מעט, עוד מעט. ולא עמדה בריבורה.

ובכך תמו השידולים. כל אחד בא והביא לה את מנחתו. גברת קרון הביאה לה תכשיט נאה מעשה ידי אמן, עשוי מקשה כסף. לאופר ירד לכפר וקנה לה מעיל פרווה. כל אחד הביא. מי מזומנים ומי תכשיטים.

מירצל עמדה נבוכה, סמוקה, מן השפע שהערימו עליה. מלבד התשורות היה חדרה מלא מכל שקיבלה במרוצת השנים, ירשה וגנבה ואף על פי כן, ניכר היה שהיא נרגשת. לבסוף נשא ראוך נאום קצר בשמו ובשם הדיירים. הוא אמר: "אנו אסירי תודה על שירותך הנאמן, המסירות והראגה. עזרת לנו הרבה. לימדת אותנו הרבה". הוא ריכר כדרך שרגיל היה לדבר בבנק, במלים שהוא סיגל אותם לעצמו ואף על פי כן הן נשמעו עתה נפעמות. אולי משום שנאמרו באולם ואולי משום אנחותיו של באלאבן, שהיו נשמעות בכרוז.

מירצל מצידה אמרה, "תודה. תודה מקרב לב. לא אשכח אתכם. על לוח לבי חרתי את כולכם" ומיד פָּרצה בבכי. כולם חשו לחבוק אותה ולנָחם אותה. ובעוד ההתרגשות הולכת ושוטפת את כולם, קם הרברט על רגליו והכריז: "מירצל תבוא לבקר אותנו. אין זו פרידת־נצח. אנשים אנחנו ולא הרים".

הניחום הועיל: היא השתתקה, אספה את התשורות, אָרזה את מיוזודותיה, התלַבשה בבגדיה החמים של סופיה, התאָפרה וניצבה על מדרגות הכניסה. עתה היא נראתה כאשה נאה, מן המעמד הבינוני, שהזמינה מרכבה לצאת לביקור קרובים. גם עתה לא נעדרו כמה מלים נרגשות, חמות וחנקות, אבל מירצל ראשה כבר לא היה כאן.

לא עבר זמן והרברט הופיע עם העגלה. רוברט עזר לו להעלות את המיוזודות הרבות. הירהור חלף במוחו של רוברט: השפחה הזו נוהגת גינונים של גבירה, אפילו אינה מושיטה יד להעלות את המיוזודות הכבדות על העגלה. וכשהעגלה זוה לא טרח אפילו להרים את ראשו.

— 19 —

מחלתו של באלאבן הלכה והחריפה. פעם בשבוע בא הרופא המומר, כורך אותו ורושם תרופות. בואו ויציאתו הם כשעון בְּרָצֶף של אפלה דלילה. מה יש לומר, מצלצלות המלים כמטולטלת בקופסה ישנה וסגורה.

אלמלא בטי היו האנשים שוקעים בהירהורים אבל היא אינה פוסקת מלדבר, ולספר ולהתנדות ובְּדַבְרָה היא כורכת עבר בהווה, את אמה ואת אביה, בעלה לשעבר וידידים מנוער. אילו היתה נישאת לאוסטרי מלידה היו חייה שונים אבל אביה, אף שלא שמר מסורת, הכריח אותה לשאת יהודי. ויהודים אין להם, במחילה, שום הבנה לא למוסיקה ולא לתיאטרון. "גם לא האוסטרים", אמר לאופר כבְּהֶסְחֵדֶת.

"אתה טועה טעות חמורה", השיבה בטי בקול לא נעדר חשיבות.
 "לא גבירתי, אני מכיר אותם היטב".
 "כיצד תסביר לי, אם כן, שהורי מנעו ממני את לימוד המשחק, הכריחו אותי לשאת יהודי מלידה, אף שלא אהבתי אותו".
 "מפני שאת יהודיה. הכסילות היהודית חייבת להימשך".
 "נכון מלידה אבל לא בנפשי".
 "אוסטרים אינם מתנדים אלא בגסיסתם ולפני הכומר".
 "כל הרעות באו לי מן היהודים. לא היתה לי הזדמנות ללמוד. לא איפשרו לי. הם שיבשו את מירודי".
 "ללמוד מה".
 "מה פירוש: תיאטרון ומוסיקה, אמנות פלסטית".
 "אין לך כשרון".
 "התביש לך. יש לי. כולם אמרו שיש לי".

משונה איש אינו כועס עליה עוד. השיחות הללו, החשופות והריקות, ממלאות את החלל שאון כהה. לוטה יושבת ומקשיבה כאילו הציבו לפניו ראי מגדיל. גם היא, אם להודות על האמת, נמשכה אליהם בחבלי קסם. לא היהודים משכו את לבה אלא הגבוהים והבלונדינים הללו, שהיא דימתה לראות בכל אחד מהם אמן. נכון, אמה לא מנעה ממנה את הבמה. היתה זו לאמיתו של דבר אמביציה חולה של אם יהודיה לראות את בתה מפורסמת. לא חשוב במה.

אין הבריות שונים זה מזה, כפי שאנו מדמים לעתים, חלף היראהור במוחה.

לוטה חשה איזו קירבה דקה אל אשה שמגה זו, המכונה בפי כל ובזילזול בטי פתי. שנים מאז נעוריה ניסתה להיחלץ מגורלה, אשה רפה שעצביה לא עמדו לה, ועתה אין בכוחה עוד להעלים אפילו את סודותיה הכמוסים ביותר. תשוקה אחת עוד נותרה לה וזהו: רוברט. אבל איכר קשיש זה כבר שבע נשים בחייו.

"את היהודים אינך אוהבת, כמסתבר".

"לא. במפורש לא. יאהבו אותם האחרים. אני לא".

"למה".

"משום שהם חלשים. לא יציבים".

"מה בכך".

"אין בהם מיפי הטבע. הם נולדו בחנויות מכולת. בין החביות והשקיס".

כך יושב לאופר ומתגדר בה. האנשים ליד השולחנות כבר לא מגיבים. מאז החריפה מחלתו של באלאבן אינו צועק ואינו מחרף. טרודה והרברט מטפלים בו במסירות.

בחייה של לוטה הלך השאון ועמם. שעות היא יושבת באולם. הרברט,

חליפתו המשובצת דהתה, נעליו מרופטות, על מעילו מתנוצצים כמה כתמי שמן כהים, הוא ממעט לדבר ובדברו עם טרודה במטבח הוא נשמע מעשי להכאיב. אין תפוח אדמה ואין סלק. גם חליפתו של ראוך איבדה את צורתה. הוא יושב במטבח ומקלף קישואים. הוא עושה את מלאכתו לשביעות רצונה של טרודה. גם לאנג ריצתו היומית הגיעה לקיצבה הנכון. אמנם, להטיף לא חדל אבל הטפתו אינה נרגזת. למה לא תצאו לריצת בוקר. ריצת בוקר משיבה את הנפש. בקיץ יש בדעתו לקנות לו ביקתה בכפר, לקנות פרה וחלקת אדמה. היהודים פגמו הרבה בעצמם ובאחרים. המסחר שיבש את מידותיהם. רק האדמה מסוגלת לחולל פלאים. ואף שאת הפיזומון הזה הוא משמיע יום יום, אין איש אומר לו הס. אולי משום שזה נשמע כאיזה רֶצֶף טפל שאין בכוחו להזיק.

— 20 —

בסוף מרץ נפטר באלאכן. היה יום כהיר ועל פני המרחבים הדוממים, המושלגים עדיין, לא נשבה רוח. היתה שקיפות באוויר. מן החלון הקירמי, הרחב, יכולת לראות את השפלה פרושה במלוא־העין, עד לים הערפל הרחוק.

בימיו האחרונים היה שקט וכמעט ולא נשמעה תלונה מפיו. מדי פעם, בלילה, היתה נפלטת מפיו מלה משפת אמו אך מלבדה לא הָגָה. קשה היה לתאר את באלאכן עוזב את החיים. אפילו בחוליו הכבד לא נידמה כחולה.

בטי פרצה בבכי. האנשים עמדו לידה וניחמו אותה כאילו היה זה אסונה הפרטי. הרברט היה שקט ומעשי ויצא החוצה לחפש מקום מתאים למנוחתו. חבוש במעיל החורף נראה הוא כסוחר שהקף עסקיו תובעים ממנו איפוק גם בשעת צרה. לאנג למלם: "היה איש גדול. לא ידענו להעריך מה גדול היה. מחשבתו הקדימה דור שלם. אנו חייבים להודות לא ירדנו לסוף דעתו".

וכמו תמיד לא חסרו גם הפעם אומללים למראית־עין, מתחסדים ומעמירי פנים. הרברט עשה את הסידורים המתאימים בלא שום גינונים. הוא ירד למחסן והעלה משם שלוש אתים, גרזן ומקוש. הכלים הגסים הללו עמדו בפתח הכניסה והעידו יותר מכל כי הרוח, או ככל שנקרא לה, אינה מנותקת מהחומר.

את הקבר כרו באדמת הקרח ועל כן גם נרחתה הלוויה ונערכה בדימדומי האחרונים של האור. הכרייה היתה קשה וכל אלה שהשתתפו במלאכה חזרו מלוכלכים ומיזועים ומיד החלו בהכנות המעשיות: העלו את האלונקה ואת השמיכה וכל תשמישי עזר, שכבר השתמשו בהם בלוויית הקודמות. רוברט הקציע לוח.

עתה אפשר היה שוב לראות את המרחבים השקופים, את העצים

הערומים, נטועים ברפיפות באדמת השלג. לוטה הלכה מאחור שלא להימצא בטווח ראיתו של הרברט. היא פחדה פן תיקרא שוב לעמוד ולקרוא. הפחד הפעוט הזה ליווה אותה לאורך כל המסע. הדרך היתה חלקה ונושאי המיטה מעדו פעמים אחדות. אך לוטה לא חשה בכל אלה. היא פחדה וכעסה על שאין בכוחה להתגבר על חולשה זו.

לאנג בכה. בלבושו הספורטיבי המלוכלך נראה כאחד העמלים, שכירי יום, ששכרם הולך ופרוטה אין בכיסם. לא רק על מותו בכה אלא גם על הלוויתו. ראוי היה להלוויה אחרת, ספורטיבית. ובאומרו כך נראה עלוב עוד יותר. שרווליו הקצרים הבליטו את גרמי ידיו, והללו הכחילו מרוב קור.

טרודה לא השתתפה בהלוויה. בהיודע לה האסון ארזה את מיוודתה ובלא לומר לאיש מלה – יצאה. בימים האחרונים, ייאמר לזכותה, לא זזה ממיטתו כאחות נאמנה. הם ידעו שהיא מטפלת בו יום ולילה. ועוד דבר ייאמר לזכותה, בטרם עזבה ניקתה את האצטבאות, מרקה את הסירים ועל לוח הקיר כתבה כמה הוראות מעשיות.

וכמו בכל הלוויה: מה אומרים. איך שותקים. איש לא בא לעזרתו של הרברט. הרברט הרכין את הראש וספר לו. הוא דיבר על חלומותיו הגדולים של באלאבן במונחים פשוטים ומעשיים. ניכר היה כי הנסיעות הרבות לכפר, הקניות והמכירות, לימדו אותו מלים שמעולם לא השתמש בהן. החיים אינם מפוארים אך כיון שניתנו שוב אין לזלזל בהם. באלאבן ניסה ללמדנו בינה זו. קשה היה ללמוד ממנו אבל כוונותיו היו רצויות. הוא אבד את כל רכושו.

רוברט, כמו בהלוויות הקודמות, חבש לזרועו סרט שחור אך הוא לא נראה עתה שונה מהאחרים. הוא לבש חליפה שבשעתו נתן לו אחד הדיירים הפורשים. בחליפה זו הוא נראה כפקיד ברימוס, שהכנסותיו מועטות ואת ההכנסות המועטות הללו הוא מחזיק בכיס חזייתו, מחוסר אמן ופחד. אפילו ידיו החווירו כאילו לא ראו מעולם שמש.

האנשים טיפסו במדרון החלק, מעדו ונעזרו זה בזה. השמש התממהה באופק והשמים היו בהירים וללא כתם. וכמו תמיד לא נעדרו גם הפעם כמה משפטים יום-יומיים להחריד. כגון המר, הוא לא איפק את לשונו ואמר: "זה לא היה חלום אלא תעתוע. יעשה אדם את המוטל עליו בלא רעש. וראשית כל ידאג לעצמו. לא נועדנו לגדולות. מנסיוני למדתי כי אדם הדואג לעצמו עתיד גם לעזור במשהו לזולתו. אל יצפה איש לחסדים מבני אדם". היה זה טון בעל-ביתי בנוסח שהיו משמיעים הסוחרים הזעירים לבניהם ולבנותיהם שביקשו לתקן את העולם. וכזה גם היה מראהו באותה שעה. נמוך, כפוף משהו, ואם אפשר לומר אפור להפחיד.

לאחר מכן עמדו האנשים בפתח הכניסה כחוששים להיכנס פנימה. האור שפע כחול וקר כמו בראשית החורף. הרברט לא בזבז את זמנו לריק. הוא נכנס לארווה, האביס את הסוס והישקה אותו, ניקה את הריצפה והניח עליה שכבת קש. היה ברעתו גם לנקותו אך החשבה ירדה פתע ובארווה נשתררה אפלה גמורה.

וכמו לאחר כל לווייה: הצימאון. האנשים השתוקקו לקפה חם. משונה דוקא בטי שמאו הבוקר התנפחה והרעישה עולמות היתה הראשונה שהכריזה: אני אכין, שבו אני אכין.

מראה המיטבח הנקי, הכלים התלויים, וההוראות המפורשות שהשאירה טרודה, השיבו פתע לעיניה האבלות של בטי את הברק המעשי: לבשל ולהגיש. והיא אמנם עשתה זאת בזריזות, כעקרת בית מנוסה. לא עברה שעה ואל השולחנות הגיעו בזה אחר זה קומקומים רותחים וסנדוויצים חמים. האולם הקר נמלא פתע הבל ביתי. ידיה של בטי מלאות היו עבודה. ניכר היה כי מלאכה זו משמחת אותה. גם השאר אבלם הומתק עתה במוון החם.

רק לאנג טרב להתנחם. פניו הרזים, הבלתי מגולחים, הראו בעליל כי עולמו חָשך עליו. לוטה, משום מה, ישבה ליד השולחן וכתבה מכתב לבתה. היא סיפרה באריכות על המילגה שהוענקה לה, ועתה אין לה עוד צורך בשום עורה. צְרִיכה מובטחים. היא כתבה בשקט, יותר מכל כדי להשקיט את מצפונה של הבת. בימים האחרונים חשה כי הבת מתכוונת לעלות ולבקר אותה, והיא אמנם רצתה לראות את פניה אך לא לגרום לה צער מיותר.

וכן שבו החיים אל נתיבם. האנשים מצאו, לעת עתה, פורקן בדבור. דיברו על העבר ועל ההווה על עניני המעון ואפילו פוליטיקה. ולרגע זה נראה כאחד הפונדקים הדלים, הממוקמים לצדי הדרכים, שהאנשים מוצאים בהם מקלט לעת לילה.

המר לא מש גם הפעם מנהגו המעשי. הוא אכל סנדוויץ אחד ואת השני עטף בנייר פרגמנט והעלה אותו לחדר. אין אדם צריך לאכול אלא בשיעור ההכרחי. מי יודע מה ילד יום המחר. לוטה ישבה והתכוונה בהם מקרוב: מכל קרוביה וידידיה הרבים לא נותרו לה רק אלה. לא קרובים במיוחד אבל אנשים שאפשר לסמוך עליהם לעת צרה. ההבנה הזו עטפה אותה רגע דוק של תוגה.

האנשים הקדימו והלכו לישון. באולם הבהבה מנורת הנפט והפיצה אור קלוש. הקור היה מורגש היטב אבל לא בלתי־נסבל. לאנג ישב בכורסה ולבוש במכנסי הספורט המפוספסים שלבש בעת הלווייה. בראותו את לוטה קם על רגליו.

"אתה יושב לבר", נדהמה לוטה.

"קשה לי להתאושש".

"זה פגע בכולנו", אמרה לוטה כדרך שהיו אומרים.

לאנג השפיל את ראשו, פניו הרזים, הסגופים הביעו איזו רצינות נעריית.

לוטה אמרה: "הוא היה שונה מכולנו".

"היה אדם פשוט בתכלית הפשטות. הייתי אומר הפשטות האחרונה. הוא הבין כי בלא שינוי דרסטי אין לנו תקנה. אנחנו אבודים. כל זה ירד לטמיון מפני שהכלי קם על יוצרו. האמיני לי גבירתי, עוד ידברו רבות על פשטותו. כיצד ניסה בטרם מכול להקים סכר. פשוטים עד אימה היו חוונותיו. כלום אין הפשטות מסימניה של הגדולה".

לוטה חשה האיש מדבר מתוך כאביו הכמוסים.

"סליחה גבירתי, אמר, סליחה שהרביתי מלים. חטאתי בזה לא רק לך אלא גם לזכרו של באלאבן". באומרו כמו נחשפה כל כלימתו — הדיבור המיותר. בלא אומר נסוג ונכנס אל חדרו.

לוטה ישבה באולם הריק. גם היא היתה עייפה ומטושטשת אבל קשה היה לה להירדם. מראות היום נערכו עם מראות העבר אך העבר נשקף אליה בבהירות רבה יותר.

מתי זה התחיל, שאלה כבהסחידעת. מאז עזבתי את הבית. הרי לא אהבתי את בית הורי, מאז פיתה אותי הנוכל אבל אני נמשכתי אחר הנוכל. מאז נישאתי. לא רציתי להינשא. היא שאלה והשיבה כדרך שמישיב הער על דוכן העדים.

גם לאחר מכן, על מיטתה, לא חדלו השאלות והתשובות אלא שלאט לאט הפכו למראות. מראה מראה וצבעו. צבעי הלילה הלכו והשתלטו עליה והיא טבעה בהם בצלילה.

ובעוד השלג הולך ונמס, אפור ועכור ובלא הרר, הופיעה, כמו עלתה מאבכת הערפל: יוליה. היא עמדה בפתח כבדה ועטופה במעיל אכזרים. לוטה בקושי הכירה אותה. אך זו היתה יוליה. השנה האחרונה שינתה אותה ללא-הכר. פניה הדקות, המתוחות, נמלאו בשר ופיה פתוח במין חיוך עילג. אמת, מאז שיגרה את המכתב נסתלקה כליל מזכרונה. מדי פעם היתה אמנם ניגלית, אך לא הופעה שיש בה תוגה. לוטה שקודה היתה בעצמה בתוך חיי היום יום של המעון.

לפני ימים אחדים קיבלה דרישת-שלום חדשה מבעלה לשעבר ממנפרד. גם עליו עברו בינתיים גילגולים. הוא מתגורר בעיירה אחרת וגם שם מנגן

בתזמורת היהודית. מה פירוש תזמורת יהודית, שאלה עצמה רגע אך לא הוסיפה להעמיק שאלו.

"מה הביאך הלום", שאלה לוטה מרוב מבוכה.
 "ככה", נפלטה מלה מפיה של יוליה. היא התכופפה והוציאה מציקלונה:
 כמה צנצנות ריבה, בקבוק שמן, שתי כיכרות לחם, פירות מיובשים ארוזים
 במטליות לבנות.
 "אני כה שמחה, אמרה לוטה, אבל למה כל כך הרבה".

לשמע מלים אלו הסירה יוליה את מטפחת האכרים הכבדה מראשה,
 פניה נחשפו עתה במילואן. כמה כתמים סמוקים לאורך הצוואר. והידים גם
 הן, רחבות ומלאות.

"למה טרחת כל כך הרבה".
 "זה שום דבר", אמרה בקול איכרי כבוד.
 "אני בסדר", אמרה לוטה.
 יוליה, פניה הלכו ונחשפו עוד יותר.
 "ומה עושה ג'ורג' ומה עושים הילדים".
 "עובדים".
 "אני מאד שמחה".

עלה בדעתה של לוטה כי משהו פנימי אירע לה ליוליה. כך הרי לא
 הגיבה מעולם. כל הווייתה נשמה כבודות.
 "ומה את עושה".
 "עובדת".

הרברט הופיע באולם ולוטה קראה לעומתו: "הרברט. יש לי אורחת.
 יוליה באה לבקרני". והרברט שהיה במצב-רוח טוב אמר: "אמך עושה כאן
 חיל. עוד תשמעי ממנה רבות". לשמע מלים אלו חשפה יוליה את שיניה,
 שיניים רחבות ובריאות.

היתה שעת אחר הצהריים. שמש האביב פלחה את החלונות ופיזרה על
 הריצפה פתמי אור. האולם נראה עתה במלוא עליבותו. כמה אנשים ישבו
 ליד השולחנות ושיחקו קלפים. גברת קרון ישבה באותה כורסה שאיזורה
 רגילה היתה לשבת בה.

"לא נשכחנו כליל", חמד הרברט לצון.
 יוליה לא הגיבה. מעיל האיכרים הרחב העניק לגופה ממד אחר,
 בלתי חדיר.

"וביצר הגעת לכאן", שאלה לוטה בהפלאה.
 "יש לי עגלה".

לשמע מלים אלו אצה לוטה אל החלון. ואכן סוס ועגלה. מן הנוסח
 שהיו מובילים בו מספוא.

"נפלא", אמרה לוטה כאילו אירע לה פלא.

כבר חודשים לא נראה כאן אדם זר. האנשים חדלו לשלוח מכתבים ומכתבים לא באו. החורף הארוך והקור הרגילו את האנשים לסגירות הזו. "וג'ורג' עובד באחווה".

הוא עובד הרבה", השיבה יוליה בכובד-ראש. "ולא שותה עוד".

"שותה. ודאי ששותה", נתחייכה יוליה.

"אבל לא מכה אני מקווה".

יוליה שבה וחשפה את שיניה והחיוך העילג נהיה עילג יותר.

השיחה שהתנהלה, משום מה, בקולניות ובפתח האולם משכה את תשומת-לבם של האנשים. ואף שלא נראו כמצותתים הם צותתו.

"אביא לך כוס קפה", אמרה לוטה וחשה אל המטבח.

יוליה ישבה ושתתה בלא אומר. ולוטה, שלא רצתה להשאיר דממה ביניהם, סיפרה לה באריכות ובקולניות על המילגה שהעניקה לה הועדה המקצועית, מילגה המאפשרת לה להתמסר בליכולה לאמנות. המלים הרבות והשוטפות היו, כנראה, מעבר להשגתה של יוליה. היא הקשיבה אך לא בריכוז.

"ואצלך הכל כשורה", ניסתה שוב לרובב אותה.

"הכל בסדר", אמרה יוליה בקול עניני כדרך שעונים במכולת.

היתה זו יוליה ואף על פי כן לא היא. כמו נְעֻטָּה ישותה בשריון כבד. כאלו היתה לוטה פוגשת במסעותיה, בפתח הבתים או ליד הנחל. חיות בית כנועות ואטומות. לא יכולת להוציא מֶלֶה מפיהן.

שעה רבה ישבה בלא לשאול ובלא להתבונן בה. וככל שישבה חשה כי המלים הרבות, הצבורות בצווארה, מבקשות לפרוץ מתוכה. וכמו אמה בשעתה אמרה גם היא: "עליך לקחת חופשה ארוכה, לנוח מעט, את מאד עיפה".

פניה של יוליה המירו קמטים אך נשארו כבדים וצוננים כמקודם. עתה דומה היה כי איזו עורמה איכרית, שהיא ספגה בשדות, עלתה וצפה על שפתיה והיא אמרה: "אין דבר". בינת כפר ושיוויון נפש כרוכים היו בשתי מלים אלו.

"סליחה", אמרה לוטה.

יוליה קמה על רגליה ואמרה: "עלי ללכת, אמא". היא ביטאה את המֶלֶה 'אמא' כדרך שאכרות מבטאות מֶלֶה זו בבואן לבקר את אמותיהן הקשישות.

"ומה עושים הילדים", אחזה בה לוטה.

"הכל כשורה. עובדים בשדה יחד עם ג'ורג'".

"ולא תשובי לראותני".

"אבוא בקיץ, אחר הקציר".

לוטה ראתה פתע לנגד עיניה את האיכרים הפזורים בשדות, שרים וצוחים בקולי קולות. עלה בדעתה, כי לעת ערב בשוב ג'ורג' עיף ושיכור, הוא מנחית את שוטו עליה כדרך שהוא מנחית על בהמתו. ג'ורג' מכה אותך, לא כן".

"מה בכך", אמרה בשקט צונן מְשָל נגעו בפצע ישן שכבר הגלד.

"מה את שחה. אני לא ארשה זאת".

"אמא", אחזה יוליה בזרועה של לוטה. "את כל הנשים מכים. הנשים לא מתות מזה".

"לא", אמרה לוטה והליטה את פיה בחרדה.

"שום דבר", אמרה יוליה משל מדובר היה בשני עופות שניטרפו בציפרני שועל ואין טעם להתאבל עליהם. לוטה חיבקה את שתי ידיה בידיה.

"ובקיץ תבואי".

"אחר הקציר".

יוליה התכופפה ונשקה על מיצחה כדרך שמנשקים בכפר. בלא בהלה ובלא תשוקה יתירה ואמרה:

"אניח לך". לוטה ליוותה אותה עד לעגלה.

"לא רע כאן. מה עושים האנשים". הפתיעה אותה יוליה.

"שום דבר מיוחד".

"לא עובדים".

"לא".

"ומה עושים".

"לא כלום".

"מוזר", אמרה יוליה ונתחייכה. בלא לשאול עוד הרחיבה את צעדיה, עלתה על הרוכן, הניפה את השוט והעגלה נעקרה בבת אחת ממקומה ונִלְשָה במידרון.

לוטה נשארה על עומדה. המדרגות הבהיקו עתה לבנות ומלוטשות. כל קור החורף היה ספוג בהן. שעה רבה עמדה בלא לזוע. היא זכרה עתה משום מה את הקיץ הראשון שבילתה יחד עם מנפרד. כבר אז ברור היה לה, כי נישואיה עם מנפרד לא יאריכו ימים, ואף על פי כן עוד האריכו שנים. עכשיו יושב מנפרד בעיירה קטנה ומנגן בתזמורת יהודית.

לאחר מכן ירדה איזו רווחה על המעון. בטי עברה במטבח והגישה ארוחות חמות בלא לוח זמנים. הארוחות היו גלות אבל טעימות. עליגותה

של בטי מצאה, סוף סוף, תיקון. הרצון להאכיל אנשים במאכלים חמים העניק לפניה איזה כובר-ראש נשי. היא עבדה קשה אבל לעבודתה היה שכר רב. כולם דיברו בשבח מאכליה.

על כתפיו הרוות של הרברט הוטלה המעמסה: לצאת ולבוא, היה יורד ומביא את המצרכים מהכפר. הוא לא הביא הרבה, ומה שהביא היתה בטי מחלקת לשיעורין. פניו של הרברט הלכו ולבשו ארשת של אדם עמל. רחבות דעתו הלכה ונצטמצמה לכרי פעולות פשוטות ביותר.

עתה דומה היה המעון לבית מלון רל אבל נקי. בטי היתה עובדת עד מאוחר בלילה אבל קומקום היתה מונח תמיד על הדוכן. האנשים שתו בלא קיצבה.

וכך עבר האביב. היה קר אמנם אבל האנשים לא התלוננו, לא הטיפו מוסר. כמו היה מוסכם על הכל, כי ההשתנות היא בלתי האפשרית וממילא הגורל. יש להימנע מדיבורים יתירים.

גם בימים אחרונים אלה לא שכחו הרוחות כליל. מרי פעם היה מישהו נזכר ושואל בתימהון: "מה אני עושה כאן. כל רכושי למטה. בנותי למטה. למה אני מתעצל".

"רע לך כאן".

"לא, אם לומר את האמת אבל למה אני מרגיש מועקה".

אפילו אנגל, אפילו ספגן זה, שלא חדל להתאמן כל החורף אמר ערב אחד "הנגינה השתפרה. אני נכון לשוב לתזמורת. הם ישמחו על השיפור".

גם בטי, שטופה בעשייתה החדשה, לא הצפינה את קינאתה מלוטה. את שחקנית. עברת בתיאטרון, ואני, מה אני. אני גדלתי בבית יהודי עלוב. נישאתי בגיל צעיר לבעל חסר-אופי. מכל חלומותי לא יצא דבר. אני אוהבת את אנשי הכפר. הם חסונים וטובים. אבל מה לעשות הם לא אהבו אותי.

לא היו אלה תלונות של ממש. המעון הלך ושקט בעשייתו. מי שלא עבד במטבח עבד בחצר. בחצר גדלו עצים והפיצו על נעים. לאנג ניקה וסידר את אולם ההתעמלות. האנשים לא התעמלו אבל לאנג סבור היה כי למען באלאבן ראוי לסדר את האולם. האור ברחבה הקידמית היה רך ולאט לאט הלך ונסגר במעטה של עלים ירוקים.

לוטה זכרה עתה בבהירות את בואה לכאן, את המרכבה ואת הרֶכֶב, את יוליה יושבת בפניה, שפתיה קמוצות, מצחה קודר וידיה מאודמות מהרטיבות. הכל נראה לה עתה מרוחק וצונן אף כי בשיעור הנכון ובלא עודף צבע, וגם זכרה את לאנג במכנסי הספורט הקצרים, עומד בפתח הכניסה, רזה ונעדר גיל, רבי-טוראי בצבא מילואים עלום. גם את הרברט ראתה. חליפתו המשובצת עוד משובצת, רשולה באלגנציה, מפיח ביטחון.

עכשיו משכים הרברט, רותם את הסוס לעגלה ויורד לכפר. מי שיש לו מעיל או מכנסיים או חולצה ראוייה למכירה נותן לו כדי שימכור אותם. אין צורך לבקש. האנשים נותנים ברוחב יד ומתוך איזה רצון עלום להיפטר מהעודף. הימים בהירים ומיום ליום נהיים בהירים יותר.

לפעמים מצטרף אל הרברט ראוך או המר. וכשהם שבים בלילה אין מראה פניהם עליו או קודר. תנועותיהם קצובות ואחידות. המצרכים לא רבים אבל ארוזים ושמורים היטב, ובטי מקדמת את פניהם בהעוויה אמהית.

בחוץ חם ונעים. אפשר לשבת על המדריגות להביט ולהרהר: לא הרחק מכאן יש ערים נושבות, החשמליות חוצות אותן לאורכן, האנשים משכימים לעבודה, פקיד פותח אשנב, עוזרת־בית מסירה את נעליה לבל תכניס לבית את הבוץ מהכפר. פרטים פרטים, כמסוננים ברשת דקה. ברור: לא שלנו עוד.

צערה של לוטה נהיה עתה כהה יותר. נכון, היא לא חדלה להרהר, לראות ולהיזכר. היו אלה הלכי־נפש בלא כעס. היא עבדה חמש שש שעות במיטבח ולאחר מכן היתה יושבת על המדריגות. וכמאז כתמיד לא חדלה לחשוב על גופה, על הקמטים ועל הכתמים. צנצנות הקוסמטיקה הלכו והתרוקנו והיא הצטערה על כך. חשוב היה לה, גם עכשיו, להיראות מסודרת.

נכון האנשים לא השתנו אבל מותו של באלאבן קרב אותם זה לזה. לא קירבה מוחלטת. מדי פעם היו מזכירים אותו כחידה המסרבת להיפתר. לאנג חדל לדבר עליו במלים גבוהות. מדי פעם היתה עוד פורצת מריבה על דברים של מה־בכך. לרוב היתה שוככת כמאליה.

והקיץ בא רחב וחם. הרברט היה חוזר עתה מהכפר מוכה ופצוע. בריונים היו מתנפלים עליו ומכים אותו. מראהו, לעת ערב, היה מחריד בשתיקתו. בטי היתה חובשת את פצעיו במטליות לחות.

הכאב היה חזק, הכלימה רבה אבל הרברט היה משכים יום יום ויוצא לסבלותיו. מה שהביא לעת ערב לא היה רב ואף על פי כן, שורה היתה איוז רוח שקטה על הסעודות הדלות. לימים נתחלפו, וראוך ולאופר היו יוצאים במקומו. גם הם הוכו וגם אותם היתה בטי חובשת במטליות לחות. כמו הלך העולם והצטמצם למידותיו הפשוטות ביותר: ארוחת־בוקר, ארוחת־ערב. ואם אמר אדם: רוצה הייתי, לא התכוון אלא לכוס קפה. החטאים לא נמחלו, הדינים לא הומתקו אבל איש לא שינן אותם לזולתו. האנשים לא דאגו עוד אלא אם בוששה העגלה לבוא.

ומשנמכרו כל המעילים, התכשיטים והחליפות, נכנס הרברט אל חדרו של באלאבן, אסף ומיין את הבגדים וצרר אותם בסדין. למחר ימכור אותם לאיכר. ברור: הפחדים בלילות היו רבים. אבל האנשים עזרו זה לזה. אם נפל אדם או הוכה לא נעזב.

הברית והחסד

עיון בסיפור "בחנוכה 1946" לא. אפלפלד

מנחם ד. שריד

וממיר זהובים בכסף מקומי. פעם אחת בלבד מתוארת המשפחה הקטנה באור אידילי, וזאת בקטע השני שלסיפור. ("ההורים ישבו ליד התינוק ושמרו על שנתו". שם).

כשנוקפים הימים מתגבר הפחד ועמו הולכות ומתעצמות הספיקות. טרם הוציא הילד שבוע אחד לחייו, משתנה התנהגותו של האב שינוי מהותי ועמה גם הופעתו החיצונית. הציר עליו נסוב שינוי זה הוא למעשה שאלת ערלותו של התינוק. בעיני האב מופיע הילד כלא-קרוא. פרידל "כעס... על אשתו שהביאה בזמנים-לא-זמנים אלו בן לעולם". (105) אמירה זו יכולה הקורא להיתפס בה כהוכחה ניצחת לעוברתה שלא התינוק ולא מילתו הם שחוללו בפרידל את השינוי, אלא שאלה רק העצימו והקדימו את מה שהיה בא בלאו הכי. ולא היא.

גם אם נדרוקן לב פרידל מאהבה לאשתו, ברור שהלה הסכין להישאר עמה ולעלות עמה ארצה ובכך לפתוח פרק חדש בחייהם המשותפים. מכאן שלא הריקנות וחוסר-התנחלת הם שדחפו את פרידל לעשות מה שעשה ולהתנהג באופן התמוה בו התנהג במהלך הסיפור.

הורי התינוק נושאים עמם מטען כבד של חוויות-אימה שאינו מתמעט עם בוא בנם. בפתח הסיפור מניח המספר מקום להשערה כאילו פחדה של האם מפני התוצאות הבלתי-ידידות של אי-הבאת הילד בברית הוא הוא הפחד העיקרי המתבטא באותה נקודה. ("הפחד הזה הקפיא את שמחתה של האם". 103) הנחה זו מסתייעת בעמדתו

מערכת סבוכה של קשרי דם וקשרי רגש ומצפון מקיפה סיפור קצר זה ומעניקה לו תוקף החורג אל מעבר למסגרת הזמן הנקוב בכותרו. זוג יהודים מזדקנים, פליטי השואה, פרידל ואשתו, מביאים לעולם בן בכור כשהם ממתנינים על חוף איטליה לאניה שתישאם לארץ-ישראל. אירוע זה מעמיד אותם בפני מצוקה שהולכת ומחריפה, שכן מתברר כי אין כנמצא מוהל שיוכל להביא את הנילוד "בבריתו של אברהם אבינו". החורף של שלהי אותה שנה מתעצם ובכך נידחת כל אפשרות של קיום הטכס. הציפייה הנואלת לבוא מוהל מעצימה את המתח. לילה אחד עוזב פרידל את חדרו לבלי שוב.

אם כי ברור שבואו של הילד לעולם אינו מלווה בהתרגשות של מילוי משאלה נכספת, תובעות נסיבות חייהם של בני הזוג שהנילוד יראה כהוכחה ניצחת לכוח החיים של שניהם. וזאת למרות הבקיעים שחייהם מלאים בהם. ראוי איפוא שתגובתם הראשונית לבוא הבן תהא חיובית ככל האפשר, כפי שהתגובה המאוחרת יותר לאותו אירוע תהא מעורבת בחששות ואפילו בספיקות שטינה מהולה בהן.

הקטע הפותח מעיד לפיכך על "שמחתה" של האם המולידה, שמחה קצרת-חיים אשר הפחד ממחר להקפיאה. בהמשך מתוארת חדות ההורים כ"זרה" ומאיימת משהו: "הם עמדו לפתח הצריף, אחוזים זה בזה". (103) האם יראה מדבר-מה אולם האב מפגין חיוניות נמרצת תוך שהוא אץ להביא חלב מן הכפרים שבהרים

דבר. הוא יושב ומקשיב וסופג את הדברים אל קרבו.

מכאן ואילך אין פרידל שם לבו לאשתו עוד. הפער בין השניים מתעצם בהדרגה. תחילה נושא הבעל באחריות להיותקות: "האשה בכתה והאב לא ניגש לנחם אותה" (104). "לולא הוטרינאר היה [פרידל] מוצא תואנה להימלט, שלא לראות כיצר אשתו יושבת וקומלת לידו" (105). בתגובה לשינוי שחל בבעל מתבטא גם שינוי ביחס כלפיו: "חוששת היתה מבעלה" (106). "חיפשה מקלט מעינו הזועפת..." (שם) ובאחרונה, עם ניתוקו מרצון של פרידל מחברת הפליטים, נמשכת האשה מרצונה או בעל-כרח אל הקולקטיב הסולד מפני בעלה וכמוהו עויינת אף היא אותו: "כחומה הפרידו האנשים בינו לבין אשתו" (שם). אם קודם לכן היה ביחסו של פרידל כלפי האשה מעין יציאת-ידי-חובתו כבעל, הרי שמאז קלט את דברי הוטרינאר, כמו חדלה מצוקת אשתו להטרידו וכל מעייניו נתונים היו לכיוון אחר: "האב לא אמר דבר. כל כעסו נצטבר בעינו השמאלית המוגדלת. העין הלכה ופשטה על פניו" (105). המימד הסוריאליסטי — בדמות העין המתעצמת — כובש את הסיפור הקצר משניתק הקשר הממשי בין הדמויות הפועלות בו.

פרידל אינו מבקש אלא להזים את משאלתו המרומזת של הוטרינאר. זה מבקש כאילו למנוע סבל נוסף מן הדור הבא ולהצילו באמצעות זאת שבניו של דור זה יצפינו את עוברת יהדותם. אין זו רק דעתו של הוטרינאר. מסתבר כי "כולם היו ברעה שאין למול את התינוק" (106). משנעור פרידל למשמעותה המלאה של אפשרות זאת, גומלת בליבו ההחלטה לעשות כל מה

המסורתית המשוחדת של הקורא המצדיק תגובה כמו-היסטרית כזאת אך ורק במקרים הקיצוניים ביותר. בכך הופך המחבר את הקורא לשותפה של האם — במקביל לסלידה מתגובת האב.

אעפ"י שהמחבר מטעים כי את הפחד מכטאים האם והאב כאחד, ("השמחה הזרה הקיפה אותם פחד", "מההורים לא סר הפחד", "הפחדים הרבים... דלקו בעיניהם") ואין ספק שפעילותה של האם למצוא מוהל ויהי-מה, לעומת סבילותו האדישה של האב, הופכות אותה לדמות טראגית וסימפטית בעיני הקורא בעוד שבן-זוגה מושם כמתאכזר ואולי אף כחסר-רגשות. יש לציין שמשחל שינוי בפרידל והסיפור מתמקד יותר ויותר בו, משתנה גם יחס הקורא כלפיו מביקורת לסלחנות ולבסוף להשתתפות מלאה במצוקתו. השינוי שחל בבעל הן בהופעתו והן בהתנהגותו מבשר את המיפנה היחיד והחשוב שבסיפור. הוא שמסיט את הרגש מן הפחד במשמעותו האישית המוגבלת ("האם לא חיפשה מקלט — צערה העביר אותה על פחדיה"), אל הפחד כלקח היסטורי, כעובדת חיים התקפה לגבי כל יהודי באשר הוא.

דברי הוטרינאר הנלחשים באזני האשה הם המחוללים את השינוי המהותי בקרב הבעל. אפלפלד מטיב להבין שקול-ענות חלוש דווקא ולא הזעקה המחרידה, הוא שמחולל את התהודות העמוקות ביותר בנפש. "אין זה כה נורא אם לא יימהל התינוק", לוחש בעל-העצה לאמו של הרך הנולד. "ואולי מוטב שלא יימהל. מי יודע כמה מלחמות עוד צפויות לנו" (104). בעוד האם מגיבה כמצופה, מסרבת להינחם ודורשת בשארית כוחותיה לזמן מוהל, אין האב משיב

בעין התינוק. הצבע, כמו החיים עצמם, אוזל מתוך פרידל. לפיכך מתבצעת יציאתו "בלילה, בלי לומר דבר..." עם בוקר "הסתבר כי איננו" (106). וכמו על פי תכנית קבועה מראש, מתמלא הילד גוונים חיים. "לחיינו... הוורידו ופניו הקטנים הראו הסתגלות" (105).

נחשף כאן איפוא תהליך הדרגתי הפועל בשני כיוונים ושעליו נרמז כבר בפתח היצירה: ככל שכושר ראייתו של הילד מתחדד ואופי העין הגרוטסקית הולך ונטבע בפרצופו, כן הולך אביו ומסתמא. אמנם מוצאים כי "ביום הברית פקח התינוק את עיניו ופעה" (שם). אולם ברור מהמשך המסופר כי אין הוא רואה עדיין ולא כלום. הרך מתואר כמגשש "בעיניו העיוורות כלפי האור" (106). אפילו לאחר שיוצא פרידל אל הדרך ממנה לא ישוב, עדיין "התינוק גושש בעיניו העיוורות לקראת האור" (107). בעוד אחדים מן הסובבים את עריסתו חשים בשינוי המתחולל בילד, דבקה האם (כלפי חוץ, לכל הפחות) כאמונתה שאך ורק מילת הבשר עשויה להעניק לילד את פכחונו. היא אומרת: "כיצד יכול לראות, הרי לא נימול" (שם). הערתה זו גרושה אירוניה שכן קודם לכן, כשמתקבצים דרי הצריף להתבונן מקרוב בילדה מצויין כי "האם לא התפארה בו, כאילו ראתה מה שאין השאר רואים" (105). אפשר שאתו "מה" שראתה האם היתה ה"ירושה" שהותיר פרידל לבנו. "חוששת היתה מבעלה", נאמר שם; מבקשת להציל את התינוק ולקפות עליו מפני הגורל שיעד לו אביו, אולם חסרת-אונים היתה האשה נוכח נחישותו של בעלה להוציא אל הפועל מבוקשו.

ואכן, רק כשפרידל נעלם אל תוך הסופה החורפית, פוקח התינוק את עיניו ורואה. וזאת בד בבד עם שיכוך

שכיכולתו על מנת שבנו יידע גם יידע מי היו אבותיו ומה אירע להם, שאם לא כן — כל הסבל הנורא שצבר האב ביערות ייחא לחינם. מכאן, שלא הילד כשלעצמו, כיצור בשר-רום, אלא היותו מסמל לקחי העבר, הוא התורם להתנשאותו של פרידל מעל ומעבר לדאגותיו ולמצוקתו הפרטיות. לא כן האם. זו, תגובתה תלויה ומעוגנת אך ורק בילד החי, בתנועותיו, בפעיותיו ובשלומו. "האם... לא פסקה למלמל: כיצד זה יחיה בלא להיות נימול" (104). החשש המובע בדברים אלה הוא להישארותו של הרך בחיים, לצד הפיזי של הקיום בלבד.

פרידל מוריש לבנו את העין המיוחדת המאפיינת את בני פרידל מאז ומעולם. עין זו זוכה עקב חוויית השואה של אחרון היורשים, למימד נוסף על זה שהיה קיים בבעליה הקודמים. המחבר מציין תכופות כי "הפחדים הרבים שהביאו [פרידל ואשתו] דלקו בעיניהם" (103). מכאן שאתם מראות-אימים וזוועה שפרידל שימש עד להן נשתקעו בעינו ואף שינו את חזותה שינוי מוחלט. האב מבקש איפוא להעניק לבנו את **אותותיה של החוויה העזה על מנת שזו לא תישכח**

בתבונה רבה מנצל אפלטון את המוטיב הרך של צבעים וגוונים כממצעי להמקשת ההעברה של כושר הראייה (וסגולותיה המיוחדות של העין) מן האב אל בנו. עם הופעת התינוק מצייין המחבר כי מי הם "איבדו את כחולותם והגלים הכבדים פלטו קצף ירוק" (103). בגבור החורף, עם אבדן כל סיכוי למצוא מוהל, נאמר כי "ההרים... האפירו. השבילים שקעו בבוץ..." (104) עינו המוגדלת של פרידל מטילה אימה על היושבים בחדר, "כחול עצוב שפע ממנה" (105). הצבע הכחול ההולך ונחלש נספג טיפין טיפין

קיומם והרגליה, מנתקים הם עמו הקשר החברתי ויוצרים מען חומתי-מגן סביב אשתו ובנו. כשנעלם פרידל, אין איש מתרגש כולל אשתו, רק הוטרניאר מעז לצאת החוצה ולתור אחריו. כל היתר חולקים לפרידל את הכבוד האחרון בהימנעם ממשחק הקלפים לומן-מה.

מוטיב חג החנוכה שייך לאוירה המקפת את הסיפור, אך הוא מוצנע בקרבו כפי שהפליטים דרייה-צריף מבליעים בקרבם כל סממן של זהות יהודית ותודעת עבר. סימנו העיקרי של מוטיב זה הוא המונח "אור" אליו מצטרפים מונחים נוספים שערכם המשמעותי מתבטא בשם "חנוכה". ודוק, בחדר ניצבות "שתי מנורות לוקס" אשר "האירו את השולחנות הנמוכים עליהם שיחקו קלפים" (105). עינו התפוחה והאימתנית של פרידל מקרינה אורה המכליח יומם וליל ומשמשת תזכורת בלעדית לקיומו של החג. ("עינו... דלקה", "עינו... דלקה מעליהם כפנס", "מבטו הכבד... דלק עתה בלעדיו"). משמעותית בפרט היא העובדה שבמישור הזמן קיימת חפיפה בין שמונת ימי המילה לשמונת ימי חג החנוכה. הסיפור מציין את יום לידת התינוק ומזכיר את יום הברית, והלוא אנטיוכוס גזר על המילה. האב מנחיל לבנו את מאור עינו כהנחיל ירושה "מדורי דורות". וזאת בהתאם למסורת קיום המצוות הכרוכות במועד זה כבמועדים מקודשים אחרים.

מכאן שכל ישותה של דמות האב כמו לא נועדה אלא על מנת להחזיר אל סביבתה את הילת החג, שאלמלא הוא לא היתה מוחשת כלל. קיומו של פרידל האב בסיפור זה מרוממת את הסביבה מעל לשגרת החולין האפורה ומעניקה בכך חגיגות מזורה וקוסמת ליצירה מאלפת זו.

הסופה והשבת הגוון הכחול אל פני הרקיע. "והתינוק... הביט דרך חור החלון החוצה. עינו השמאלית הלכה ונפקחה והאפילה על העין הימנית. דומה היה לאביו" (107). הענתק אותו סימן 'פרידל' שעבר בירושה מדורי דורות שמעניק האב לבנו משול לטקס המילה גופו. רק כך יש להבין את רתיעתו של המוהל מפני התינוק כשהוא רואה אותו לראשונה.

שאלה אחרונה שנותר לעורר ביחס לסיפור נוגעת לשמו: "בחנוכה 1946". מלבד העובדה שהסיפור מתרחש בחורף והמחבר מתייחס בקצרה לתמורות במוג'ה-אויור, אין עילה נראית לעין שמתוך המתואר בסיפור מתחייבת דווקא זיקה לאחד המועדים שבלוח ישראל. נאמר שבמקום הכותרת הנתונה היה מופיע "בדצמבר 1946" או "בשלהי 1946", כיצד היתה עובדה זו משפיעה על אופי היצירה? הלא למעשה מובלט הפן היהודי היטב באמצעות הדילמה שהורי התינוק עומדים בפניה. אולם נראה שבכך אין די, שכן אין אפלפלד מסתפק בהצגת בעייה אישית ייחודית בסיפורו זה.

הזוג פרידל קשור במסגרת חברתית מסוימת מאד: ניצולי שואה אטומי-חושים העומדים על סף עלייה לארץ-ישראל. מסגרת זו כופה על השניים התנהגות מוסרית מוסכמת שעל פיה עליהם להתקיים. פרידל ואשתו מוקפים קלפנים ושאר בריות נטולי-קלסתר הנתונים בפעלתנות מתמדת גם אם מונוטונית. יש שהם רוכנים מעל התינוק כמשגיחים עליו ושומרים מכל משמר, הרוב הדומם מסכים בציינות לדעת הוטרניאר שאין למול את הילד. המילה, לדעתם, בהחלט סובלת דיחוי. מן השעה שמתברר לכל שפרידל בז לתבנית

ש. שלום

שני שירים

יהודה איש קריות

חזית אושויץ, חזית מידנק, חזית תרזינשטט —
 כאשר בקשת לך תואנה להשתחרר מן הקסם לכבד בו גלכד.
 וכאשר הסגרתה אותו האיש שאהבת בנשיקת פה —
 הריחות מתוכו ריח האוטו־דה־פה.

ובזוף ונהפכוף לסמל הכגידה והרע,
 אך לא על זאת דאבה נפשך ובחרת במנות הנורא —
 כי אם על אשר נבצר ממך לכבות אש המוקדות מרחוק
 ולא עצרת כח בך.
 למנע אושויץ, למנע מידנק, למנע תרזינשטט.

ארץ ישראל

(בנוסח סליחות לימים נוראים)

ארץ משה לא הגיע אליה
 ומנבו לה פרש כפים.
 ארץ ירמיהו חונן עפריה
 ועפרו נטמן במצרים.
 ארץ ברייתאי הבהיק והריה
 במערה חשכה מחבואים.
 ארץ הלוי שר מזמוריה
 ולקח בכרעו לה אפים.
 ארץ הרמב"ם דפק על שעריה
 ופתחה לו קבר אמתים.
 ארץ האר"י גלה סודותיה
 ולא הוציא בה שנתים.
 ארץ רמח"ל המריא למרומיה
 ומת במגפה קצוץ כנפים.
 ארץ הבעש"ט חתר לחופיה
 והשיכו פניו משמים.
 ארץ העם נכסף ליפיינופיה
 בלה באש ובמים.
 ארץ קמה מאבלה ויגוניה
 לשיר נעקריה בניה־בוניה —
 והמה לה לעינים.

הרהורים על המושג "דור" בספרות העברית החדשה

ראובן קריץ

בשנים האחרונות מדברים אצלנו הרבה על הספרות מתוך זיקה לדור וחשובי המבקרים נזקקים למושג „דור” כמונח בביקורת.

למשל, גרשון שקד, בספר „גל חדש בסיפורת העברית” מתאר את „המעבר מן הסיפורת שנכתבה ע”י בני ‘דור בארץ’ (...). אל הפרוזה של דור ‘הגל החדש’. ודן מירון, ב„ארבעה פנים בספרות העברית בת ימינו” מראה כיצד „האווירה של שנות הארבעים טבעה את חותמה (...). בכל בני דורו של זיהר...” והילל ברזל, ב„סיפורת עברית מיטא-ריאליסטית”, קובע: „הספרות של דור הפלמח היתה בת נאמנה לקודמותיה, בלי רוח הפולמוס של דור ההשכלה”. וברוך קורצווייל, ב„ספרותנו החדשה — המשך או מהפכה?” מוצא ש„אופי מיוחד נודע לניתוק הדור הזה, דור ילידי הארץ הזו, מהמסורת היהודית...”

גם בין הפחות-מפורסמים נמצא דוגמאות רבות, ואביא רק עוד ציטוט אחד:

„בחרתי לסקור את הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, לא מפני שהיא חשובה מן הסיפורת של דורות אחרים, אלא מפני שהיא בת דורי ואני גדלתי איתה...
(מתוך הספר שלי „הסיפורת של דור המאבק לעצמאות”)

אכן, המושג „דור רווח — אך האם הוא קיים קיום אוביקטיבי?

הפילוסופים נחלקים, אם המושגים הכוללים הם אוביקטיביים או סובייקטיביים — האם קיים יער, או שקיימים רק עצים? האם קיימת ספרות, והסופרים והסיפורים הם רק חלק ממנה, והיא, בהיותם חלק ממנה, נותנת להם קיום, או — שקיימים רק סופרים וסיפורים, עד שבאים המבקרים, ומכריזים עליהם שהם ספרות?

הוויכוח איננו אקדמי, ויש לו השלכות מעשיות. אני נוטה לדעה, שה„דורות” קיימים כמו היער והסיפורת — כהכללות במוחם של המבקרים. בהבדל קטן, ובשביל להסביר אותו איעזר בחוקר הלשון האיטלקי אווה מקאליפורניה. בספר *Language in Thought and Action* ממשיל האיטלקי את המושגים והמילים למפה, ואת המציאות לטריטוריה, ומייעץ שלא לטייל לפי מפות שאינן מעודכנות. הטריטוריה שלנו היא — הסיפורים והשירים, והמפה היא — המילים, כגון „סיפורת” ו„דור”, שבהן משתמשת הביקורת. והינה כאן לפעמים אין מעדכנים את המפה לפי הטריטוריה, אלא את הטריטוריה לפי המפה — מתאימים את המציאות להגדרה.

כשאומרים „הביקורת” — למה בדיוק מתכוונים? הרי זאת התוצאה של פעולות שפעלו כך וכך אנשים בעלי אהבות ושנאות וצרכים ולחצים — וזאת בתחומים רבים. סקירות על ספרים חדשים בעיתונים, ברדיו ובטלוויזיה, ראינות עם סופרים, ערבי תרבות, הרצאות במועדונים של „צוותא” — כל אלו

פעילויות תיווך, הקובעות במידה רבה, איזה ספר יגיע אל הקורא. גם כל שיעור לספרות בבתי הספר, כל המלצה של ספרן בספריה ציבורית, הם מעשה תיווך כזה.

ויש הבדל בין מלאכת התיווך הספרותית בארצות-הברית ובישראל. המציאות שלנו יותר מאורגנת וממושמעת. המתווכים שלנו אולי יותר מושפעים מן השיפוט הסמכותי של מבקרים בעלי יוקרה במחקר. אצלנו המבקרים האלה, שהם גם חוקרים וגם שופטים, הם בין הקובעים, מי יקבל איזה פרס. נתברכנו בפרס קוגל, פרס ברש, שלושה פרסים של אקו"ם, שהוא ארגון הקומפוזיטורים והמחברים, פרס ארגון המו"לים, פרס ברנר, אוסישקין, טשרניחובסקי, ביאליק, פרס ראש הממשלה, פרס ישראל... שלונסקי אמר שזאת פרסטיטוציה, אבל זה היה לפני שהוחלט על פרס שלונסקי. בין השופטים נמצא שוב ושוב אותם השמות, שהם גם בין ראשי המכון הממלכתי לתרגום, הקובעים מה יתורגם, והלוא הידיעה בעיתו, שספר פלוני תורגם משפיעה לא מעט על תפוצתו. לאותם השופטים קשרים טובים עם מי שמחליט, איזה ספר יוזמן לכל חמש מאות הספריות הציבוריות, ואיזה ספר לא יוזמן, הם גם היו ראשי הוועדה הממלכתית שהחליטה, אילו יצירות ספרות יילמדו בבתי הספר. אך הם גם האנשים המופיעים בטלוויזיה ומכריזים על ספרים ועל סופרים חדשים, והם יועצים לעורכי כתבי העת בתור יועצים רשמיים, אשר שמותיהם נדפסים עם חברי המערכת. רנה וולק כותב, שבתיאוריה של הספרות יש זיקה בין המחקר, השיפוט והתיווך. בארץ אין זאת תיאוריה. זאת הלכה למעשה.

מסופר בתלמוד, כשהתפללו רבי חיא ובניו יחד, „משיב הרוח“ אכן נשבה רוח: לכך התכוונתי כשאמרת, שבביקורת שלנו הטריטוריה מעדכנת עצמה לפי המפה: כשמבקרים חשובים מכריזים על סופר שהוא חשוב — הוא נעשה חשוב. ולפעמים הם מכריזים עליו כך, אם הוא מסייע להם לאפיין את הדור שלו. כך נעשה המונח „דור“ מושג מרכזי לא רק במחקר, אלא גם בתיווך ובשיפוט ובעיצוב המציאות: הוא ממית ומחייה, מוריש ומעשיר, מקים מעפר דל, להושיב עם נדיבים, וגו'.

מדוע קנה לו המושג „דור“ חשיבות כזאת? לדעתי, משום שהוא ענה על צורך.

המבקרים פעילים על רמות שונות של הכללה: אם הם מנתחים פיסקה אחת מן הרומן „הוא הלך בשדות“ למשה שמיר, הרי זו מיקרו-ביקורת: ואם הם משייכים אותו לדור הפלמ"ח זו מאקרו-ביקורת: ואם דנים בעזרת דוגמה זו במושג הדורות בביקורת העברית — זו מיטא-ביקורת. ולכל אלו דרושה תמיד מסגרת-התייחסות ("Frame of Reference"); תמיד המבקרים אומרים משהו על משהו בעזרת משהו. לכל מבקר יש שיטה בעלת גוון אישי התלוי באידיאו-סינקריסיס שלו, אבל השיטות מצטרפות לכמה אסכולות על פי מסגרת ההתייחסות: הנוטים אחרי מארכס דנים בספרות בזיקה למצב הכלכלי והחברתי, המושפעים מפרויד מראים, איך צמחה היצירה מתוך חוויות תשתית של היחיד, והאוהדים את האכסיסטנציאליזם מוצאים בספרות אמיתות אכסיסטנציאליות התואמות אמיתות ניצחיות המתגלות בחיים. מסגרת

התייחסות כזאת דרושה הן במיקרו, הן במאקרו, והן במיטא-ביקורת.

בבחירת המסגרת היתה לעיתים מידת-מה של אופנה: בימי יוסף קלוזנר שלטה הזיקה לביוגרפיה, בימי שמעון הלקין — הזיקה לתהליכים בהיסטוריה של התרבות. מבחינה זו, הדיון בספרות לפי דורות הוא שיטה או אופנה של בחירת מסגרת-התייחסות, הרווחת אצלנו בין המתווכים, השופטים והחוקרים, כדי לעלות מרמת המיקרו — לרמת המאקרו-ביקורת, כלומר כדי לעבור מניתוח הרומן „הוא הלך בשדות“ לתכונות ספרות דור הפלמ"ח.

אבל השיטה לא נדונה על רמת המיטא-ביקורת.

כיום שוב אין בביקורת שלנו מרכסיסטים או פרוידיאנים „טהורים“, וגם שאר השיטות אינן מופיעות בטוהרתן. וכאן המושג „דור“ עשוי לשמש מזיגה נוחה של יסודות משיטות שונות, כי הוא נעזר בהבחנות היסטוריות, חברתיות, פסיכולוגיות, אידיאולוגיות ולשוניות, אך עם זאת אין לו שיטה ברורה. ולפעמים חוסר שיטה ברורה מסייע להצלחה.

מי היה אבי השיטה? יתכן, שהיא גלגול לשיטת האסכולות והזרמים שבה פתחו היינריך היינה בחיבורו על האסכולה הרומנטית, וגיאורג ברנדס, בספרו על הזרמים בספרות המאה התשע-עשרה.

כנראה אין אב אחד. כבר בספרות חז"ל היתה תודעה של שיוך לדורות של תנאים ואמוראים, ואמרו „דור דור ודורשיו“, ויפתח בדורו כשמואל בדורו. אבל אני משער, שהמושג „דור“ בספרות בא אלינו לא משם, אלא מן השירה הרוסית של סוף המאה התשע-עשרה, שבה במקום ה„אני“ הלירי המסורתי התחיל להופיע „אנחנו“, לירי בהקשר לדור: אנחנו דור הדמדומים, שאינו יודע, אם אלה דמדומי שקיעה או זריחה. גם ביאליק, בשירו לאחד העם, מתאר אותנו כדור בין השמשות, וכן הירבו לצטט „דור אחרון לשיעבוד וראשון לגאולה אנחנו!“

תחילה דובר על דור ביאליק, אחר כך באו למונח זה ימי שפל, עד שקיבל תנופה חדשה עם כמה סופרים שהתחילו את דרכם בשנות הארבעים. ב-1945 הם הוציאו לאור את חוברות „ילקוט הרעים“ והציגו עצמם כבעלי אידיאולוגיה, שמשה שמיר ניסח אותה במאניפסט „עם בני דור“. אז החשיבו מאוד את האידיאולוגיה, וגם המזל האיר להם פנים, ואחת החוברות עוררה שערוריה בגלל הסיפור „ליל סתיו“ למוסנזון ו„הגמגום השני“ לשמיר, וכולם דיברו על הסופרים בני הדור הצעיר.

אגב, לפעמים משעשע לחשוב על מוצאה של המטאפריקה בביקורת. להייתה היתה נטייה לפילוסופיה, ואולי לכן בחר במונח „אסכולה“. גיאורג ברנדס דיבר על זרמים, אולי מפני שהתרשם מזרם הגולף החמים והבהיר, העובר ליד חופי דנמרק מולדתו... האנשים שהתווכחו עם „ילקוט הרעים“ היו פעילים במפלגות. ובמפלגות קראו אז לצעירים „המשמרת הצעירה“ או „הדור הצעיר“, ולכן נקראו שמיר וחבריו „המשמרת הצעירה“ או „הדור הצעיר בספרותנו“.

בשנות החמישים התחילו לארגן ערבי תרבות על ספרות מלחמת השיחרור ובהם קראו לסופרים בשמות קולקטיביים שונים — „סופרי מלחמת השיחרור“, „הדור הצעיר“, „סופרי הפלמח“ ועוד, עד שבשנת 1958 יצאה לאור אנתולוגיה גדולה בעריכת משה שמיר ועזריאל ואוכמני, אשר הציגה שלושים וחמישה סופרים ומשוררים, שכולם — כך נאמר בהקדמה — צמחו בארץ והיו שותפים לחווייה הקולקטיבית של מלחמת השיחרור. ושם האנתולוגיה היה — „דור בארץ“ (בעיקבות שירו של טשרניחובסקי).

והיא קבעה את הרשימה הקאנונית של השייכים לדור: משה שמיר, מוסנזון, ס. יזהר, שני השחמים, דוד ונתן, שני המגדים, אהרן ומתי, שני הסנדים, אלכסנדר ויונה, יהודית הנדל, חנוך ברטוב, דן בן-אמוץ, חיים גורי, עין הילל ואחרים. אותם בני הדור שלא נכללו בה, למרות שנולדו בארץ ופירסמו ספרים אחדים, נשארו בחוץ גם בדיוני הביקורת הבאים. אותה שנה — שנת צאת האנתולוגיה — היתה כנראה שיא יוקרתם של אנשי הקבוצה. „מעריב“ ערך אז משאל קוראים, מי הסופר הפופולארי והחשוב, ובמקום הראשון זכה שמיר, ובשני — עגנון.

בשנות השישים פרסם גרשון שקד מסות, שבהן דן ביצירתם של סופרים חדשים, שזכו אז לתשומת לב ציבורית — יהודה עמיחי, אהרן אפלפלד, עמליה כהנא-כרמון, א. ב. יהושע, עמוס עוז, ואחרים, וב-1970 הוא סיכם מסות אלו בספר „גל חדש בסיפורת העברית“ ובו הוא איפיון שני דורות מנוגדים: „דור מלחמת השיחרור“ לעומת „דור המדינה“. באותו זמן עסקו גם דן מירון, הילל ברזל ואחרים בהבחנה זו, אף כי לעיתים במינוח ובהדגשות שונות. בתוך כך נתלווה למונח „דור“ גוון של שיפוט, שהיה מתון אצל שקד וחרף אצל מירון, שטען בתוקף רב לנחיתותם הספרותית של אנשי דורו של שמיר. אחר כך באה נורית גרץ, שכתבה דוקטוראט בהנחיית בנימין הרושובסקי, ופיתחה את התיזה של שקד, אך מתוך יחס יותר חיובי לאנשי „דור בארץ“. לפי דימוי שערי המנייות שנותרו פריי מביא בפתח ספרו „האנאטומיה של הביקורת“ נוכל לומר, שבשנות החמישים עלו מניותיהם של אנשי דור בארץ עליה תלולה, אך בכל שנות השישים עד אמצע השבעים חלה בהן ירידה מתמדת לעומת עליית המניות של „דור המדינה“, עד שבאחרונה נעצרה מגמה זאת. במניות איזה דור כדאי להשקיע? לעתיד פתרוניים.

ואגב התנדודות האלו — כמה זמן נמשך „דור“? אומרים שדור ביולוגי הוא כ-25 שנים, באופנת הלבוש הוא מתחלף כל שנה, ובספרות? המנטאליות, האווירה, וסגנון החיים משתנים כל הזמן, אך מרגישים זאת רק במבט לאחור, כשמדברים על האווירה של שנות החמישים או השישים. ואילו הסופרים אינם נולדים ואינם מתחילים בכתיבתם לפי חלוקה כזאת; למשל, לפי הלקסיקון של קרסל נולדו כ-140 סופרים ומשוררים בין 1873, שהיא שנת לידתו של ביאליק, ובין 1900, שהיא שנת לידתו של שלונסקי, בקצב ממוצע של בין 4 ל-6 סופרים לשנה, ולא ניתן לקבוע לפי זאת, איפה מסתיים דור ביאליק ואיפה מתחיל דור שלונסקי, ואם היה דור ביניים.

אך אפשר להיעזר במאורעות חיצוניים: יל"ג — הארי הגדול של שירת

ההשכלה — מת בשנה שבה פירסם ביאליק את שירו הראשון (1892). עד אז נכתבה השירה העברית במשקל הסילאבי, שבו ספרו את ההברות, מכאן כתבו במשקל הטוני, כמו ברוסית ובגרמנית. אפשר איפוא לפסוק, שב-1892 נסתיים ומתחיל דור בשירה העברית. אבל לא כן בפרוזה, כי מנדלי, פרץ, ברדיצ'בסקי ופרישמן כתבו גם לפני וגם אחרי תאריך זה. השינוי בפרוזה חל אולי כעבור תריסר שנים, כשהופיעו ברנר, גנסי, שופמן וברקוביץ בגל אחד והשתמשו בטכניקה חדשה של מונולוג פנימי, הנקראת כיום 'דיבור סמוי'. אז גם כתב ביאליק את מאמרו, "שירתנו הצעירה" ובו בידך על כמה "ספחים משובחים" שצצו בשירה, ואפשר להכריז, שכאן מתחיל דור חדש, נקרא לו, נניח, "דור ברנר". ב-1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, ונהרס העולם של אתמול, וכאשר משתתקים התותחים וששמעות שוב המוזות, סביב 1920, אנו פוגשים בשמות חדשים: שלונסקי, רחל, גרינברג, ברש, המאירי, הז, ואחרים. ויש להם מעין ביוגרפיה משותפת של לידה עם המאה, ונעורים במלחמה, עליה ארצה, סוציאליזם, מודרניזם...

אחרי כן אין קו תיחום ברור. היה הבדל בין אווירת שנות העשרים ושנות השלושים, גם הופיעו שמות חדשים, אך מאורעות 1929 או 1936, עליית היטלר או פרוץ מלחמת העולם השנייה לא נתקבלו כקווי תיחום. כתוצאה מכך נשאר סופרי שנות השלושים בלי ייחוד. את נתן אלתרמן, לאה גולדברג ובת מרים צירפו אל דור שלונסקי, את דוד מלץ, שלמה רייכנשטיין, יהודה יערי ואחרים — אל סופרי העלף השלישית.

כנגד זאת מוסכם, גם בלא מאורע חיצוני, שבשנות הארבעים עולה דור ספרותי חדש — "דור בארץ". הם כובשים את הבמה בתחילת שנות החמישים — מקבלים את פרסי ברנר, אוסישקין וביאליק, ויזהר הגיע עד פרס ישראל. יצירותיהם נמכרות כ"בכר-מכרים" — תופעה חדשה: "פרקי אליק" של שמיר נדפס ב-11 מהדורות, ספרו "הוא הלך בשדות" ב-9, ושני אלה, עם "חדוה ואני" של אהרן מגד ו"שש כנפיים לאחד" של ברטוב הומחזו והוסרטו; "מלך בשר ודם" זכה למיטב הביקורות, "בערבות הנגב" ו"דרך גבר" למוסנזון שברו קופות.

בגלל הצלחה זאת, הדור הבא עולה בחשאי. אין תיחום ברור. השינוי באווירה הציבורית חל כבר בסוף מלחמת השיחרור עם ימי הצנע, השוק השחור, הפירוד במחנה הפועלים, העלף ההמונית והמעברות. אולי יש שמות חדשים, אך הביקורת מתרכזת באנשי "דור בארץ", ורק באמצע שנות החמישים מקדימה השירה את הפרוזה, וקהל הקוראים נוכח, שבבלי משים עלו משוררים חדשים: יהודה עמיחי, נתן זך, דוד אבידן, פנחס שדה, שניסו לפרסם שיריהם עוד קודם, אך עתה מוצאים אוזן קשבת. וכעבור שנים אחדות מורגש שינוי הסגנון והשמות גם בפרוזה: א.ב. יהושע, יצחק אורפז ונסים אלוני, יורם קניוק, פנחס שדה ועמיחי (בפרוזה), אהרן אפלפלד, עמליה כהנא-כרמון, עמוס עוז, ואחרים. הביקורת מציינת אותם עם צאת ספריהם, כל אחד לעצמו, אך באמצע שנות השישים היא מכריזה עליהם כעל "דור חדש" או "גל חדש" — "דור המדינה". עתה מצטרפים הם אל המימסד הספרותי, מקבלים את פרסי ברנר, נכנסים אל תוכניות הלימודים, ומתרגמים אותם. תהליך זה נשלם השנה,

כשעמיחי ואמיר גלבו יקבלו את פרס ישראל, וזך — את פרס ביאליק.

ובינתיים — בראשית שנות השבעים נמשכה תשומת הלב לקבוצה חדשה של יוצרים בשנות העשרים שלהם, שקיבלו אכסניה משותפת — הריבעון, סימן קריאה" ובו — גיבוי נמרץ של דור מבקרים חדש, כגון מנחם פרי וניסים קלדרון, ושל הוצאת ספרים שופעת ודינאמית — „ספרי סימן קריאה“. הינה כמה מן השמות החדשים: חנוך לוין, מאיר ויזלטיר, דן צלקה, יאיר הורביץ, אורי ברנשטיין, יונה וולך, יהושע קנז, אשר קורן, ועוד. הרבעון גם פתח שערו לפני אבות ישורון וגבריאל פרייל בני דור שלונסקי. אנשי סימן קריאה כבשו את הבמה בתנופה ובשיטתיות. עתה הם קשורים עם הוצאת הקיבוץ המאוחד, וגם אנשים כאלכסנדר סנד מדור מלחמת השיחרור ועמוס עוז וא. ב. יהושע מדור המדינה קשורים איתם. צירופים אלה מבבלים במידה רבה את סדר הדורות היפה שיצרו החוקרים.

ובינתיים התחילו שנות השמונים, ושמות חדשים נראים פה ושם — וביניהם רבים מעדות המזרח: ארז ביטון, רוני סומק, מוטי בהרב, יותם ראובני. היה מי שכוכבו דרך פתאום, כמו חיים באר, עם ספרו „נוצות“, או יצחק בן-נר, שכבר כתב שנים רבות, אך רק לפני שנים מעטות זכה להכרה. האם הביקורת תכריז על כל אלה, שהם דור? מה שם ייקרא להם? לעתיד ולביקורת-העתיד פתרונים.

ניתן אפוא לדבר על שמונה דורות בספרות העיברית במאה העשרים — עד כה: דור ביאליק, דור ברנר, דור שלונסקי, סופרי שנות השלושים, דור המאבק לעצמאות, דור המדינה, דור סימן קריאה, דור שנות השמונים. ויש גם שמות אחרים והדגשות אחרות.

דורות אלה אינם באים רק בזה אחר זה, אלא תמיד קיימים אחדים מהם זה בצד זה: לפני עשר או אחת עשרה שנים, למשל, רבים מדור שלונסקי ומסופרי שנות השלושים היו עדיין בחיים, ואחדים אפילו הוסיפו לכתוב עד יומם האחרון, כגון שלונסקי עצמו. אחדים מאנשי „דור בארץ“ נשתתקו — כגון ס. יזר — או איבדו את קוראיהם — אך אחדים שינו את סגנונם ורכשו קוראים חדשים — כגון אהרן מגד, חנוך ברטוב, נתן שחם, או דן בן אמוץ, והם תופסים מקום מרכזי בצד אנשי הדורות הצעירים יותר.

מכאן מסתבר, שלמושג „דור“ יש שלוש משמעויות שונות המשמשות בעירבוביה:

א. משך זמן, שבו שולט בספרות נושא מסוים או סגנון מסוים; זה דור כרונולוגי.

ב. כל הסופרים, שהתחילו את כתיבתם בערך באותו זמן; זה דור ביולוגי.

ג. קבוצת סופרים, שהביקורת צירפה והיכתירה בכינוי משותף; זה דור בביקורת.

ומה היחס המספרי בין המתחילים לכתוב, והממשיכים, והמוכתרים ע"י

הביקורת? בדקתי זאת לגבי דור המאבק לעצמאות: אם נרשום כל מי שהתחיל לפרסם בכתבי-העת בין ראשית שנות הארבעים לאמצע שנות החמישים, נגיע לפחות ל-3000 שמות; אבל רובם לא פירסמו ספרים, ולכן הלקסיקון של קרסל כולל רק 300 מהם, שמהם רק שלושים וחמישה נכללו באנתולוגיה הייצוגית „דור בארץ“, ובעוד מאה שנים יישארו מהם בתודעת הציבור אולי רק מתי מספר. המושג „דור“ הוא איפוא יחסי מבחינת הנכללים בו.

עד כמה השימוש במונח „דור“ הוא פורה? דבר זה תלוי במכנה המשותף של בני הדור, המייחד אותם, בתכנים, בטון, בסגנון, בהשקפת העולם. האם יש מכנה משותף כזה? יתכן, שהתשובה אינה חד-משמעית. א.מ. פורסטר, בספרו „אספקטים ברומן“, עורך מסיבת תה דמיונית של סופרים, ונוכח, שהם נוטים להתיישב יחד לא לפי החלוקה לדורות, אלא לפי איזו קירבה רוחנית. אם נערוך מסיבה כזאת אצלנו, יזהר יישב עם גנסין, ושמיר — עם הזז, עמוס עוז — עם ברנר וברדיצ'בסקי, וא.ב. יהושע — עם עגנון ועם קפקא.

באופנת הלבוש משפיעים לעיתים הצעירים על הקשישים. ובספרות? כאן הבנים לעיתים מחקים את האבות, ולעיתים מתמרדים ומחקים את הסבים או את הדודים הרחוקים, אבל לפעמים גם האבות מחקים את הבנים: למשל, משוררים ותיקים רבים, שהתחילו את כתיבתם במשקל ובחרוז, עברו לכתוב חרוזה חופשית מאמצע שנות השישים, כמו המשוררים הצעירים, וסופרים ותיקים אחדים שינו לחלוטין את סגנונם ואת נושאיהם. הביקורת במקרים כאלה מוסיפה לקשר אותם לא עם הצעירים על פי הסגנון, אלא עם קבוצת הגיל הביולוגית שלהם.

כך נוהגים בעיקר המבקרים-השופטים, שיש להם מעין גישה פוליטית, ובה הם דנים את היוצר לפי שיוכו לאיזה מחנה.

ואילו לחוקר — וגם לחוקר הרציני — אורבת הסכנה של מעגל קסמים: הוא קובע קריטריון לאיסוף החומר, והחומר שנאסף אכן מאפשר את הקריטריון. ומה שאינו מתאים ודאי אינו חשוב, כי אינו אופייני, ואפשר להתעלם ממנו לחלוטין. כלל זה חל גם על ביקורת שאינה נוחה.

לאיפיון של סיפורת דור מלחמת השיחרור הגיעו על סמך כמה סיפורים של שמיר, מוסנזון, יזהר, ואחרים, שנכנסו לאנתולוגיה 'דור בארץ'. אבל באותו זמן פירסמו ספרים גם שושנה שריא, מידד שיף, עמוס קינן, יהודה האזרחי, בנימין תמוז ואחרים, שכתביהם לעיתים אינם מתאימים לאיפיון שנתקבל. יתר על כן, גם שמיר, מוסנזון ויזהר עצמם פירסמו סיפורים שאינם הולמים את האיפיון המקובל, וגם אלה לא נדונו.

כך נקבע, שבדור מלחמת השיחרור שלטה אמת-מידה חברתית ואילו בדור המדינה — אמת מידה פרטית. זו עמדה בסימן האנחנו, וזו — בסימן האני. סופרי מלחמת השיחרור היו ריאליסטים, סופרי דור המדינה נטו אל הרומנטיקה, אל האנטי-ריאליסטי, הגרוטסקי, הסאטירי, והמיתי. אנשי מלחמת השיחרור כתבו בפאתוס ובסיגנון מורם, אנשי דור המדינה התקרבו יותר לחולין וללשון הדיבור. אלה כתבו על צעירים בראשית שנות העשרים שלהם, אלה על

הילדות האבודה. אלה — על הקיבוץ, ואלה — על הפרוור והשכונה. אלה — על גיבורים ומצבים אפנייים — ואלה על גיבורים ומצבים יוצאי-דופן.

ואכן זאת אמת. אבל לא כל האמת. לכל אחת מן ההכללות שלעיל נקל להביא דוגמאות אחדות ששותרות אותה.

למשל: סיפורו הראשון של מוסנזון, „ליל סתיו“, מספר על חייל שנעזב פצוע בחזית, וכשהוא מגיע לבסוף הביתה, הוא מוצא שאשתו זונה, מפני שלא יכלה לעמוד בעוני ובבדידות. הוא דוקר אותה בסכין, וכאב הדקירה נדמה לה כצירי לידה, כאילו היא יולדת עתה את בעלה הדוקר אותה. יתכן שזה ריאליסטי, אבל זה ודאי גם גרוטסקי, ואולי גם מית. אם אמת-המידה חברתית או לא — אינני יודע. שמיר פרסם סיפור על עקידת יצחק, על מות עשהאל בידי אבנר, על אלישע בן אבויה, והם לא בדיוק על צעירים בקיבוץ. דן בן אמוץ כתב סיפורים קפקאיים על אדם המסתגר בבית-כְּלֵא בעל דלת זכוכית, זורק החוצה את המפתח, וכל חייו אינו יכול לצאת, עד שמתברר לו, שהדלת לא היתה נעולה. ובעניין לשון הדיבור — המילים „זין“ ו„חארה“ נכנסו לספרות העברית בסיפור „הסערה“ לאהרון מגד, שנכתב עוד לפני מלחמת השיחרור. ויכולתי להאריך בדוגמאות כאלה.

כדי להימלט מקריטריון המצדיק עצמו יש דרך, שאינה אפשרית בספרות האנגלית העצומה, אבל היא בת-ביצוע בעברית: לבדוק את כל החומר, גם שאיננו מתאים לתיאוריה. ניסיתי זאת: התחלתי לבדוק את כל הסיפורת שכתבו בני דורם של שמיר ומוסנזון — בכל כתבי-העת, את כל הספרים, ותארתי את הדברים בקיצור. עד כה יצא הכרך הראשון, המגיע עד 1947. הוא כולל הרבה אינטרפרטאציות של סיפורים וסוקר גם את תגובת הביקורת על הופעתם, אבל חסרונו — שאין בו הכללות בעלות תוקף. אני מקווה שהוא תרומה למיקרו-ביקורת, אבל הוא וודאי לא הוסיף למאקרו-ביקורת, ואפילו גרע על רמת המיטא-ביקורת.

ולבסוף: לאיזה דור שייך עגנון? יצירות חדשות של עגנון נידפסו במשך יותר משישים שנה, ומבחינה זאת הוא שייך לשישה דורות. אך אם נבדוק זאת בביקורת, נגלה שלעגנון אין דור. הוא ודאי לא הצטער על כך — הוא לא היה זקוק לדור. אכן — אשרי הסופר שיש לו שישה דורות ואינו זקוק להם, ואבוי לסופר שזקוק וזקוק לדור ואין לו. הוא דומה לנשמה התועה ב„שלוש מתנות“ של פרץ: הוא כותב ספר ועוד ספר ומגיש אותם מתנה לצדיקים בני דורו שכבר יושבים בגן עדן, כדי שיזכירו אותו לפני כיסא-הכבוד של השופטים ויכניסו אותו — לשווא. הצדיקים בני דורו עסוקים — הם נהנים מזיו השכינה. ובמה ננחם אותם? שהסיפורת העברית קטנה, ואולי בעוד מאה שנים יחפש מישהו נושא נידח לדוקטוראט וימצא אותה, אולי אפילו, כדי לאשר או לסתור בעזרתו את תורת הדורות.

ט. כרמי

למען השם

1. היא מתהלכת בגן הלילי בין הרוקדים.
שמה הולך לפניה כעמוד אש.
2. היא אומרת את שמה הפרטי וכף ידה מוסיפה את שאר הפרטים: הסלם, המהירות והרכב הכלים.
3. גופך הופך לפעמון ויש לך רשות להקנס אל המקום שקיומו הופך כהרף-עין לשמועה רחוקה.
4. האם אתה קיים? כן, בשאתה ציר נאמן, בשאתה משגר מכתב רשום, רץ, מחיג, עושה את רצונה. תמיד הקבלה המעשית שבגדיך: שמה.
5. תלמידו של אבולעאפיה: יצא גוף מגופו, נצב לעמתו — מראה-של-אש. אני צורף פחות מכשר; אני צריך אותך מולי, תחתי ולצדי, עלי ומעלי כדי לדעת שהאש קיימת.
6. ראשך כמו מטטלח. היא היר המכוננת, והזמן.
7. לוח-הימים: שמך מלא, חסר, עלום, גלוי, ורק הוא הגוור את עונות שגתי ולסיום, השאלה האחרונה: לכמה זמן? מונר שהיא גשאלת וקא כרגע שהזמן אינו קיים, כשכף ידי חמה כאלו אין חרף בעולם, כשגופך מפרש בים וחיוכך אומר: העצב לא היה ולא נברא, ולסיום.
8. אולי היתה רק משל? יתוש ליד אָוני השמאלית מזכיר לי כי גבי היה חסר-מגן. צפור עקשת, בחוץ, מנקרת באותה מלה. עוד מעט יבוא הדבור לבדק את הכבסים הלחים. מצחי מתכסה ועה. האור עולה. אולי היתה רק משל.
9. ככל שמתחנר לי שלא היתה, לא נבראה, כן מתבהרים תווי-פניה. אינני יודע איך לישב את הסתירה הזאת.
10. שלחי לי צלום של שתיקתך. רק הכלתי-אפשרי ומציא לי מנוחה.
- 11.

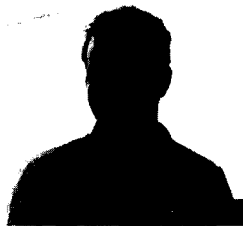
לחזות בזכרון הנוהר
 על תפיסתו הפיוטית של ראובן בן-יוסף בשירי
 "על סף המדבר"

אבידב ליפסקר

והגוף יגדל ויקטן
 כדרך אנוש בכל בית,
 חמש נפשות כפשוטן
 על סף המדבר, בליל

א. רק זה שאינו, כולו לי"

ספר השירים „על סף המדבר“¹ הינו אסופה של כמאה וחמישים משיריו של ראובן בן-יוסף, מהם שבעים שירים חדשים הרואים אור לראשונה ויתרם שירים מתוך ששה קובצי שירה; „שחפים ממתינים“ (1965), „דרך ארץ“ (1967), „כאשר את מתלבשת“ (1969), „מתים ואוהבים“ (1974), „קולות ברמה“ (1976), „צהריים בירושלים“ (1978).

ראובן בן-יוסף

אוסף שירים זה הינו שלב-בוחן לדרכו הפיוטית של בן-יוסף, לטעמו ולתפיסתו הפיוטית של המשורר המסכם חמש עשרה שנות כתיבה בשפה העברית.

חתך רחב זה בשיריו המוקדמים והמאוחרים של המשורר יש בו כדי להבליט את הערכים התימאטיים והצורניים הסגוליים המאפיינים את שירתו, בין שהוא מטפל בגושיים אקטואליים — במיוחד אירועי המלחמה — ובין שהוא מעמיד במוקד כתיבתו את חוויותיו שיש בהן טעם פרסונאלי מובהק, כבשירים הרבים המוקדשים לתיאור הרעיה והבית.

ככל הנראה התופעה הבולטת בקריאת שירי הקובץ הינה ההתמודדות החוזרת הן במישור התימאטי והן במישור הלשוני-פיגוראטיבי עם מימד הזמן, המתגלם בשירתו של בן-יוסף כמלת החותם, „זכרון“, כשלושים שירים בקובץ מן המוקדמים והמאוחרים מוקדשים לעיצובו של נושא זה

ברובד הגלוי של השיר, מתוך הבלטת ערכיותו המכריעה בעולמו השירי, כל זאת בלשון המתרחקת פעמים רבות מעיצובים „קישוטיים“ והמתמקדת ביסוד תימאטי זה על דרך האמירה הישירה:

מן המדבר

אולי נגיע לזכרון,	מן המדבר ועד הנדר
לארץ האפר, וזמן השממה	והלאה לים האחרון
ימקמק וישתק עד דור אחרון.	משם הלכנו ושמה נדהר
	ולא נשיג את הזכרון.
ומהו דור אחרון, רבותי?	מן הבירה ועד המישור
אמרו לי בקול בעודי דוהר,	והלאה לחתחתי הרמה
כדי שאדע בדיוק מתי	נרד ונעלה, נפלוש ונגשור
לחצות את מחסום הסוף הזוהר,	אך בלי למנע עוד מלקמה.
לחצות בזכרון הנוהר	
הלאה לים וחזור לקרן.	ובלי למנע עוד מלקמה

שיר הפתיחה של המחזור „שירים ומעלות“ עשוי במתכונת ההיאחזות בשלד הקונקרטי של מסכת-אירועים בני זמננו. נרמזת בבתי-השיר תנועת המלחמה לעבר מרחבי סיני, ים-סוף, רמת הגולן וירושלים, כל זאת מתוך מגמה ברורה להעתיק את המימד החוויתי-עכשווי אל מישורי זמן רחוקים המתערבבים זה עם זה ונמוגים זה מפני זה.

כיבושו של מרחב העתיד שנועד מלכתחילה להבטיח „מניעת מלחמה“ מתבצע בתוך מרחב זמן שכיוונו אחורה; זה אשר גועד „להשיג את הזיכרון“. חריותו של הטור השני בבית הראשון עם הטור החותם את הבית (אחרון/זכרון) מנתבת את משמעותה של הזרימה הפיוטית בשיר אל החלל הפנוי בשיר שבין עתיד מרוחק („ים אחרון“) ועבר שכוח. דומה שעיקר מאמץ הכתיבה מושקע בעיצוב הזרימה החוויתית המציגה שפע מתגוון רב-כיווני של אופני הסתכלות במציאות: „נרד ונעלה נפלוש ונגשור / אך בלי למנוע עוד מלחמה“. הלשון הצבאית משקפת את ההווי הממשי של המלחמה כבבואה למימדי זמן היסטוריים ועתידיניים המשיקים זה לזה בתודעה המיוחדת ל„אני השר“.

רמות ההכרה של מציאות על-זמנית זו הולכות ומתעמקות בשיר — תחילתן בעיצוב הוויית המלחמה, המשכן בתיאור זירת המלחמה מתוך ראות כוללת, סופן שהן מתעצבות על דרך הראות הארכיטיפית. ראות זו מקוטבת בשני הבתים המסיימים בין „הזכרון“ לבין „מחסום הסוף הזוהר“. קיטוב זה הינו ערכי ביסודו על דרך השלילה מצד אחד: „ארץ האפר, וזמן השממה“ והחיוב המוחלט מן הצד השני: „הסוף הזוהר“. בין שתי הוויית אלו, שהן העתק בבואתי-מטאפיסי של תנועת התאוצה הדינאמית של מכונת המלחמה, נתון „האני“ כפיגורה מגשרת². המימד המטאפיסי החולש על סיום השיר וקובע את סגוליותו, מפגיש בעיצוב פראדוכסאלי את האני עם חזות הזכרון

דווקא בזירת העתיד:³ „מעבר למחסום הסוף הזוהר“. המלה 'סוף' מתפקדת בטור כנקודת-סיום סמנטית לתנועת המלחמה הקונקרטיית, משום האסוציאציה הקאלאמבורית למלה 'סוף'. זהו הסף אותו יש לחצות כדי להגיע אל נקודת ההתחלה ממנה נוהר הזכרון.⁴ המערכת העל-זמנית משורטטת כתנועה מעגלית-קוהלתית („הלאה לים וחוזר לקרון“) המשקפת את העמידה רפת-הידיים של האדם מול ההתרחשות הקוסמית, אשר פיסה ממנה נגלתה לו בדהירת הקרב המסחררת וחסרת השחר אל האבדון.

המנגנון הפיזי הפועל בשיר מבוסס על תפיסה פיגוראטיבית שבן-יוסף נשאר נאמן לה במרבית שיריו, במיוחד הטובים שבהם, לפיו מוגבה תיאור המציאות לכלל חזות מטאפיסית שיש עימה היגד פילוסופי כללי על נוהגו של עולם וסדריו.

תימאטיקה זו קשורה מטבע ברייתה בהתבוננות תוהה על הוויות נעלמות דווקא, בעוד שהמציאות חושפת רק את אפס קצה של הווית הנעלם.

בדרך זה נוהג בן-יוסף גם בשיריו האינטימיים פרסונאליים (וכאלה רבים בקובץ) אותם שירים המוקדשים לדמות הרעיה:

הוא לא זכר את כתפה הרךה,	כבו הפרחים בסף, ובסוף
ולא את תפיחת החלוק הפרחוני	הקול: בלו לי רק זה שאינו.
על כרסה, ולא את רזון הקול	בהתהפך הגלגל הלוהב על פניו
באמרה: רק זה שאינו, בלו לי.	לא זכר אפלו ריח בשמי;
שבצה הרשים, שמונה? לא זכר,	הרי חולות באן, וקול פגזים;
גם את גופה הענג שלפני לא;	הנו לי! לא, לי! לא, לי!

כאן מצטיירת חמקמותו של הזכרון בתוך המסגרת המתארת של העובדות הקונקרטיות הנחזות בעין: דיוקן הרעיה, לבושה וקולה. הזכרון מתעגן הן אצל הרעיה והן אצל הבעל הלוחם במה שעין-הבשר אינה תופסת; בתמונה המשוערת של העובר הנעלם המתלכד עם דמות הגבר הנעדר מן הבית. שתי הדמויות נפגשות בסופר-של-דבר באמירה הדור משמעית: „רק זה שאינו, בלו לי“. המתחיות בשיר מתעצמת בחזרה הבלתי פוסקת על האליטרציה „לא, לי“ המבטאת את שלילתה של התפיסה החזותית-חושית וחיוקה של הבעלות על מהויות בלתי נתפסות בכף.

השיר מומן בדרך-השיח את דבור הרעיה עם ניכוח הבעל, מעבר לחוויה האירוטית („גופה הענג שלפני לא“) מעבר לתפיסה החושית, המאגדת את מראה הפרחים שעל החלוק עם ריח בושמה של הרעיה. תפיסה-לא-תפיסה של איש את זולתו נחתמת בשיר בהיגד הדו-משמעי „לא, לי!“ המאפשר קריאה כפולה: „הנה חמק ממני!“ אך גם „הנה שוב שלי הוא!“ קריאה זו „ממקמת“ את ההתרחשות הפיזית באותו מרחב נעלם

ששירתו של בן-יוסף שוקקת אליו, מתוך מאמץ בלתי נלאה להעניק לו צביון של ממשות.

לענין זה ראוי לקרוא בעיון רב את מחזור השירים „תמונות בספר“ (עמ' 63-67), אשר טורים רבים בו רוויים יסודות אירוטיים שקיומם מותנה תמיד בשירטוט דיוקן האדם כמרחף בין שתי ההוויות 'הממש' ו'הנעלם': „באלבום הדבקתי / כל גוף וגוף / עד שנוף-אין-סוף / נברא בדפדוף“ או טור המעצב חוויה אירוטית: „/ רוכן בתאוות יוצר על גוף אישה מושג בזכר /“.

המחזור כולו מצטיין במתיחות מרוכזת ובגיבוש רב של תימאטיקה הזיכרון הנעה על הציר הסמלני של הדיפדוף באלבום התמונות ומשקף את הדואליות המתמדת בשירת בן-יוסף של הנצחה וזכרון אובדני:

כי לא אני יוצר ולא נוצרת
בידי מכשירי צלם,
וְרָקִיעַ שְׂבֹתְקָרְתוּ נַעֲצָרְתָּ
הנו אֵוִיר הָעוֹלָם.

לצעוד בקרקע אחרת

שיר נוף

הַחֶבְקָמָה הַיָּא לְכַתֵּב שִׁיר נוֹף בְּשֵׁאִין
לֹא חוֹל, לֹא סֵלַע, לֹא אָדִים שְׁיַעֲדוּ
שְׁהִי שָׁם מִיָּם, וְלֹא דָף זֶה בְּלִבְךָ
רַחֵב הָרִיק שְׁחוּצִים, אִישׁ אִישׁ וּמְדַבְּרוֹ
יֵישׁ שְׁיִוְצָאִים, אֲחוּזֵי חוּזֵן וּפְרָצוּ
לְשַׁכֵּב עַל הַדָּשָׂא, עַד מְחַנֵּק בְּשֶׁרְשֵׁיו

בְּשֵׁאִין לְכַתֵּב בְּאֵלוֹ, וּכְשֵׁי לֹמֵר
לְנָאִי שְׁהִיָּה הַדָּשָׂא קוּצִים, שְׁתַּנְדַּע
דְּקִירַת הַנֶּן, כִּי מֵיטֵב הַטֵּבַע כְּנִבְיָו
וְחֶכְמַת הַשִּׁיר בְּנִיר הַחֶלֶק, שְׁחוּצִים
אִישׁ אִישׁ וּמְדַבְּרוֹ, כְּמוֹ קוֹל קוֹרָא
בְּעֶפֶר לְהַעֲדִיר שְׁעוֹר יִהְיֶוּ שְׁמִים

כל נסיון לתלות את עולמו הפיגוראטיבי של בן-יוסף בהווית הממש לבדה, עלול להחמיץ את עיקר סגוליותה של שירה זו.⁶ תורת השיר של המשורר גורסת היאחזות מדעת בנופי-חלום-וחזון הנוסקים מעל קרקע המציאות לאחר שניזונו הימנה באמצעותה של החוויה החד-פעמית. יעורו של השיר על-פי תפיסה זו הינו לעצב חללי התרחשות בדחף פנימי הנוהר אל המחוזות הבלתי-נתפסים. דרך השיר הינה משום-כך מילוי של חלל מדומה שבין התמונה הנחזית לבין נוף המאוזכר ברמו: „לא חול, לא סלע לא אדים“, כי אם „רחב הריק שחוצים“.

הפריית המדבר הפנימי, אותו נוף וזכרון מטיל אימה שהכרנו בשיר „מן המדבר“, מזין דרך קבע את עולמו הפיוטי של בן-יוסף. בשיר שלפנינו המתיחות שבין החזון המאיים, כמו גם ההצמדות לקרקע הממש, הדשא ושורשיו, מציגים שניהם את הדיאלקטיות הנסערת של שירה זו המתייסרת בכאב המרחק שבין אוטופיות ניצפות בעיני-הנפש וכאב הבשר ב„דקירת הקוצים“.

חכמת-השיר נולדת מכח הראייה במה שמעבר למסכת כזביו של הממש (על דרך ההיפוך של המאמר הידוע „מיטב השיר כזבו“), שיר המקים גשר להוויות המתרוצצות בו.

היסוד הדיאלקטי רב-המתח הזה שאת אווירו נושמת שירת בן-יוסף בכל שיר ושיר, חשוב לא רק לאירגון הקומפוזיציה התימאטית והמוטיבית של שיריו, הנתונים תדיר במסלול הדינאמי של האצת הזרימה אל אחר מהקטבים הללו: חזון ומציאות, עבר ועתיד, מצוקה ופדות (כל אלה באמצעות עיצובי-פעולה שוטפים המצויים לרוב בשיריו), אלא יש בו ביסוד זה גם משום מקור הזנה חשוב למרביתן של המטאפורות האופייניות לבן-יוסף. דומה כי מציאותה או היעדרותה של המתיחות הדיאלקטית היא הקובעת את רמתם של שיריו שאינה אחידה תמיד.⁷

צירופים תמוניים רבים הפוזרים בקובץ כבר משיריו המוקדמים ב„שחפים ממתנינים“ ובמיוחד בספרי השירה המאוחרים „קולות ברמה“ ו„צהריים בירושלים“, מעידים על האווירה המיוחדת השלטת בשירה זו, פרי נטייתו של בן-יוסף לסמוך את מנגוני המטאפורות שלו על אותו תחום דק ובלתי נתפס של חללי המקום והזמן שבין הקטבים הדיאלקטיים הללו.

הסימפטום הגלוי של מגמה זו מודקר לעין בלשון הנסמכת על ניסוח פראדוכסים רטוריים המצויים לרוב בשיריו דוגמת המחזור „ששה שירי מעשה“ (עמ' 113-116): „/עוד שניות של יופי סופי, שלא יתמוז/ (שיר ג'), /ולראות דרך הרגע את הנצח נמשך/“ (שיר ה'), „וכל הנכסף בידנו נחשף במיטה/התומכת גויה הגוועת בתחית אמתה/“ (שיר ו').

הנטייה לעיצובים אוקסימורוניים (רגע/נצח, סוף/תם, גוועה/תחייה) מכוונת אצל בן-יוסף לאותם יעדים ששירתו נמשכת אליהם וניצבת על סיפם בעמדה המיטלטלת בין ספק לבין תקוות מיצויים במעשה השיר.

את גודש כיסופי-הנפש המתמידים מתגבר בן-יוסף בריבוי מופלג של מצבי הזיה, חלום והרהור הממקדים את תשומת הלב אל „התערובת“ המיוחדת של יסודות מספירות נעלמות ומן המציאות הנוקפת להן: „ואז אני רוצה לרבוץ בערבות/ ולאבד חלומותי במשב החרישי/“, („זאב אהבות“, 151). המסלול המופנם של ההתרחשות הפיוטית ושל האימאז' הבדוי מאפשר את הדינאמיות הספיריטואלית שבן-יוסף שואף לעצבה כמפגש בין ספירות רחוקות ומנוגדות:

בבית הנה, כמטתי אני, נוסעים היו, אני והוא, מסע מהיר
חלמתי בנה על איזה אב ובני, שלילה לא עכב ושחר לא יניא.

(מתוך: „טעת חלוט“)

למעשה כל המחזור „שירים ביתיים“ (150) מציג תבנית זו באמצעות עיצוב מסעות סוריאליסטיים רביית-הפוכות בתוך הויית זמן אינטימית (בית

ומשפחה), אולם בהארה של פרספקטיבת עומק על-זמנית. הנופים, שהם נופי-שירה אימאגיסטיים פאנטאסטיים, הם גם נופים „ביתיים” בעת ובעונה אחת.

גם כאשר מטפל בן-יוסף בנושאים „ארציים”, כביכול, אין הוא יכול שלא להיסחף בזרם ההתבוננויות המופנמות הקובעות את סגוליותה של שירתו:

בְּחֶשֶׁף הַשְּׁחַר חֲמוּקֵי גְבְעוֹת, יָצָאת לְשׁוֹחַ עִם מְאֵהָב אַחֵר: חֲצֵאִית חוֹמָה, חֲלֻצַת תְּכֵלֶת, וּבָאוֹת צְפָרִים לְשִׁיר לִי, עוֹר וְזוֹכֵר.	כְּאֶשֶׁר אֶת מִתְלַבֶּשֶׁת אֲנִי יוֹדֵעַ בְּדִידוֹת, אֶבֶל נִגְעָה בָּךְ יָד, נִצְמַד גּוֹפֵי אֵל לְבִנוֹתֶךָ בְּלִיל הַדְּרִיָּה! קָם בְּקָר, וּלְיָדֶךָ אַחֵר עָמַד.

השיר נושא את שמו של קובץ מוקדם, יחסית, של בן-יוסף, ונמצא בו גודש של מרכיבים מרכזיים בתפיסתו הפיגוראטיבית, לפיה מתגבשת סיטואציה השיא, פיסגה בשיר, במעבר הדרגתי מאירוע קונקרטי להתרחשות מופנמת.

המסד האירוטי עליו נבנה השיר מציג את שני המסלולים, הקונקרטי והמטאפיסי, כזרימה מודרגת מן הקווי בחושים וברגש (נגיעת היד, מגע הגוף ואחר כך הבדידות), אל ההתרחשות הבכבואית-נפשית המשמשת מפלט למצוקת הרגש.

הווית הנעלם והאחר חזקה בשיר זה יותר מן המציאות הרווחת בכלל בשירתו של בן-יוסף והיא מעתיקה את מרכזה הכובד הפיזי אל הטבע המציג שיח אירוטי, דימויי-פיגוראטיבי בין השחר והנוף. שתי המלים החותמות את השיר „עוֹר” ו„זוֹכֵר” קובעות את הראות הסגולית כראות מופנמת, הנשענת על אוצר הזכרון הרגשי-חוויתי, ועל האשלייה הפיזית שנבנתה זה עתה ושאינה זקוקה עוד לעיני הבשר.

היחס המורכב שבין הקזוי והקזוי בשירתו של בן-יוסף הינו כיחס המסגרת לחלל התמונה הממלא אותה. המגע החוויתי הבראשיתי עם הנוף ואירועי ההווה משמש לבן-יוסף חומר לבניית המסגרת ההיקפית של המטענים והמסרים הליריים שלו. אין הכרח כי מסרים אלו יעוצבו תמיד כסוראליסטים, אם כי כאלה ימצאו רבים בשירתו. במקומות רבים נמצא כי השיר יבטא את ההאחיות במסגרת על דרך העיצוב המטאפורי הגלוי:

אֲנִי כּוֹאֵב אֶת הָרִנּוֹחַ הַזֶּה בֵּין יָדֶיךָ לְאַצְבְּעוֹת הַקָּטָן	שֶׁל רִגְלֶיךָ, מְרַחֵק מֵאֵל מִשֵּׁב יָרֵם וְקוֹל צְפָרִים שְׂנֵאֲלָם.

(מתוך: „אריה שואג”)

בבית זה מרחיב בן-יוסף את תפישת ה„על-זמן” שלו, שהיא תפישה דינאמית שבין קטבים, לתחום המעצב את תפישת המרחב. המגע הרגשי עם עולם הנמצאות יונק כאן את חיותו מן ההוייה ההזויה שאת שעורה אנו

לומדים רק מן המסגרת הפיגוראטיבית. מסגרת זו חווייה הקבר שלה כללי ביותר, מרכיביה של המסגרת הקונקרטית בשיר „אריה שואג” חסכוניים ומצומצמים ביותר. על נוכחות האשה אנו למדים בעיקר מלשון הפנייה הנקבית, וכולה אינה אלא ה„חלל המשוער” שבין אצבעות הידיים והרגליים. אל המסגרת הזו מזורים „האני” את כל הנוף המטאפורי של השיר, הטעון מתח סימבוליסטי בלתי מתפענח. הצירוף „מרחק מלא משב ירח” מבטא יותר מכל את שליטתו של בן-יוסף באירגון רצף פיגוראטיבי בעל סגולות אבוקאטיביות, פראדוקסאליות משהו ויחד עם-זאת הישענות איתנה על עולם קווי ומוחש.⁸

ג. דגמים מתנצחים

הגודש הסימבוליסטי, כמו גם דרכי הביטוי המופנמים תובעים אופן פיוט ברור ופשוט. (לענין זה ראה את השיר „צורה פשוטה”, עמ' 174). המיבנה השירי המוצק יש בו כדי לתמוך את מרכזיותה של האישיות הפיוטית, אדנותם של הכללים בפיוטיים הנוקשים מחזקת את ראיית-העולם שמוקרה ב„אני”.

יחד עם זאת ראוי להדגיש כי שירתו של בן-יוסף נמשכת לעיתים, שלא בטובה, לעיצובים קונקרטיים קיצוניים המרחיקים אותה מסגוליותה הסימבוליסטית-מטאפיסית.

המשכות זו לשני הקטבים המציינת את הצד התימאטי של שיריו, מוצאת ביטויה גם בגיוון הצורות השיריות, ובשימוש בתבניות פרוסודיות הרחוקות זו מזו בטבען.

הנה כך השיר המעצב הוויות מופנמות זורמות — נשען על הצורה הקצובה והנוקשה מתוך רצון לקיים מימד תיקשורתי ברור על פני התהום של הבלתי-נמנע?

לא אוכל להקל בקול, כי רק	צפור צופיה באשנבי,
עופרת הן הבעות כתבי,	מה צפית ממני ובי?
ואני רושם צלילים בצל	הלא קולך בחוץ יטוס
כנףך על פני תהום לבי,	ואני מרתק למקצבי,
צפור צופיה באשנבי,	לא אוכל להגיד כנף, כי כל
מה רסקת ממני ובי!	תנועותי בין שואים בשבי,

האליטראטיביות המודגשת (צפור/צופיה, שוא/בשבי, להקל/בקול) והחזרה על משקלים קרובים (יאמכים ואנפסטים) יוצרת בקריאה ראשונה תחושת כבדות וכפיתיות, אולם זו תואמת היטב את חווית הכתיבה הנרמית לעופרת. כבדותה של העופרת אינה משיגה את שעור קלותו של הצל על פני התהום מצד אחר, וקלות מעופה של הציפור מן השני.

שירי המלחמה („מלחמה לעת מצוא”) צורתם בדרך כלל מפולשת,

משום שלא הוויתם הלירית סימבוליסטית עיקר, אלא הרצון לנכח את חווית־העכשיו בראייה בלתי־אמצעית.¹⁰

שיר הפתיחה למחזור זה מציע הן את הפואטיקה של מסלול זה והן את השתקפותו האירונית בתבנית הכפולה:

מלחמה לעת מצוא

יש רצון, במלחמה לעת מצא,
לכתב שירים חד־פעמיים, בלי
תמונות כמו עלים ועינים ואפר.
שצאת עם חמוש משעריו, שירים
עממיים מאד, בלי המוי:
לא „כמו עלים שנשרו, הכידונים...”

בלי חרוז, כמו „עינים”
ו„במקלע אם/מתחלל מספר
אחד, ומשיר מספר שנים”.

שׁבין כל קורא ספר,
טורי שיר בלי משקל בכלל,
לא כמו גופו של קלל.

השירים האחרים במחזור (במיוחד שירים ג' וה') מבטאים את התפיסה הפואטית המעניקה חירות למשורר הלכה למעשה. בשירים אלה נמצא טורים בעלי התגוונות ריתמית וצלילית שאינה נסמכת על אורך הטורים והחריזה בסופם דווקא. לכיוון זה יש ליחס גם את נסיונותיו של בן־יוסף בכתיבת שירה קונקרטית במחזור השירים „תמרורים” (83-78) המדגימים את מעוף הפגז והתרסקותו בסידור טיפוגראפי יוצא־דופן של המלים בטורים. בכך באה לידי ביטוי במגמה להעניק מעמד של נוכחות חיה לחוויה הקשה של מלחמת יום־הכפורים.

שירתו של בן־יוסף היא ללא־ספק עדות לאפשרויות הקיימות לה לשירה המודרנית דווקא בצורות „הקלאסיות” ובדפוסי הלשון המסורתיים שאיתם ובאמצעותם אפשר לדובב את חוויתו של ישראל בן־זמננו.

ההיקף הכמותי הרב של שירי „על סף המדבר” בתוספת השירים החדשים, יש בו כדי להבליט את רֶצֶף הביטוי והתפיסה הפיזית המאפיינת את כתיבתו של משורר זה התוהה על מציאותנו וצופה לאֶפְקִי־ביטוי חדשים, פרי צפייה זו, בנוסח הטורים החותמים את הקובץ:

העץ האחרון בעירי
תמים בשאלות הטף
תהי נא אחריתו בשירי
המפריח את שאלותיו.

1. בן־יוסף ראובן: על סף המדבר, מבחר שירים, מהדורה ראשונה מצומצמת, הוצאת „פינת הספר” חיפה, ירושלים, תשמ”א.
2. הראשון שהבחין בסמליותה של הפיגורה המגשרת בשיריו המוקדמים של בן־יוסף הינו משה שמיר: „ראובן בן־יוסף עושה עצמו גשר בעל תודעה עמוקה של משק הדורות...” ראה, שמיר משה: „צהרים בירושלים”, סעריב, 9.6.78.

3. מונח זה נטול ממשותו של אהוד בן עזר על „מתים ואוהבים“. בן-עזר ממעיט בדרך כלל בערכם של מטענים מטאפיסיים בשירתו של בן-יוסף.
ראה. בן עזר אהוד: „מתים ואוהבים“, על המשורר, 75 ו-114.
4. ראה שוב במאמרו של מ. שמיר על צהרים בירושלים: „...עמידתו של בן-יוסף היא עמידה בשער...“
5. ביטוי מלא לנושא הזכרון בשירתו של בן-יוסף נמצא בשער „זכרונות“, בו נמצא התלכדות של כלל המוטיבים הפרסונאליים וההיסטוריים משירתו המוקדמת והמאוחרת. ארבעת שירי מחזור זה ראויים להתבוננת נפרדת במיוחד השנים הראשונים: „הצקעה“ ו„יופי אפל“ (שם, 200-202).
6. תמוהה לפיכך קביעתו של א. בן עזר כי שירי המלחמה של בן-יוסף טעונים כמתחי חוויה ממשית בלבד וכי אלה לבדם קובעים את סגוליותה של כתיבתו: „לשוא תחפש כאן אמירה שמעבר לנאמר...“ טוען בן עזר ומאפיין את השירים הללו כשירים בעלי „טון מסרני“. (על המשורר, שם).
7. כבר בתיאור שירי מתים ואוהבים, מסדה ואגודת הסופרים, תשלה, מוטחת ביקורת בנוסח זה כלפי שיריו של בן-יוסף. למרות הביקורת הכוללת המשבחת את שיריו נמצא אצל יעקב בסר למשל טענה גלויה כנגד אי-אחידות הבולטת ברמת השירים בקובץ זה.
ראה, בסר יעקב: „מתים ואוהבים“, ידעות אחרונות, 75 ו-24.
8. מתיחות זו תוארה אצל כמה ממבקרי בן-יוסף היו שניסו לקושרה אל יסודות ארכיטיפיים דווקא ולא סימבוליסטיים. ראה למשל אצל: פורת אלישע: על „קולות ברמה“, קשת אביב תשל"ו. א. פורת טען כי הגעגוע בשירתו של בן-יוסף היא געגוע השיבה (בנוסח מיתוס השיבה) אל צלם האדם, בכך מצטרפת, לדעתו, שירת בן-יוסף למסורת של ההומאניזם.
9. תאבונם של מבקרים בניזומנו לצורות מודרניות שהן למעשה פריצת גדר-שירה, גרמה להם שלא להבין יסוד חשוב זה בשירתו של בן-יוסף. עקרונית שולט בן-יוסף גם בצורה המפולשת החפשית וגם בצורה הסדורה והנוקשה. במקום שבו הוא בוחר בצורות שקולות ומחורזות יש טעם הברחי פנימי לכך.
- הביקורת לא התייחסה כלל להכרח זה, וייחסו לשירתו מידה של מיושנות. ראה למשל מאמרה של עדה ברקאי על „צהרים בירושלים“, על המשורר, ט"ו באב תשל"ח, 78, 8, 18.
„ניכר כי המשורר קשור בתפישתו הפיוטית והאמנותית לפואטיקה של שנים שעברו...“ זו לדעת המבקרית גורמת ללשונו שתראה מאלוצת הן מן הבחינה הלשונית סגנונית והן מבחינה פיגוראטיבית.
10. אירועי ההווה קובעים, לדעת ה. ברזל, את הטון הפאטיבי בהתייחסות אל מציאות מאויימת כמו המלחמה ובולמים את אפשרותיותיה של ההבעה המהתלת הקיימת פה ושם בשיריו, כגון בשיר „בכבר השמוק“.
- ראה, ברזל הלל: „השיר החדש: משגב להתול“, עקד תל-אביב תשל"ט. גם מסה זו תולה את התהליכים הפיוטיים כמשתנים בעקבות התעצמותו של מימד הווה בשיר. ראה במיוחד עמ' 137-138 בפרק „חסימת התול“.

גבריאלה אלישע

* *

*

לדלה

בקרוב ידלֵקו אורות העיר העתיקה
 נהגיגים מגמגמים אולי יצאו לאור
 גם השבת תבוא ואתה איזו רגיעה
 אז נגיע לרגע של שקט, האטת הקצב.
 לא אֶדבר על קצב המעשים, לפחות על מחשבה שקטה
 שהיא כמעט הכרחית כדי להמשיך אל הלילה, אל המחר, העתיד.

צמרת הברזשים זקופה תמיד, אך רק
 לפני שעה קלה נמתה דעתי על זקפתם
 ורנקה לנכח עץ ערם, שאיננו ברוש –
 ענפיו הצטירו כרשת סימטרית בדרכה שלה,
 בלב היקום, לב היקום היה סמוך,
 בדרכי הביתה, לביתי הקדש, צפון תלפיות.

ובכן, קונטורים של אילן, דף-צויר, פחם צבעוני.
 ילדים מצוירים, וגם הגדולים זקוקים לזה.
 זה מרגיע. הנך פורש לפנה,
 כבוא השעה המיוחדת,
 ושם מדבר, מתכנן, כותב,
 מחסל חשבונות עם העולם, ופותח חשבונות חדשים.

כשאני מדברת על חשבונות מרים עם העולם.

אני מדברת על איזה זכרון, שרידים, עבר.

כיום אין לי סבה להתלונן אף-על-פי ש
 טרם נדלֵקו אורות העיר העתיקה, כנראה
 לא הערכתני נכונה את רדת הלילה.
 משום מה תפסה אותי צפיה לנוף המואר הזה
 ועל בן תוכלו למצא אותי במרפסת בשעה שקטה זו.
 אבל עד שיהיה חשך – ידלֵקו בוכבים, ירח וגם חררי הלב –
 לא תהא צפיתי אלמת ואני אכתב את השיר בכתיבה רהוטה.

על השואה והשלכותיה בפרוזה העברית של ימינו

נחמה רזלר-ברסון

מקובל הדבר שבשנים הראשונות שלאחר השואה נמנעה בדרך כלל הפרוזה העברית מלדון בנושא זה לעמקו. „רק עם הופעתו של אפלפלד בסוף שנות החמישים החלה ספרות השואה לקבל עמק וכוון. הוא הוציא את ספרות השואה מן הגטו שבו הושמה בספרות העברית.”¹ במקביל לאפלפלד שהוא תופעה בפני עצמה, צץ ועלה גרעין של סופרי פרוזה בני אותה קבוצת גיל. סופרים אלה שתרמו לנושא השואה ברב או במעט מניית ראיתם הם, משתייכים לשלש קבוצות עקריות: א) ילידי הארץ שלא נתנסו בנסיגנות השואה וספיחיה ואף על פי כן חשו בצורך להגיב עליה. ב) סופרים שנעקרו מאירופה בילדותם והובאו לארץ על סף מלחמת העולם השנייה. ג) אלה שעלו לארץ לאחר שעברו את מוראות השואה. הסופרים שבהם נרון מאוחדים בהרגשת הצורך להגיב על השואה ובתחושתם שבעית השואה ממשיכה להלחל גם כיום מתחת לאשיות ההווה. שיוכם הקבוצתי השונה, ההבדלים במוצאם ובריחוקם הפיזי ממאורעות השואה מסבירים את ההדגשים השונים על השואה בהווה. אבל, למרות מגוון התגובות לנושא, מפתיע לראות עד כמה קרובות נקודות ראיתם.

שיטת התמודדותם בנושא השואה וההווה היא על ידי פירוקו לבעיות משנה כגון זהות והזדהות, נכור ונתוק, נוסטלגיה ושיבה מאוחרת, נקם ושלומים, שאיפה לשכוח וכפנה לזכור וכן בעיות כפרה ושקום. בשורות הבאות נביא תגובות ייצוגיות לכל קבוצה על בעיות אלה.

הרגשת הנכור והנתוק משותפת לבני שלוש הקבוצות, אך מושאיה שונים. בן הארץ מכריו על נתוקו מן הגולה בכלל וקרבתו השואה בפרט, ואילו יליד אירופה קובל על נכורו ונתוקו מבני הארץ והארץ בכלל. עיון נוסף בדבריהם מגלה שאין הדברים פשוטים כל כך. על בני הארץ נאמר שלגביהם לפחות עד שנת 1967 „השואה נשארת נושא חיצוני”² אבל עובדה שצרה בהם בעיות נפשיות שראו צורך להגיב עליהן. התגובה הפשטנית והילדותית מעט היא ההכרזה על חוסר קשר ועל אדישות לגורל הקרבנות. כך מגיב צבי, גבור ספרו של אהוד בן עזר **אנשי סדום** האומר: „בוא נהיה הגיונים. אני נולדתי בארץ, עובדה. ומה שקרה עם היהודים, לדעתי באפן אנושי כללי איך לאמר... מצער מאד. עובדה, הייתי מצטער על כל עם שכך קרה לו. אבל מה אני יכול לעשות – אני לא חשאי להם שום קצתה באפן אישי” (ההדגשה שלי נר.ב.). (204). מאידך, אותו צבי המצהיר על נכורו ונתוקו מקרבנות השואה ממשיך ומצהיר: „אני מתביש לדבר על זה ולחטט בעבר. מדוע שנאו אותם ורצחו את משפחותיהם לנגד עיניהם? מדוע לא התמרדו? לא הקימו צבא כמונו? מדוע בכלל לא עלו לארץ בזמן ואז לא היה קורה להם שום דבר? אני לא מסוגל להבין את החולשה... מדוע הלכו כצאן לטבח? אני לא מסוגל להבין את הפחד הזה להתקומם ולקחת את הגורל בידי” (שם). בעוד הרישא טוען לאדישות וניתוק

בא הסיפא ומפריך זאת. אין אדם מתביש בהתנהגותו של זר. אין נתפסים לךבור רגשי ביחס לתופעה מרוחקת שאינה מזועזעת נים זה או אחר בנפש. השאלות הריטוריות מבטאות תסכול, כאב, בושה, ובעקיפין גם צער וכך סותרות את הצהרת הנתוק והנכור (כלי לבטא עם זאת הודהות).

בני אירופה גם הם מבטאים יחס דו־ערכי לגבי הארץ, נופה ובניה, אלא שנקודת-המוצא שלהם שונה. בניגוד לבן הארץ המכריז מיד על נכור מוֹדע, הדמך ההתחלתי של בן אירופה הוא דווקא לכיוון טמיעה והזדהות. הרגשת הנתוק והנכור באה רק בעקבות האכזבה מן הטמיעה שלא עלתה יפה. היחסים עם בני המין השני הם המאפיינים תופעה זו. האינסטינקט הראשוני שלהם הוא ההתחברות לבן או בת הארץ מתוך נסיון להכות שרשים. זה נסיון שכמעט תמיד נכשל. אסנת ברזילי, בת הקיבוץ, אינה מצליחה להעניק הרגשת שיכות לגבורו של שמאי גולן, אורי פלד, לשעבר יוזק קופרמן וקודם לכן יוסל קופרמן מחלמנו. יואל, גיבור ספרו של יהודה עמיחי לא מעכשיו לא מכאן (שוקן, ת"א 1971), נושא את רות בת הקיבוץ, אך בוגד בה ונמשך אחרי פטריציה האמריקאית, הגויה שנתוקה שלה ותסבוכת חייה קרובים לו יותר מרקעה הפשטני של רות. יוסל, חברו של יואל, חוזר לגרמניה כי „כבר שנים נמצא יוסל בארץ ובכל זאת אינו בביתו. הכל פתחו בתיהם לפניו ועינת הצְרִית היא אהובתו” (הדגשה שלי ג.ר.ב.) ובכל זאת אינו בבית (173). מרתה, גבורת הנסיון הנוסף (הקבוץ המאוחד, 1969) ליונת ואלכסנדר סנר נוכחה בחוסר האפשרות של תקשורת בינה לבין הצבר שכן „הוא היה מבני הארץ הזאת. . . כל דבר שיכלה להעלות על לבה, לאמר אותו או לעשות אותו לא היה פולח בברק הבנה את הראש המוצק הזה המתנוסס כנגדה. . .” (43).

בנוסף לכשרון התקשורת, נאלצים בני אירופה לעבור אותו תהליך שעברו קודמיהם בספרות העברית – הֶלֶם הפגישה עם נוף מנוכר: „הארנים הבודדים כאן עשויים לשמש בדוחק אחיזה לעין ואלו היערות שם היו תמיד אותם היערות. . .” (הנסיון הנוסף, עמ' 7). יואל, בלא מעכשיו לא מכאן הפך אמנם „למומחה לנוף הארץ ועתיקותיה” ובכל זאת אינו יכול להנתק בדמיונו מ„אירופה הנפלאה אשר אין כמוה.” לכן „כשפרץ עכשיו רוח האקליפטוס (אפייני לנוף הארץ) גם לתוך המטבח. . . התעוררו ביואל דוקא געגועים מחודשים לנוף ילדותו. . . הרוח החזק פתח את לבו כמו במכת חרב ובכאב גדול פרצו געגועים גדולים וכאב כמיהתו למה ששוב לא ישיגו לא הוא ולא בניו ולא בני בניו.” (27).

בעוד הכרות הנתוק אינה רוחפת את בן הארץ לפעולה נוספת (אולי משום שזו הכרזה יותר מהרגשה), שונה הדבר אצל בן אירופה. חוסר השרשים העכשווי יוצר הרגשת נוסטלגיה המעוררת לפעמים רצון לשיבה. יש להדגיש שלא כל נוסטלגיה כרוכה בשיבה ואם היא קיימת, הרי זו „שיבה מאוחרת” שנדונה לכשלון. ספרה של נעמי פרנקל שאול ויוהנה (פועלים, 1967) מאַפֵּן נוסטלגיה שאין עִמָּה שיבה. בספר תמונה קלירוסקופית של העולם של אתמול – ימיה האחרונים של הרפובליקה הווימארית. גבורי הספר נעים בין המעמד העליון

והתחתון של החברה היהודית והגרמנית. העלילה מתפתחת בצורת „עקומה עולה“. בראשיתה לכאורה הכל שקט ורגוע, אך הבקיעים מצויים כבר מתחת לפני השטח. הם מתרבים בקצב גובר והולך עד ההתמוטטות הסופית עם שריפת הריכסטאג ועלית הנאצים לשלטון. לספר מְקַר ברור – אין חזרה. כשמעלה אוטוקאר פון אולנברג, נציג האצולה הגרמנית „הטובה“, את האפשרות ש„יבוא יום ושוב ישתנה כאן הכל, עוד תוכלי לשוב לכאן, עוד תשובי יוהנה“ (כרך ג' עמ' 642) משיבה האחרונה בת „האצולה היהודית“ – „לעולם לא אשוב לכאן. . . לעולם לא אכנס שנית לבית שם ירקו עלי תושביו, ואפילו יחלפו תושביו אוטוקאר, אבל הבית הוא בית שרוק דבק בו.“ (642).

לא מעבשו לא מכאן עוסק בשיבה מתוך נוסטלגיה שכמובן אינה עולה יפה, „והרי לשם כך באתי יוהנה“ אומר יואל . . . למדד מרחקים, לזכור ולהזכר ואולי להזכיר ולשמוע את קולות הילדות אשר לפיהם אוכל למדוד את המרחק האמיתי מאז ומשם. . . שמעתי. . . וידעתי שהמרחק גדול משערתי“ (175) (הדגשה שלי ג.ר.ב.) ואז הוא נוכח שזו „שיבה שאי אפשר לשוב, תאוה שלעולם לא תבוא על סיפוקה“ (27). תרוץ אחר לשיבה, היא שיבה לשם נקמה. אך נקמה כזו או שאינה בתביצוע או שהנה הרסנית לגבי הנוקם שכן, מודה יואל „מי שיוצא כמוני לנקום נקמה מאוחרת אל יתפלא אם יחרב ביתו.“ (214). יואל, שהוא ארכיאולוג, כלומר אדם המנסה לגלות, לשחזר ואולי גם לחיות מחדש את העבר נוכח ש„בארכיאולוגיה יש רק חפירה ושיחזור. . . ואין נקמה.“ (182).

מוטיב הנקמה משותף לבני כל הקבוצות. האופני למוטיב זה הוא רצון לנקום מחד, ומוֹנְעוֹת לחוסר האפשרות שבנקמה מאידך. חנוך ברטוב יליד הארץ הכותב ב־1965 על שנת 1945 מסביר זאת במיבנה הפסיכולוגי המיוחד של היהודי ויהא זה יליד הארץ או יליד אירופה. בספרו **פצעו בגרות** (ת"א, 1965) אומר אחד הגבורים שהוא איש הבריגאדה „אנחנו רוצים יום אחד של נקמת פראים. רצח לשמו תחת רצח לשמו. אונס תחת אונס, גול תחת גול, חפים מפשע תחת חפים מפשע. רק אחרי כן, אחרי שנטהר את עצמנו מן המוגלה מן הרקב, מסייטי אין האונים, רק אז נשוב מרצון חפשי מזוקקים ושלווים למקומנו בחברה האנושית“ (109). חיילי הבריגאדה היהודית מנסים לפגוע בשבויים גרמנים תוך שאגת „עליהום“, מילה ערבית זאת מתלווית בתודעה הארץ-ישראלית לפוגרום. הווי אומר, שאותם חיילים יהודים חשים שמעשיהם אינם מוסריים ואינם חוקיים, למרות שבמודע החליטו „לאמץ את הפירוש הגרמני לאַמְנַת ג'נבה.“ (62). בסופו של דבר, הנקמה לא באה ולא תבוא ולכן „אנחנו לא נזכה לברכת השיכחה בההתפיסות. תמיד תאכל בנו הנקמה שלא לקחנו. . . השנאה שלא כיבנו.“ (118). הדבר הקרוב ביותר לנקמה שאליו מגיע היהודי הוא משפט אייכמן – היינו נקמה בדרך חוקית. ניצול השואה, אורי לם, גיבור ספרו של דן בן אמוץ **לזכור ולשכוח** (ת"א 1968), רואה משום סמל בעובדה שבנו נולד בירושלים ביום תפיסתו של אייכמן. צבי יליד הארץ, גיבורו של בן עזר, חש באירוניה ובכעין רגש נקם בַּמּוֹתוֹ בלבו תמונה של אייכמן המציץ מתא חדר המעצר שלו בירושלים

ומשקיף על מצעד יום העצמאות. ליד התמונה הוא מקמה כותרת – „אייכמן והפתרון הסופי.”³

נציגים של שלוש הקבוצות הופכים בפסיכולוגיה העכשווית של ניצול שואה. כולם מגלים בו פיצול אישיות שמקורה בהקרעות בין הכפיה לזכור והרצון לשכוח. סימן חיצוני לפיצול האישיות מתבטא בחילופי שמות. בספר **מותו של אורי פלד** לשמאי גולן, שהנו ניצול שואה, יוסל קופרמן, נכדו של ראש ישיבת חלמנו הפך ליוזק כשהסתתר מהנאצים ובארץ שינה שמו לאורי פלד, אך **יוסל ויוזק** שמרו על אחיזתם בו וברגעי משבר חזרו והשתלטו על נפשו. גיבור הספר **לזכור ולשכוח** לדן בן-אמוץ, שהובא לארץ בילדותו, אורי לם, נולד כהירש למפל ושינה שמו לצבי, „והצבי שרצה להמלט עוד יותר מעצמו הפך לאורי” (158). כל שינוי שם היה כרוך בשינוי זהות ובריחה מזהות קודמת. ברגע מסוים חש אורי לם ש„צריך להפסיק את הבריחות האלה” וכדי להפסיק יש להתחיל להתחלה, כלומר לחזור לסביבה של הזהות הראשונית – והרי סיבה נוספת (בנוסף לנוסטלגיה ונקמה) לשיבה מאוחרת. אורי לם חוזר לפרנקפורט. חנוך ברטוב יליד הארץ מתאר בספרו **הבראי** (ת”א 1976) גיבור שאף הוא עבר תהליכים של שינוי שם ואישיות, ושואל אם מקרה כזה של שינוי אישיות אין פירושו של דבר חסר-אישיות. הגבור אנדורו ברגרזון נמלט מגרמניה לצרפת והופך לגיבור מחתרת בשם אנרי מונטרלן. לאחר המלחמה עם עליתו לארץ הפך לאבישלום חברוני. בעיתות משבר חזר ולבש את זהויותיו הקודמות. תאונת דרכים בלונדון גרמה לו לאמנזיה ולאיבוד כל זהות שהיא, משום שאולי „בשבירר השנייה המבהיל הוא, כשהסתכל פנימה לתוך עצמו לא מצא שום איש מסוים רק מהומה גדולה וחלל ריק.” (179). ברטוב תוהה לגבי עתידה של נפש כזו. לגביו השאלה הקריטית היא „לא מה היה אלא מה ומי יהיה.” (173). ברטוב, מכריע לצד אבישלום חברוני. כלומר פתרונו הוא התמזגות מוחלטת בהווי הישראלי ונטישת כל זהויות העבר האחרות. אולם כמו שמאי גולן כן גם ברטוב מודע לכך שזהות זו עלולה להתמוטט ברגע משבר. משבר כזה הופיע ב-1967 ובעיקבותיו ארעה תאונת הדרכים בלונדון שגרמה לשיכחה. בפעם השנייה קרה הדבר באוקטובר 1973 ואז נספה חברוני בתאונת-דרכים. אורי פלד, גיבורו של גולן, נספה ב-1967 במלחמה על העיר העתיקה. כמילים אחרות – כל סימני שואה בישראל יהרסו את המירקם הרגיש של נפשו של ניצול שואה.

צד אחר של השלכות השואה על ההווה הוא כפי שמגדיר זאת איתמר יעוז-קסט – בעית ישראל גרמניה. לבעיה זו כמה היבטים בפרוזה העברית שהבולטים בהם הוא היחס לשילומים מגרמניה ובמידה פחותה, יחסים בין יהודים וגרמנים בהווה.

התגובה לגבי הפיצויים מגרמניה משותפת לבני כל הקבוצות – דחקה הגובלת בהרגשת בושה ואשמה. אותו צבי, יליד הארץ, שלא הפסיד דבר בשואה טוען: „אני לא צריך ירושה שכזאת. . . אני לא רוצה לסחר בזכרונות המתים בקרבנות.” (אנשי סדום, עמ’ 206). לגבי אלה שכן הפסידו, הבעיה מסובכת וגם חריפה יותר. הנושא חוזר בכתבי הפרוזה של איתמר יעוז-קסט. בקו הזרחני (ת”א

1972) מתוארים חילוקי-דעות בין האב והאם לגבי קבלת פיצויים. למעשה אלה חילוקי-דעות בין ההגיון והרגש. בעוד האב המוכן לקבל פיצויים עבור קרובי האם טוען ש„צריך להתנהג בהגיון ולקחת מהגרמנים כל מה שניתן... וכל היתר הוא רק שאלה של ניסוח“ (24) בטוחה האם „כי בסף זה מן ההכרח הוא שיצמיח בעקבותיו איו פורענות חדשה“ (26). מותו של האב מהתקף לב, אישר הרגשה זו: „בטוחה היתה אמי לפי אמונות ההבל שלה, כי מקרה מותו של אבי קשור הוא בדרך מן הדרכים בהסכמתו ליטול כופר נפש על חשבון המתים של המשפחה, משפחתה שלה, ושום הסברים של הגיון לא הצליחו לעקור מליבה אמונה זו.“ (15). יעודקסט מאמין שביחס לפיצויים אי אפשר להזדקק להגיון, גיבור ספרו **בצל הצפור** (ת”א 1971) הנו סופר המחליט אמנם „להתנהג בהגיון“ ולדרוש פיצויים אך הדבר מחליא אותו. קבלת האישורים הנחוצים לשם כך רק מגבירה את סיוטי העבר. אורי לם, גבורו של בן-אמוץ החוזר לגרמניה לשם קבלת פיצויים שונא עצמו על כך. הוא מוכן לקבל פיצויים על רכוש שהוחרם „אבל פיצויים בעד גוויה ערומה וקפואה של אדם אשר נשא אותי פעם על ידי, וגווית אשה שנופפה אלי את אצבעה מחלון המטבח (יתמות?) פיצויים בעד עינים תלויות בגדרות תל, בעד רגלים יחפות המהלכות בשלג (שלילת חופש?) פיצויים בעד שהות קצרה ואחרונה בחדר המקלחת שלפני חדרי ההסקה (הפתרון הסופי?) איך אפשר? איך אפשר?“ (119). אורי מקווה, שבקשת הפיצויים היא בבחינת חיסול חשבונו עם העבר, אותו עבר שאותו ניסה למחוק, אך הוא שואל עצמו אם „חיסול חשבונות זה לא יפתח בנפשו חשבונות אחרים שלא יסתכמו לעולם?“ (שם). בסופו של דבר אין אורי משתמש בכספי השילומים שקיבל, ומעבירם לאותם איטלקים שסייעו לו להסתתר בברחו מגרמניה.

היבט משני על בעיית הפיצויים היא האסוציאציה שהם מעלים עם בעיית הפיצויים לפליטים הערבים. קיימת תחושה מעורבת של אשמה והזדהות עם הפליטים הערבים. יעוז קסט בספור „בבית נטוש“⁴ מתאר הרגשות של צייר, ניצול שואה, שקיבל בית ערבי נטוש. הוא חש הזדהות עם אותו פליט ערבי המנסה לשוב בלילה לבית אביו ובמצב של גים ולא גים בו נמצא הצייר בלילה לא ידע בבירור אם היה זה הוא עצמו כלומר „מקרה שובו אל עיר הולדתו שלו מיד לאחר המלחמה העולמית“ (15), או שזה ערבי החוזר בלילה לבקש את שהטמינו הוריו באדמה כשם שעשו זאת הורי הצייר טרם הגירוש. ההקבלה היתה קרובה עד שבדמיונו של הצייר התערבבו „היוצרות“: „חש בן אברם, בלא שקום על רגליו כי מצוי הוא בתוך בור משותף עם אורח הלילה“ כלומר לשניהם גורל זהה. גם דן בן-אמוץ בלזכור ולשכוח מתאר צייר שעבר לגור בבית ערבי וחש באשמה ובושה כל פעם שבעלת-הבית הערביה באה לביקור. לעומת זאת הגרמני הגר בבית הוריו של אורי לם אינו חש לא אשמה ולא בושה. ישיבתו בבית היא בזכות, שכן גם הוא פליט, גם ביתו הופקע בגרמניה המזרחית ואת בית הוריו של אורי רכש מהממשלה שנכסי הנפקדים הם רכושה לפי החוק. הבית היא חורבה והוא שיפץ אותו בדיוק כפי שעשה אורי לחורבה שרכש באופן חוקי מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים בארץ. שוב מקרה של גורל זהה על כל המסקנות הכרוכות בכך.

הנקודה האחרונה בדיוננו בהשלכות השואה על ההווה היא כיצד נראים גרמנים וגרמניה ביום בעיני שלוש הקבוצות. הסופרים בני שלוש הקבוצות בהם עסקנו אינם מעוניינים בגרמניה או גרמנים שלא בקשר עם השואה. אלה שהשתתפו במעשי ההשמדה ואינם מכים על חטא אין בהם משום ענין שכן הם ממלאים אחר המצופה מהם כגרמנים. לעומת זאת, אלה המביעים חרטה הם תופעה חידתית ומעוררת ענין, אך הענין שלילי. בני שלוש הקבוצות כאחד מגלים חוסר אמון וחוסר הבנה הגובלים בדחקה ובשאת נפש כלפי האחרונים. צבי, יליד הארץ, גיבורו של בן עזר רואה את קרל פון אברלה, טָיֶס נאצי לשעבר המחפש תשובה בארץ הקודש כמאוזוכיסט מטורף שבעמקי לבו נשאר שונא ישראל. בספרו של בן-אמוץ, **לזכור ולשכוח** מופיע מרטין, המתעב את אביו שהיה איש אָס אָס. מרטין מתואר כהומוסקסואלי המעורר רחמים ובוו כאחת. פון אנגילוס, גיבור סמלי בספרו של יעוזקסט הקו הזרחני הגו ניצול שואה גרמני המשמש כמנהל מחנה-ריכוז לשעבר שהפך למוזיאון. פון אנגילוס מתואר כ„גרמי, גבוה וכחוש גו עד הזכירו תמונה של דון קיחוטה“ (24) כלומר גרמני שבעצמו סבל מהנאצים הוא אנאכרוניזם נלעג. ואילו גרמנים אחרים שחזרו בתשובה הם „רק אנשים בודדים, מתי מעט... כדי לכפר על עוונות קטנים מן העבר.“ (79) משמע אלה שביצעו עוונות גדולים הם הרבים שלא חזרו בתשובה.

בדיון קצר זה העלינו כמה היבטים על נושא השואה והשלכותיה על ההווה כפי שמתבטאים בפרוזה העברית העכשווית. הראינו שאולי בניגוד למצופה, מוצא ורקע ביאוגרפים שונים, גורמים אמנם למגוון הִדְגָשִׁים, אך לא לשוני בנקודות המוצא והסיום. הענין המתמשך בשואה והשלכותיה מוסבר בהמשך השפעתה הישירה והעקיפה על חיי ההווה. הִסְבֵּר אפשרי נוסף לענין הספרותי וההיסטורי המתמשך בשואה מצוי אולי בציטטה הלקוחה מאחד מספריו של איתמר יעוזקסט. „גרמניה היא מצב ולא ארץ“. . . (הקו הזרחני, 83). היינו, גרמניה היא סמל השואה. יש לשוב ולהעלות את זכרון השואה „כדי לעכב (הדגשה שלי נ.ר.ב.) בעד התהליך של הפיכת גרמניה לממשות פיזית.“ (שם). כדי לעכב – משמע אין ניצול שואה מאמין באפשרות של מניעת שואה אלא אך ורק בעיכוב התהליך וזאת ניתן לעשות על-ידי התייחסות בלתי פוסקת אל הנושא.

אוניברסיטה פרינסטון

מראי מקום

- (1) א.ב. יהושע, „הספרות והשואה – על המכשולים האסתטיים של ספרות השואה“, מעריב, 21/11/79.
- (2) ג. שקד, **גל חדש בספרות העברית** (ספרית פועלים, ת"א 1970), עמ' 73.
- (3) א. בן עזר, **לא לגבורים המלחמה** (ליון אפשטיין, ת"א 1971), עמ' 219.
- (4) א. יעוזקסט, „בבית נטוש“, מרכבה לילית (עקד 1973) עמ' 92.

"לשאלת קיום היהדות" – נוסח "גירא בעיניך שטנא"

שני מכתבים מש"י הורוויץ אל ראובן בריינין מסביב לפרשה סוערת בשנות 1903-1905.

שלמה נש

המכתבים המתפרסמים להלן מגלים את דרך המחשבה המיוחדת של אדם שהיה בבחינת "דו-פרצופין" לגבי חיוב ערכי היהדות ושלילתם. ש"י איש הורוויץ פתח בעירעור הכדאיות של המשך הקיום היהודי, וסיים בהצעת פרס כספי עבור תשובה סבירה על שאלה זו, בצורת חיבור שיהווה מעין "מורה נבוכים" שלישי.² פעולתו החלה בקונגרס הציוני השלישי בשנת 1903, בצילו של הפוגרום בקישינוב ובאמצעותו של הסופר ראובן בריינין, שהיה אף הוא ממבשרי מהפכה ביהדות. בריינין היה מכרו של הורוויץ מימי השתתפותם באגודת "בני ציון" במוסקבה בשנת 1882, ואוהדו ומעודדו משנת 1903 ואילך.³

כחצי שנה לאחר הקונגרס פירסם הורוויץ מהדורה מורחבת של דבריו,⁴ בה השמיט כל זכר לפרס⁵ – להצעת פתרון חיובי לבעיית היהדות – והתרכז בשאלה "להיות או לחדול?". – במאמר השמיט את המשפט המתחיל שבהצעת הפרס "שמא יאמר מתבולל אלמוני" וניסח את דבריו בגוף ראשון, ומתוכם השתמע כאילו הוא גופו מציע תכנית של התבוללות. המאמר עורר שערוריה ופולמוס ספרותי חריף ומסובך. בזעמם שיבשו מבקריו את ענין הפרס ופירשוהו כפיתוי כספי לערוק ממחנה היהדות.

במכתבו של ש"י הורוויץ לבריינין מעניין אותנו הצירוף של העיסוק בפרסים ספרותיים לעידוד היצירה היהודית, היאוש התהומי והאפיקורסות לתיאבון. המכתבים מגלים את גילגוליו הנפשיים של הורוויץ על סף תקופתו הספרותית הפוריה משנת 1904 עד 1914.

הורוויץ מטיל ספק ב"דעות מוסכמות". המדובר בעיקר באמונה המשותפת לאחד העם ודובנוב (אשר אתם שהה יחדיו במעון קיץ תיכף לפני הקונגרס בשנת 1903)⁶ ואחרים, שהערכים הרוחניים של היהדות הם יציבים, ברורים וידועים לכל.⁷ לפי הורוויץ, יהודי הדור עדיין צריכים לבקש את הערכים המשמעותיים כיסוד לקיומם.⁸ רעיונות שלא נבדקו כל צרכם בכור-ההגיון המתאכזר על עצמו למען האמת הם בבחינת סיסמות שדופות. חוקרים אלה נשענים על "מהויות" מדומות של היהדות. וכשנדרשים לבסס סיבת קיומם היהודי הם דוחים את השאלה בקש, וטוענים שה"רגש" היהודי, או התודעה היהודית, מספיקים להם.⁹ השאלה בכלל אינה שאלה לדידם. שאננות דומה אפיינה את התשובות של משה מנדלסון ובני דורו, שלאמיתו של דבר, רק חיפתה על "לב קרוע ומרתח". תוצאות שאננות זו בדור שלאחרי מנדלסון ידועות לשימצה.¹⁰

הורוויץ אמר לקרקר את קיר השאננות, "להרגיש את היצ"ט על היה"ר" (היצר טוב על היצר הרע), ב"תוך תוכה של היהדות". רגש ההנאה של עבירה

לשמה” שלו מוסב לא רק על הרצון להפתיע ולהרגיז, שהוא בוודאי אפייני לאישיותו וסגנונו, אלא גם מגלה הוא הלך-נפש שלאחר יאוש, הרצון להפוך את הקערה על פיה. אין לראות בדבריו ריטוריקה גרידא. קיננה בלבו של הורוויץ לא מעט מ”המשיכה אל האפס הגמור”, כפי שכינה תכונה זאת משה גליקסון, המחשבה שהכל אבוד במחנה היהדות. ואין העבודה למענה, אלא “מעין רגש-חובה סתמי שאין לנו רשות להיבטל ממנה”. אפיינו אותו “שכלתנות מלכתחילה ורומאנטיקה בדיעבד” לפי הגדרתו הקולעת של גליקסון.¹¹ שכלתנותו המופרזת של הורוויץ, בולמוס הנִכחנות לשמה, חשק של “גירוי עצבים” תמידי, באים על בטויים בתעודות המובאות כאן. מתגרה הוא, כביכול, בשטן ברוח אתגרו של הבעש”ט: “גירא בעיניך שטנא”.

מודע הוא לכך, ששני הורוויצים שוכנים בתוכו: הספקן, השואל הכופר, מחד, ומוקיר מסורת ישראל מאידך. אין הוא “בטוח כלל כי החבור ע”ד תכן היהדות ירגיע רוח בעל ההרהורים”. יש רשות להורוויץ “בעל ההירהורים” להטיח דברים ביהדות כי אחרי הכל, מאוהב הוא בה, הוא שמע את קולה מ”הר חורב” של בית המדרש וינק מ”שָׁדָה”. האוהב הגדול של היהדות רשאי לקרוע בה קרעים, שהם בבחינת “פצעי אוהב”...

ראובן בריינין היה שותף, לפחות, לכמה מדעותיו של הורוויץ. הוא היה בין הנלהבים לרעיין המוסד התרבותי “סיני”¹² שיזם אותו הורוויץ, והגן על ידו נגד ההשמצות של ש.מ. לזר וש. ברנפלד.¹³ בריינין הוא ששיכנע את הורוויץ לעקור מרוסיה ולעבור לברלין, שם פעלו יחדיו עד נסיעתו של הראשון לאמריקה בשנת 1910. מכתבים אחדים ששלח מאלפים ביותר, הן מבחינת ענינו של הורוויץ בספרות העברית באמריקה והן מבחינת געגועיו לבריינין. נוגעים ללב מכתביו של הורוויץ אחרי המלחמה כשאבד לו להורוויץ כל הונו. בשנת 1917, כשהתראה הורוויץ עם משפחתו בקופנהגן לאחר גלותו ברוסיה, התענין הורוויץ ב”התרן” של בריינין. אחרי ששב לברלין בשנת 1921 הורוויץ פירסם שם רשימה מעניינת על נסיונותיו ברוסיה הבולשביסטית.¹⁴ הורוויץ הפציר בבריינין שישמש לו מתווך בינו לבין העתונות העברית והאידיית באמריקה, כי התרושש מכל נכסיו, והיה זקוק לשכר סופרים. ואמנם היה בריינין לעזר אף לאלמנתו של הורוויץ לאחר מותו בשנת 1922. בריינין פירסם מ”זכרונותיו” של הורוויץ בהמשכים ב”התרן” במשך שנות 1923-1925. על גורלו בסוף ימיו “התבדח” בדברים נוגעים אל הלב אלה:

נראה, כל המקיים את התורה מעשר סופה לקיימה כדרכה של תורה... בדיעבד. אולי גם זו לטובה. עתה עכ”פ (על כל פנים) התפטרתי מ”סרח העודף”. אשר תמיד כמו העמיד מחיצה ביני ובין אחי ורעי מקרב הסופרים העבריים. שיחיד הייתי כמעט ביניהם. איש אשר דאגת הפרנסה לא ידע. עתה כמוני כמוהם. כמו שאומרים “וקבצנו יחד”...¹⁶

אגרות ש”י הורוויץ אל ראובן בריינין

א.

1904/12 (12 באפריל 1904)

מכתבך היקר בא אלי כדבר קָצוּת. זה מקרוב שלחתי ל”השלח” את הרהורי

הרעים "לשאלת קיום היהדות",¹⁷ אשר תמציתם מסרתי לידך בבאזיל,¹⁸ ואחרי רואי במכתבך כי הענין קרוב ללבך מאד מאו ועד עתה אבקשך איפוא כי תשים נא עינך ולבך להרהורי אלה כי לא רבים כמון יחכמו להבין אותם לאשורם. "הציוניות", "ההסתדרות", "מגיניה" ו"מחרפיה" אלה הנה המלות המנסרות כיום בחלל עולמנו הספרותי, ובהן נחזה חזות הכל. אם איש עברי¹⁹ אחד יושב לו שם בפנה בחדה והוגה נכאים על שבר עמו, ואינו נסחף בהורמים המוסכמים, ואינו נרעש מרעש הקולות המתהלכים לרוח היום, יושב לו בדד ומשמים וחושב והוגה שלא עפ"י טעמי הנגינות וחקי הזמרה, — מי ישית לב לאיש אשר כזה אשר רוח עָנְעִים אחזהו ורואה רק רע בשעה שכל העולם שרוי בשמחה וב"עבודה" נעימה. איש אשר כזה אינו מן הישוב ואינו מן הזמן. ואם צרות עמו נגעו עד לבבו והוא מתפלץ וקכה לרסיסים ממכאובי הספקות ומרירות היאושים ואינו יכול לקבל תנחומין של הבל — מי יפנה את לבו לשברו ולאנחותיו. הכל טרודים במלחמת מצוה, הכל יוצאים מבהלים ודחופים בדבר הציוניות והלאומיות. עמדו! עמדו! ואין מפנה.

הה, אחי ורעי! היו ימים אשר גם אנכי האמנתי. האמנתי בכל חם ותם הילדות. אז הייתי בין החלוצים הראשונים לרעיון הלאומי ולציון. הדפסתי בהמגיד תרגום "רומא וירושלים"²⁰ אשר בזמנו עשה לשם, כתבתי בשביל אגדת "בני ציון"²¹ במאסקוי (אתה יודע וזוכר את חברי האגדה היפה הזאת, שיצאו לה מוניטין בעולם הציוני אח"כ) אח מחברתי "ציון לנפש רנ"ק"²² והייתי הראשון אשר הפנה את לב קהלנו לשים לנו למופת את הרנ"ק בכל עניני החקירה הישראלית המכוונת להרמת הרוח הלאומי (שפ"ר כתב לי אז מה ענין קראכמאל ולהרעיון הלאומי, ועתה הודה לי כי צדקתי, והוא השתדל אח"כ לעשות כזאת לר"ז פראנקל ולא עלתה בידו).²³ אז נסיתי להוציא את הקאור שבחורה מנרתיקו; הדפסתי סעריה (=שורה) של מאמרים "סם חיים וסם מות",²⁴ הדפסתי מחקרי בהתפתחות הדת הישראלית (אשר ס' "העבריה והיהודיה"²⁵ אחד מהם), השתדלתי להפיח רוח חיים באותיות מתות, כי הפצתי ע"י תחית העבר לעורר מתדי שנות קדם ויחד עם זה את ההפץ לחדש ימינו בקדם... כל פעולתי היו מכוונות לתכלית אחת. לא נסיתי מן המסלה לפני איש ופני דעה מקובלת לא נשאתי. את כל אשר עם לבבי הגדתי תמיד בכל רֶמֶת הנעורים. צחוק מכאיב לב היה לי תמיד לראות איך איוה מקוראי דברי יתנוני לחוקר יבש שאין לו בעולמו אלא ד"א של חקירתו היבשה. הוי, אלהים! הן גם קוצו של יו"ד אחד לא נולד מת בכל מה שכתבתי. השתדלתי אמנם להיות אביעקטיבי ככל האפשר, אבל מי אשר לב רגש לו ימצא תמיד במחקרי היבשים רעידות של חיים ושאישות של איש חיי...

עברו שתי שמשות שנים. לא ילחתי עוד לצמצם את דפיקת החיים בחוגו הצר של מחקר מדעי. החיים וכל חזיונותיהם הרעיוניים, פצפצוני. "ויהי לאבל כינורי וְעָגְבִי לקול בוכים"... מה שהשתדלתי לעשות לעצמי כברור ודאי — סוף סוף נשאר שמא וספק. והספק הזה נוקב ויורד עד תהום עולמנו. — למתי ין הפלאות, שאלתי את נפשי הכואבת דואבת לאסון

אומתנו, ומה קצנו כי נאריך בנפשנו? ואם יש צורך בדבר, ולמי יש צורך בדבר, להמשיך את המרתירולוגיה שלנו עד לבלי תכלית?... מה בצע כי נשגה במשאות שָׁאָא ומדוחים ונסתיר את פנינו ממקור הרעה?... כל עסקי הצבור הפעוטים אשר אנחנו מתעסקים בהם אינם אלא תחבולות הַיֵּצֵר, אחיזת עינים, רפיון רוח ורפיון ידים, למען לא נראה את האמת המרה בכל קיצונותה... הצרות הבאות על ישראל הן כל כך תכופות, היהדות כל כך דוויה וסתופה, הדת והאמונה הן כל כך חלשות ורפויות בזמננו עד שבאמת קשה למצוא תשובה לבנינו השואלים "מה העבודה הזאת לכם?" באמת, בזמננו שאלת הקיום לישראל היא שאלת כל השאלות אשר כל עניני העם הפרטיים בטלים מפניה "תכלית הביטול", ואך אָגֵלֶת ורפיון רוח הוא מצד ההוגים והחושבים שבקרבנו לשים למו סתר פנים כאלו הכל על מקומו בשלום בקרבנו, אין שטן ואין פגע רע... במערב איירופא כבר שָׁבֵקָה רוח היהדות ונפחה נפשה. אם השנים האחרונות עוד חזקו מעט בקרבם את הרגש הלאומי הנה זה רק מפני שעוד ישנו לזה בעולם, ישנו אביעקט בתמונת יהודי המזרח. אבל לאט לאט וגם פה בארצנו תשכח תורה דת, בנינו הבאים אחרינו כבר אינם יודעים את ה' ואת תורתו עזבו, לאט לאט יתמו לגוע כל בני הדור ההולך "שומרי חומות היהדות" — אז מי ומה יקים יעקב לעת צרה? איה הבסיס ואיה הטיח? הה, ידידי הנעלה, נפשי תצא בדברי... הנני מרגיש כי עומדים אנחנו כלנו בְּצִבְרֵי פִי פחת ואין מעיד... ואין אחנו ידע עד מה ולשם מה אנחנו נלחמים... בשביל עקשנות בלבד — כדאי אמנם לְסָבֵל, אך לא יסורים מרים וקשים ובלי הפוגות כמונו היום. לְסָבֵל בשביל לְסָבֵל — מה יתן ומה יוסיף זאת לנו?!

ובשעה שהלב מתפרץ מהמון רגשות והמתח מפלץ מהמון מחשבות, והנה סופר אחד בא בהצופה²⁷ ושואל שאלת תם (אחרי אשר נדפס מאמרך באותו העתון)²⁸ "מה זאת?" כלום יש פה שאלה? — התמיסו בודאי אשרהו ואשרי חיינו כי באמונתו יחיה.. אבל מה אעשה? ואמונתי אני כבר נבקה, וגם היהדות אשר אני ידע אותה כבר איננה, זו שעליה הרגנו ולא תהי עוד לעולם כזאת, ולמה איפוא נוסיף להלחם בשביל השם שנתרוקן מתוכו? ולמה נשתדל לשים לנו סתר פנים גם איש בפני רעהו ולהתקדש איש בפני רעהו...

את כל זאת נתתי אל לבי ואכתב "להשלח" בדמי לבני את הרהורי לשאלת קיום היהדות. חפצתי לגסות עוד נסיון אחד. חפצתי להרגיש את היצ"ט על היה"ר. לפתתי בעמדי התוך שבית חיינו נשען עליהם להרגיזם ממקומם ומצא אני בזה איזו רגש הנאה של עֲבָרָה לשמה. איזו שאיפה בעשטני"ת תְּגָרָה אותי בהשטן לאמר לו "גירא בעיניך שטנא!"²⁹ כדי לבוא ולהביא את אחרים לידי הרגשה עמוקה בתוך תוכה של היהדות... עתה אראה מה יהיו תלומותי! זה הוא אולי הנסיון האחרון... חוקר ופייטן אתה ובדאי תבין להגיגי, על כן קרא נא את מאמרי בהשלח, ואולי גם מלבך הצאתי מלים, והשמעת גם אתה את הרגשותיך שתרגיש בעת קריאת מאמרי, באמת וכחם לבב, בלי פחד וקגור מסביב מפני לעג שאננים ובוו הכושחים. האמינה נא לי — אין אלה שאננים ובוטחים, אלא שאהבו לנום ויראים הם מפני גְּרוֹי

עצבים ויראים הם בכלל מפני כל "מלה חדשה"... בקהלים אל יחד כבודך!
 ועתה אשיבך דבר ע"ד הפרס הספרותי. הנה כפי הדברים אשר השמעת אז
 ב"הצופה" הגדשתי אנכי מקיסי סך אלף מארק למי שיחבר חבור מעולה
 לבירור ולחזוק היהדות בזמננו, למצוא את התוכן החדש הדרוש לנו. את
 הסך הזה כבר הכנסתי להבאנק בהאמעל ע"ש אגדת סופרים... (כאן בא שם
 הבנק ברוסית) אשר באספחם נשמעה הצעתנו לראשונה.³⁰ חפץ אני להאמין
 כי ימצאו בקרבנו נדיבי לב אשר עניני היהדות קרובים ללבם ויבואו אחרי
 ויגדילו את סכום הפרס עד לכדי חמשת אלפים מארק כאשר חשבנו מראש.
 הדבר הזה, כמדומה לי, אפשר לו לצאת לפעולה אחרי אשר יתקבל הרשיון
 על המוסד "אגדת סופרים", ויתפרסם ענינו ואגדת הסופרים מצדה תשמיע
 אז את תנאי הפרס ותבחר ועד מומחים. אבל מי ידע אם קרוב הוא היום
 ההוא, ובין כה לא נשאר לי בלתי אם הפרס שלי, אשר יכול אוכל אמנם
 לתתו על דעת עצמי למי שיחבר חבור מעולה כנ"ל או למסר הדבר ג"כ
 לוועד של שלשה מומחים. ואיני ידע מה לעשות, כי רגש הצניעות יניאני
 מלפרסם הענין בעצמי ומלדבר אדותו בדפוס, אולי יש אתך עצה טובה בזה
 — השמיעני נא.³¹

כחפצך — הנני שולח לך את מאספי "בית עקד"³² חוברת א' — והיא גם
 האחרונה, כי לא היה לי מו"ל ואני בעצמי טרוד הייתי מאד ברובי עסקי
 ומסחרי אשר פָּרְצוּ או ולא יכלתי להקדיש מועד לעסק זה. כמדומה לי,
 שבבחינה מה הייתי אנכי הראשון במוציאי מאספים עבריים. בס' "שירי
 ציון"³⁴ נדפסו כמעט כל השירים שבאו במאספי מבלי הזכיר את שמו. —
 כאשר תקרא את הקדמתי לס' "העבריה"³³ אל נא תשכח מתי נאמרו
 הדברים. אתה הנך יודע הכל וזוכר הכל. זוכר אתה גם את הימים
 הראשונים הטובים. ספרי זה "העבריה" והקדמתו נקראו באספת בחירי "בני
 ציון" במאסקו בראשית הנסדו ועשה לשם גדול. אכן מה קרובים הימים
 ההם — ומה רחוקים המה!...

והנני ידיך ומוקירך מאז ועד עתה
 שי איש הורוויץ

אולי תאבה גם אתה בחפצך לשלח לי את מאספך
 "ממזרח וממערב".

ב.

ידידי הנכבד!

כבר הגיעה השעה שאתה ידידי, בתור "שליח לדבר עבירה", תשמיע גם את
 דבריך אדוח שאלותי והרהורי ב"השלח". חפץ אני לדבר משפטים על כל
 החנפים והצבועים והשפנים³⁴ מוגי לב היראים מפני גְלוּי האמת וגְרוּי
 העצבים וטרדת המוח... אבל עודני מחכה עד אשר אשמע מה בפיך, כאשר
 הגדת לי, ובכל אשר אתה תמים-דעים עמדי הגידה נא קבל-עם, אל תירא
 ואל תתח. הקללות והגדופים מלמדים אותי לדעת כי ננעתי בפצע אנוש
 מאד וכננתי אל המקום ואל השעה הרצויה. הלא תראה שגם מר פרץ³⁵

אשר בראשיתו עוד נתן קטרת זרה באף "העתידים" (כמו שנדברנו מזה פא"פ) הנה לאט לאט הולך וקרב אל רגשותי ומחשבותי אני. הלא קראתי את דבריו בהצופה 463 — האם לא תרגיש בקראך אותם הדברים את ההרגשות שהבעתי אני במאמרי בשם מפלגת הנאורים ההוגים והחושבים. אך לחנם ידמה פרץ כי אנכי "מחמימות קדושה" אדבר דברי והוא במדע מבורר, כי הכל גלוי וידוע גם לי, על הכל רבות חשבתי והגיתי בעמק הענין לא פחות ממר פרץ, והכל הולך אל מקום אחד... מכ"מ (=מכל מקום) מכיר טובה אני למר פרץ על אשר יצא ללחם מלחמתי ומלחמת האמת והכה על קדקדי מבקרי, וגם על רמלל³⁶ עבר הכוס. רואה אנכי כי צדקת באמריך לי ששמאמרי כמו ברא תקופה חדשה. הוא הולך ובורא נפשות וכוכש לכבות והצליח באשר שלחתי בקדה של ילחתי לשער מראש... ועתה צא נא גם אתה "לעזרת ה' בגבורים". הגידה נא את כל אשר עם לבבך, הגידה — וידעו השפנים והסמורובזים³⁷ כי לדחות אותי בקש, בשהי פְּהִי אי אפשר, ואם אני אומר להם דברים של טעם אין אני מקבל תשובה "מן השמים ירחמו".³⁸

ואחרי כן אשוב גם אני לדבר משפטים. וסוף האמת להקלות, וסוף הַבְּצָה המעופשת להקחד מן הארץ עם כל חלאתה ורוח הטמאה... רוח סערה יעבר וטהר את האויר המחניק!

למותר אחשב להעיר גם אונך אשר בבאך לדבר אדות מאמרי לא תערב ענין הפרס בענין שאלותי והרהורי, כאשר עשו המבולבלים. אין אני קְּמָה למצוא תשועת ישראל בספר אחד, ואינני בטוח כלל כי הקבור ע"ד חֶקֶן היהדות ירגיע רוח בעל הרהורים, וגם אין אני חפץ כלל להכריע בדברי הן לכאן או לכאן, לזכות או לחובת היהדות. תהיינה תוצאות הקבור מה שתהיינה אין אלו נוגעות כלל בהרהורי, והא אחד והא אחד. את הפרס הקדשתי רק בשביל שיכתבו חוקרינו קבור חשוב על היהדות מפני שבכ"ו היהדות יקרה וקדושה לי אולי הרבה יותר מלכל אלה סמורובזים שלא הקריבו כל חייהם לה מבחר שנות חלדם וכשרונותם כמוני. אלה המה נמרים שגרשו מהסביבה הנכרית ופתאום נכנסו אל היכלנו דרך החלונות הפתוחים מן החוץ. זרים הם לנו! ואנחנו הלא אזרחי היהדות הננו. בכל יום ויום שמענו בבתי מדרשות ובתי כנסיות בת קול מהר חורב. קדמנו אשמורות וינקנו משד היהדות לא דרך צינורות מהופכים כי אם כחינוק משדי אמו. ועתה יבואו הנערים-תעלולים אלה והם יתאמרו כי להם נְמָה היהדות למורשה והם בונייה ומביניה. ומה יעשו אלה כאשר תחלש אמונתם בציוניות כאשר חדלו מהאמין בכל הי"ג עקרים, במה ימלאו או את הריקניות שכלבם ובהרגשתם היהודית — הן להם אין כל...

הנה כי כן אחכה למאמריך ואנכי אבוא אחריך ומלאתי את דבריך. גם אתה שלח נא את מאמריך להשלח.

היה שלום וענני נא! אהבך ומוקירך
שי איש הורוויץ

תאמר נא שלום בשמי לרעיתך הכבודה. והשיבה נא לי את מכתבו של

הערות

- (1) ראה ספרי *In Search of Hebraism: Shai Hurwitz and His Polemics in the Hebrew Press* (Leiden: Brill, 1980).
- (2) ר. בריינין, "הצעה ספרותית על הקונגרס", *הצופה*, כרך א', מס. 201-202, י"ח אלול, תרס"ג.
- (3) כחמישים איגרות מהורוויץ לבריינין נמצאים ברשות הספרייה היהודית הציבורית במונטריאל. על "בני ציון" ראה בריינין, *כתבים נבחרים*, ספריית פועלים, תשכ"ה, ע' 482-494.
- (4) "לשאלת קיום היהדות", *השלח*, כרך י"ג, חוברת ד', ניסן תרס"ד.
- (5) מלבר הערה קצרה בראש המאמר.
- (6) ש. דובנוב, "ש"י איש הורוויץ", *רימון*, כרך ג', 1923.
- (7) לאחד העם רק רומז הורוויץ בשלב זה, אך ביתר בהירות לאחר מכן. ראה ספרו *מאין ולאין? ברלין, אחיספור, תרע"ד*. את שמו של דובנוב לא הזכיר אף פעם בהקשר זה, אבל כלי ספק קרא את "מכתבים על היהדות העתיקה והחדשה" של דובנוב שהופיעו ב"וואסחוד" החל משנת 1897. (גם היה דובנוב בן דודו.) וראה דובנוב *Nationalism and History* (New York; Meridian, 1961), ע' 93 ואילך.
- (8) במכתב אל משה קליינמן (הנמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים) מ-16 לאוקטובר 1907 כותב הורוויץ: "ההפך שביני ובין א"ה הוא שזה עדיין מאמין בפתרון שכבר נתן חושב שכבר יש אמת בידו, ואני מטיל ספק וחושש שמא שקר הנחילונו והבאי ואנו צריכים עדיין לבקש דרך לנו. וזהו הכירוור שאני מדבר עליו".
- (9) ראה אחד העם, *כתבים*, תל אביב, דביר, תשכ"א, ע' קנא דובנוב שם, ע' 98.
- (10) *השלח*, כרך יג, ע' 290 ואילך.
- (11) גליקסון, *כתבים*, תל אביב, דביר, תשכ"ג, כרך ב', ע' 345 ואילך.
- (12) ראה בריינין, "סיני", *הצפירה*, כרך לב, תרס"ה מס. 177 ו"צרור מכתבים", *העתיד*, כרך א', 1908. על ההשפעה המכרעת של בריינין על הורוויץ ראה להלן הערה 34א.
- (13) *בטאגבלאט*, לבוב, כרך ה', מס. 65, תרס"ח.
- (14) "מכתבים מארצות הצפון", *התרן*, כרך ז', מס. 18,50 במרץ 1921. הורוויץ תיאר כאן את הצד השלילי שבמשטר הקומוניסטי בכלל וה"ייבסקציה" בפרט.
- (15) בכרכים י"א, מאי-יוני, אוגוסט, ספטמבר, דצמבר 1923; מאי ונובמבר 1924; יולי 1925. בריינין הספיד את הורוויץ בהדאר, כרך ב', מס. 210, 10 בספטמבר 1922. מכתבים ברוסית משרה הורוויץ לבריינין נמצאים בספרייה הלאומית בירושלים.
- (16) מכתבים של הורוויץ אל בריינין מ-13 בפברואר 1921.
- (17) ראה הערה 4.
- (18) ראה הערה 2.
- (19) על הגדרתו המיוחדת למושג "עברי" ראת את ספרי וכן את מאמרי בפלס ("הערות המחבר" למטה).
- (20) *המגיד*, כרך לב', תרמ"ח, מס. כו"כו, לב', לה"ל' וכרך לג', תרמ"ט, מס. ח"ט', יא', יג', נח"נט', סו', פג"פד', צח"צט'.
- (21) ראה הערה 3.
- (22) וורשה, א. גינו ("בני ציון"), 1887.
- (23) הכוונה לספרו על פראנקל שיצא בוורשה ב-1898.

- (24) בהמליץ, כך ש' חרמ"ג, מס. ו, כד', כו', לז"לח'.
- (25) ברדיטשב, (בית עקד) יעקב שעטטעל, 1892.
- (26) הכוונה להשקפתו שיהיה מזרח אירופה הם המבצר האחרון של היהדות.
- (27) י.ל. פרץ, הצופה ב', תרס"ד, מס. 447, 452, 458, 463, 469, 475, 496, 532. וראה כל כתבי פרץ, תל אביב, דביר, תשכ"ב, כך ו', ע' 218 ואילך, 232 ואילך, 244 ואילך, 250 ואילך, 299.
- (28) ראה הערה 2.
- (29) "חץ בעיניך השטן". ראה קידושין ל', עמוד א'.
- (30) תכנית האסיפה בבאזיל, בו הירצה הורוויץ, היתה לייסד אגודת סופרים.
- (31) בריינין פירסם הודעה שנייה בהצופה, כך ב', כ"ה תמוז, תרס"ד.
- (32) המאסף יצא בברדיטשב בשנת 1892.
- (33) ההקדמה נכתבה ב"1883, אך לא נדפסה עד 1892. ראה הערה 25.
- (34) לא מצאתי הספר.
- (34א) במכתביו מחקופה זו הורוויץ מרבה להשתמש בכינויים "שפנים, עטלפים ויתושים" כתוארו את מתנגדיו. ביטויים אלה מעידים על השפעה ישירה על הורוויץ מכתבי בריינין, שכן בריינין הוא שהשתמש בביטויים האלה.
- בין מימרותיו הרבות על ה"גאונות" אומר בריינין כי הטבע מתנקם באדם הפרומיתאי המעז להתרומם מעל למצב הטבעי של הבינוניות. רוב אנשי תבל הם "זובי-אדם", "שפנים", "יתושים", "עטלפים" וכדומה. הם פרים ורבים, אך פחדנים הם בטבעם ויודעים גם לעקוץ את האדם בעל שאר הרוח אשר מעז להטרדם ולגרות את עצביהם. ראה בריינין, "אברהם מאפו", פיעטרקוב, 1900, עמ' 62-63. וראה בריינין, "זכרונות", כתבים נבחרים, 1965, עמ' 450. על "זובי-אדם" וכו', ראה סיפורו "מחשבות וחלומות", לוח אחיאסף, כך י', 1902, עמ' 19-34 (במיוחד עמ' 20). על "היתושים" הוא כותב הערה פיקאנטית בספרו על סמולנסקי, וארשה 1897, עמ' 39. יש סופרים, הוא כותב, אשר "הטבע נתן להם רק טפה אחת ממיץ החיים", וכמו היתושים, "אשר אחרי התעלסם באהבים פעם אחת יתק חוט חייהם", מסוגלים סופרים אלה להוליד רק פעם אחת. בדיקה טקסטואלית זו מגלה חוליה מכרעת בהתפתחותו הרוחנית של הורוויץ, שלדאבונני, לא עמדתי עליה כל צורכה עד כה.
- (35) ראה הערה 27.
- (36) ר' משה ליב ליליינבלום, שהתקיף את הורוויץ בהשלת, כך יג', חוברת ו', תרס"ד. פרץ תקף גם אותו.
- (37) מילת גנאי ברוסית שמוכנה בערך "פרחח".
- (38) כך התייחס פרץ אל הורוויץ במאמריו הראשונים.
- (39) סופר זה התלהב ממאמרו של הורוויץ. ראה מאמרי בהדאר, כך נד', 17 בינואר, 1975. [הערת המחבר: מאז שכתבתי דיון קצר זה ביחסי הורוויץ-בריינין הבאתי חומר נוסף על השניים במאמרי "תמונות מחוג שוחרי העברית בברלין (1904-1914)", *AJS Review*, כך ג', 1978; במאמרי "מעלות ומורדות בתנועה למען העברית", פלס, מחקרים בביקורת הספרות העברית, תל-אביב, 1980; ובספרי האנגלי הנ"ל].

על האנתולוגיה של "פנגווין" בעריכתו של ט. כרמי "שירה עברית" בתרגום אנגלי

ט. כרמי

לפייטנים הראשונים, ביניהם עלומי השם ולשירת ימי הביניים הקדומים והמאוחרים, חטיבה רבת-ענף הם ההימנונים "עטוריהפאר" (כשם אחד השירים). שניתנה להם כפעם הראשונה צורה פיוטית — שירת "ההיכלות" מן המאה השלישית או הרביעית לספירה הכללית.

זיקה מיוחדת לעורך-המתרגם לשירתם של הפייטנים הקדמונים, ביניהם כמה עלומי שם, ושירים שהיו שפונים-טמונים, ואך לפני זמן קצר בערך נחשפו והועלו מטמיון. כמו-כן ליבבו אותו, כנראה, השירים שיש בהם משעשועי לשון ודמיון. אין ספק שמדור-ארי זה, מזמן התלמוד עד התקופה החדשה, תקופת התחייה, הוא גולת-הכותרת של האנתולוגיה, שכן יש בבחירת השירים משום גילוי טעם אסתטי-אמנותי מעודן. אף-על-פי שארבע מאות השירים בספר מבריחים תקופה של שלושת אלפים שנה, אין ריווחי הזמנים ומרחקי העתים חוצצים ביניהם חציצה של ממש מבחינת הלשון ודרכי השיר — עד עידן התחייה, ששינה את פניה של השירה העברית שנינו מהפכני.

בשנים האחרונות זכינו למספר אנתולוגיות של שירה עברית בתרגום אנגלי. אחת בעריכתם של האוורד שווארץ ואנתוני רודולף, כרך עבה כרס המכיל תרגומים משירה עברית, יידיש ושל משוררים יהודים באנגלית ובשפות אחרות; ואחת המוקדשת לשירה עברית מודרנית בתרגומו של ברנארד פראנק.¹

אין ספק שהאנתולוגיה הנבחרת ביותר מצד היקפה, איכותה ורמתם האמנותית של אוסף השירים ותרגומם היא **שירה עברית בהוצאת "פנגווין"** ובעריכתו של המשורר ט. כרמי.² מלבד גוף האנתולוגיה, מבחר השירה העברית בת שלושת אלפים שנה, חשובים מבחינה שימושית ועניינית המבוא המפורט של המהדיר (למעלה מארבעים עמוד), המאמר על החריזה העברית (מאת בנימין הרושובסקי), הצינונים על כל אחד מן השירים ומידע תמציתי על המשוררים. בסוף הספר ביבליוגרפיה נבחרת, כיאורי מונחי שירת ימי הביניים ומפתחות.

אשר לכמותה של האנתולוגיה, הנה 608 עמודים בה, רובה, כ-450 עמודים, מוקדש לשירה המקראית,

¹*Voices Within the Ark, The Modern Jewish Poets*, edited by Howard Schwartz & Anthony Rudolf, Avon, 1980, 1230 pp.

²*Modern Hebrew Poetry*, translated with introduction by Bernhard Frank, University of Iowa Press, 1980, 176 pp.

³*The Penguin Book of Hebrew Verse*, edited and translated by T. Carmi, 1981, 608 pp.

ומפסידה את איכותה וערכה בתרגום. חושו האסתטי והבחנתו האמנותית הינחו את ט. כרמי במלאכת הבחירה, או הדילוג. ספק אם טעמים אלה, וכיוצא בהם, ישכנעו כמה קוראים ותיקים בצידקת שיקוליו של העורך-המתרגם, קביעותיו והכרעותיו.

כידוע, אין אנתולוגיה, אפילו הגדושה ביותר, עשויה לייצג כראוי את המשורר ושירתו, אם גם יפנה מקום לג' או ד' משיריו, בפרט כשהוא מיוצג על ידי שיר אחד קצר בלבד (כגון המשוררים: יעקב פיכמן, ישראל אפרת, שמעון הלקין וחיים לנסקי). הקורא הזר, או הרחוק, עלול לקבל מושג מסולף על ערכם של המשורר ושירתו אם ישפוט לפי מידת המקום שהוא תופס באנתולוגיה, נוכחותו או העדרו בה. אנתולוגיה "פועלת" לפי חוקי מקהלה — או תזמורת — לא ה"סולו קובע, אלא צירופם של כל הקולות יחד. עד תקופת התחנה הצירוף עולה ליפה וכרמי מילא את משימתו כעורך-מתרגם בכשרון "מנצח" אמן. יש להניח, שהוא מפיר יפה בצורך להוציא כרך-מילואים, אם דו-לשוני, או כולו מקור משירת תקופת התחייה (והקודמת לה — מרמח"ל ועד ביאליק) ועד ימינו. ועד שיבוא העורך-המתרגם וימלא את החסר, הרי אנתולוגיה זו, שירה עברית, נאה ומשובחת היא ביותר, ללימוד, לעיון ולקריאה של הנאה.

ח. לוף

התרגום של השירים הוא פרוזאי, דוגמת התרגום באנתולוגיה של השירה העברית החדשה, "השיר כשלעצמו". אפילו כלי הסימנים הפרוודיים, מדרגים הנוסח האנגלי את סגולות המקור העברי ומעביר לקורא את רצף הענין וטעם השיר. ניתן להגיד שהחוש הלשוני והפיוטי המובהק של ט. כרמי, טעמו הטוב והתמדתו בבירור חומרי השיר, עמדו לו להתמודד עם פיתולי הלשון והמקמקי הביטוי, בפרט של שירת ימי הביניים ובמידה רבה הצליח להעניק מטיבו וטובו של המקור לתרגום.

על אף מעלותיה המכריעות של האנתולוגיה והעושר הרב השמור בה, היא לקויה גם בהסר. שום אנתולוגיה, אם של שירה או פרוזה, אינה עשויה לספק את טעמו ולהניח את דעתו של כל אדם, אך תמוה, שדווקא באוצר שירה גדול ועשיר זה דילג ט. כרמי על תקופה ארוכת-זמן בשירה העברית — תקופת ההשכלה. המעבר הוא פתאומי ו"שרירותי" — מאפרים לוצאטו (ר' משה חיים לוצאטו נעדר בספר) לח.ג. ביאליק. מדורו של ביאליק עד בערך העשור הראשון לקום המדינה זכו רק ככ"ז משוררים להקנס לאנתולוגיה. כמה משוררים סגוליים ומובהקים בעידן זה "מזהירים" בחסרונם.

טעמו ונימוקו של המהדיר עמו. אין זו אנתולוגיה "היסטורית". זכות-הבכורה ניתנה לשירה שאינה פוחתת

הכנס השנתי ה-13 ללמודי היהדות

ישיבות מליאה ו-19 מושבים וסדנאות. נשיאת הארגון פרופ. גיין ס. ברגר (אוניברסיטת העיר ניו יורק (CUNY) קיבלה את פני האורחים ומסרה,

בימים 20-22 בדצמבר, 1982, החקיים בבוסטון הקנס השנתי ה-13 של הארגון ללימודי היהדות בארה"ב. בכנס השתתפו 300 איש, נערכו 4

כנציגי **בצרון** התעניינותו
התמקדה בשלושת המושבים שהוקדשו
לספרות עברית.

המושב הראשון, בראשותו של
אלן מינץ (אוניב' מרילנד) הוקדש כולו
ל"ח. ברנר בשנת המאה להולדתו.
גיפרי **פלך** (אוניב' אוהיו), עסק
ב"דראמה סיפורית בסיפורו של י"ח.
ברנר "בחורף". ג. פלך התרכז בעמדתו
של המספר ביחס לסיפור. המספר
שבוי בעברו ולכן לא נותר מקום
לאירוניה שתשחרר אותו ממנו.
המספר איננו יכול להשקיף לאחור
ולכן העבר, בסיפור "בחורף", איננו
אלא ההווה. על מנת להבהיר את
גישתו לסיפור, פירט פלך 4 דרכי
פעולה: 1. לזכור 2. לספר 3. להגיב על
המסופר 4. להשתחרר ולהזכר.
לדעתו: הדרך הרביעית נשארה
בעייתית.

וויליאם קאטר (HUC לוס אנג'לס)
קרא את הרצאתו על הנושא: "100
שנה לברנר: קהל שומעיו וקוראיו"
קאטר התמקד ב"מסופר" (Narratee)
והיחס המתקיים בינו לבין הסיפור.
בנתחו את **שכול וכשלו**, עמד קאטר
על בעיות היחיד לעומת הכלל. מכיוון
שהן עולות בחשיבותן על בעיות הכלל,
ה"מסופר" מסוגל להזדהות עמן בכל
עת. אחת הדוגמאות היא מחלתו של
חפץ (השבר). מאחר שלציבור
הקוראים של היום מערכת-ערכים
שונה מזו של הקורא בן זמנו של
הסופר, בעיית השבר, כסמל להרגשת
האשמה הכרוכה בכושר או אי-כושר
מיני, תואם את בעיותיו יותר מאלו של
קוראי ברנר בתקופתו.

כמושב שהוקדש ליצירת עגנון,
בראשותה של **אסתר פוקס** (אוניב'
טקסס), קראה **יעל פלדמן** הרצאה על
הנושא: "קריאה מחודשת של אירונית
"המפתח" בספר "אורח נטה ללוך".
קריאתה של יעל פלדמן מבוססת על
גישה סמנטיית למוטיבים "המפתח",

דבריו הפתיחה, שהארגון מונה
למעלה מ-1000 חברים, פרופסורים
וסטודנטים מוסמכים בשטח לימודי
היהדות.

ההרצאות נוהלו באנגלית, פרט
לישיבת המליאה השנייה, בראשותו
של פרופ. **ארנולד באנד** (אוניב'
קליפורניה, לוס-אנג'לס), בה קרא
ראובן קרוץ (אוניב' תל-אביב) את
העברית החדשה. בישיבה הראשונה,
בראשותו של פרופ' נחום מ. סרנא
(אוניב' ברנדייס), פרופ' משה גושן
גוטשטיין (האוניברסיטה העברית)
הירצה על הנושא: "פילולוגיה
ובלשנות עברית: שינוי ערכים במדעי
היהדות".

פרופ' יוסף דן (האוניברסיטה
העברית) הירצה בישיבה הרביעית,
בראשותו של **אליזב ג. דורף** (האוניב'
ליהדות) על הנושא: "ראשית
המסתורין היהודי".

נושאי המושבים ורבי-שיח
השתרעו על פני שטחים שונים,
ביניהם: פילוסופיה וקבלה, מחשבה
יהודית מודרנית, למודי המקרא,
ספרות ופרשנות ימי הבינים, השואה
ויהדות אירופה, יהדות אמריקה.
לדברי גייון גרבר, אחד השטחים
המתפתחים כיום בארה"ב, תוך
הפרייה הדדית בין יבשת זו לבין
ישראל, הוא סוציולוגיה ואנתרופולוגיה
יהודית. לנושא זה הוקדש מושב
בראשותו של **פרופ' מייכאל סאלטמן**
(אוניב' חיפה), ונקראו בו ההרצאות
כדלקמן: **ולטר זנר** (אוניב' מדינת ניו-
יורק, אלבני): "אנאלוגיות הסטוריות
והשוואות מבוקרות: משבר הפליטים
בשנת 1939-1979". **יעל זרובבל** (ניו-
יורק): "מושגים פופולריים מן העבר:
פרספקטיבה אנתרופולוגית". ג'
קוגלמאס (איבו) **ויונתן בווארין** (איבו):
"ספרי 'זכור': מקור נרחב לעיון
אנתרופולוגי של יהדות אירופה".

הסובייטית בכלל, ועל ספרו של נתן זבארה, "גלגל חוזר" בפרט. נתן זבארה, שנפטר ב־1975, לא סיים את הספר. הפרקים שיצאו לאור שונים כנראה מכתבי־היד שהוברח לישראל ועדיין לא הודפסו. נ. זבארה ראה עצמו כצאצא סופר "ספר השעשועים". ומכאן הודהותו הרוחנית והרעיונית עם תקופה זו. הוא מדבר על תחיית חיי הרוח היהודים בפרובנס בימי הביניים מחד, ועל ההתבוללות המואלצת שבאה בעקבות תקופת ההשכלה מאידך. זבארה טוען שהיהודים הצליחו להשרד כתוצאה מיכולתם להזדהות כיהודים ולהנשא מעל גל הקידמה. לדברי אורנשטיין, זבארה הצליח ליצור בידיש עולם חובק הסטוריה ורעיונות הסטוריוזופים. הוא הצליח לזנק מעבר לצנזורה הסובייטית במעין כתיבה אליגורית. היסוד הציוני חזק בכתיבתו.

בסיכום: רוב ההרצאות היו דינאמיות ומעניינות, והאווירה הכללית בכנס היתה עירנית ומעוררת. ברור הדבר שלימודי היהדות כרחבי ארה"ב מנוהלים כיום ברובם באנגלית, וטוב היה לראות בכנס מסוג זה שיתוף פעיל יותר של השפה העברית.

נ. ס.

"המנעול" ו"השליסל". היא רואה בהם סמל לחיסול הגולה, הפתרון הציוני, והעלייה לא"י. לדבריה, רק הקריאה המבוססת על גישה בלשנית מאפשרת לקורא להגיע אל עומק האירוניה כמוטיבים אלו. בוויכוח שהתפתח בעקבות ההרצאה הובעה התנגדות מצד חלק מן השומעים להערפת השימוש במינוח אסכולה זו. על השאלה: "מה ההבדל בין סמל למתונימיה?" יעל פלדמן ענתה: "כשאתה אומר 'סמל' אתה מצביע על מהות הדבר, כשאתה אומר 'מתונימיה', אתה מסביר כיצד הוא פועל".

המושב השלישי, בראשותה של רות ר. וויס (אוניב' מקגיל), עסק ב"נקודת הצומת בין הספרות וההסטוריה היהודית". ישראל בר־טל (האוניב' העברית) קרא הרצאה בנושא: "הדמות הלא־יהודית בספרות ההשכלה". דוד רוסקיס (הסמינר התיאולוגי) קרא (ואף שר תוך כדי הצגת החומר) הרצאה בנושא: "שלוש עליכם ואחרים — לעבור בצחוק על הטראומה ההסטורית". יוג'ין אורנשטיין (אוניב' מקגיל) עסק בנושא: "בעיות יהדות רוסיה הסובייטית מנקודת־ראות של תקופת הרמב"ם". י. אורנשטיין עמד על ערך הספרות האידית ברוסיה

בשולי החוברת

— המשך פרקי „אלה תולדות בית שנהר" יבוא בחוברת הבאה
— ד"ר ראובן קריץ הוא פרופיסור־אורח במכללה העברית בבוסטון. בארץ הוא עושה כמרצה בכיר באוניברסיטה של תל־אביב. עבודתו הספרותית הפוריה כוללת סיפורים, שירים ובקורת, ביניהם מחקרים ופרשנות ספרותית על שירת רחל ו„מאחורי הגדר" לביאליק. מסיפוריו „בוקר רענן" ואחות

קטנה" תורגמו לאנגלית. — המאמר המוגש בחוברת הזאת הוקרא כהרצאת־מליאה בכנס של ASS, חנוכה 1981.
— בגליון בא אחד השירים של המשוררת גבריאלה אלישע, ששהתה באמריקה חדשים מספר וחזרה למדינת ישראל. היא פרסמה משיריה ב„מאזנים" וב„סימן קריאה" ועוד, אוסף שיריה חראשון הופיע בהוצאת „סימן קריאה" בשם: „בשפתים נשפתי חושך לגוף".

בין ספרים חדשים

העת המוקדשים לחקר היצירה היהודית, האנתולוגיות על השירה העברית (והיידיש) בתרגום אנגלי וספרי השירה הדו-לשוניים ועוד. בין המאמרים (באנגלית) שנכללו בקובץ הם: על ספרים עברים עתיקים – **ישראל מהלמן** (תרגום פרק מספרו "גנוזות ספרים" שהופיע ב־1976) עשור של חקר המקרא בצפון אמריקה – **ברוך א. לוויץ**; ר' נחמן (מברסלב). פרשנות ותרגומים שהופיעו מקרוב – **אברהם ברגר**; ספרות השכלה – זרמים וגישות – **משה פלאי**; מורשתו של טילקור (בנימין) לשירה העברית – **יצחק זילברשלאג**; שמעון רבידוביץ – ציור רוחני – **יעקב ק. מיקלישאנסקי**; אורי צבי גרינברג, 1894 – 1981 – **ליאון י. יודקין** ועוד.

בספר ביבליוגרפיות של הספרים על נושאים יהודיים באנגלית עברית (באמריקה ובמדינת ישראל; באחרונה – מבחר ספרים ביהדות). גם מאמרו של א. ברגר הוא ביבליוגרפי ומאלפת היא ההתענינות הרבה בכתבי רבי נחמן מברסלב. אגב, כנראה, שמר ברגר לא הספיק לכלול ברשימתו יצירותיו של האדמו"ר המופלא בעריכתו של פנחס שדה (**תיקון הלב**, סיפורים חלומות שיחות, הוצאת שוקן).

השנתון הופיע בהוצאת המועצה למען הספר היהודי באמריקה.

רובם תורגמו על-ידי רוברט פרינר וא. בירמן. בין המתרגמים משוררים עברים ידועים כישראל אפרת ויבלי"ח שמעון הלקין ויצחק זילברשלאג. בחלק השני מ"ו שירים קצרים מן התקופה האחרונה וכולם תורגמו על-ידי ד"ר עדה אהרוני מלבד השיר "פלא גמע", שתירגם תרגום נאה אברהם בירמן.

שנתון הספר היהודי, כרך ל"ט (1981-1982)

אף בכרך חדש זה, ל"ט במספר, של שנתון הספר היהודי בעריכתו של ד"ר יעקב קבוב, מספר מאמרים חשובים על הספרות היהודית התלת-לשונית. "זכר" למדורים – העברי והידי – שהוקצו להם מקום בעבר, באים בכרך הזה מאמר אחד בעברית ואחד ביידיש, והם: "נפתולי יצירה, חמישים שנה לפטירתו של ש. בן-ציון" מאת **נורית גוברין** ו"אמערקע אין דער יידישער ליטעראטור" מאת **חיים בעז**. המאמר על ש. בן-ציון יש בו משום החייאת זכרו של מספר עברי חשוב שלפי דעת הכותבת "איתרע מזלו... והוא פעל בצילם של כמה יוצרים ענקיים וההשוואה המתמדת עמהם, לא היטיבה עמהם, לא היטיבה עמו, והשאירה אותו בצילם". במאמרה, אין הסופרת החוקרת מטפלת בניתוח יצירתו של ש. בן-ציון, אלא עומדת בעיקר על יחסי הגומלין בינו לבין סופרי הדור; אחד העם, מנדלי, ביאליק, ברנר ועגנון. – בעז, במסתו הקצרה, מציין מוטיבים מספר בספרות היידיש באמריקה ודבריו עשויים לשמש ראשי-פרקים לעבודה מקיפה על הנושא.

ברברי הפתיחה שלו דן העורך על הפעילות הספרותית באנגלית – כתבי-

שירי ש. שלום באנגלית

בהוצאת "עקד" בתל אביב הופיע קובץ שירים מאת ש. שלום, מן המשוררים הראשונים במעלה בדורנו. בפתיחת הספר באו תולדותיו של המשורר והערכות על שירתו מאת ד"ר עדה אהרוני והלל ברזל. הספר מחולק לשני חלקים. בראשון ליה שירים מוקדמים.

המתרגמת, ד"ר עדה אהרוני, נולדה במצרים והגיעה לארץ בשנת 1950. היא לימדה סיפרות באוניברסיטת חיפה ובטכניון ועתה היא חוקרת-אורחת במחלקה לאנגלית באוניברסיטת פנסילוניה.

והחליפות בו, מצד הטכני והספרותי, המשחק והבימוי.

בין המאמרים שיש להם ענין מיוחד לקוראים המצויים אצל ספרותנו וספרות העולם הכוללות את הדרמה, הם: "על גאולה וגואלים" (על המחזה "בקץ הימים" לחיים הזוז); "מחזהו היידי של אהרן צייטלין על ברנר"; "ארתור מילר מנצח את עצמו"; "צידקו וטעותו של יונסקו"; "גולדפארן וגורדין" ועוד ועוד.

גור מגיב תגובות חיות ונמרצות על בעיות התיאטרון והמתרחש בו. הניתוח החברתי, ספרותי-אמנותי, מרחיב את הרעת ומעורר המחשבה.

הומור וכך בשיר הפותח את הקובץ, וכשם הספר: "שנות צהרים" ובשירים אחרים ("במחוזות רחוקים", "פוסט-מורטם לדג הים" ועוד).

כמחצית הספר הם שירים חדשים, והם "הבשלים" בו. כמחצית השנייה מבחר של שירים שנתפרסמו בשלושת ספריה הקודמים: "בשדרה הלילית", "ימים של בלי" ו"אל פרורי השמש".

בין ספריה האחרים של המשוררת המספרת והמבקרת: "מכירה פומבית", "אויב! אויב!", פרקי יומן בניגריה ו"מסע אל רגע החסד" — עיונים ביצירותיהם של ש"י עגנון וחיים הזוז.

תרגומיה של ד"ר אהרוני הם נאמנים למקור. פה ושם נפלו אי-דיוקים, אך בדרך כלל התרגום הוא מלולי. הספר הוא מעין אנתולוגיה בזעיר-אנפין משירתה העניפה של ש. שלום, הממצה בליריות עשירת-סמלי-וזון את עולמו הפנימי וחוויות הדור.

ישראל גור: בציפיה לתיאטרון

אסופת-מאמרים זו מוקדשת לאמנות התיאטרון, המחזה וההצגה, ולספרים על אמנות-הכמה והמשחק. המחבר, עורך "במה", רבעון לדרמה (חוברת סתיו, 89 במספר, הגיעה זה לא כבר ואף היא כקודמיה עשירת תוכן וגדושת חומר חשוב ו"שווה לכל נפש") הוא מומחה לתיאטרון ולספרות העברית (באותה חוברת של "במה" פירסם שני מאמרים: "ברנר ועולם הדרמה" ו"מירושלים עד ירושלים").

מומחיותו מתפשטת על רבים מענפי אמנות-התיאטרון, והמחזה העברי והלועזי. המאמרים מעודכנים — הם ננים על בעיות התיאטרון החדש

רנה לי: שנות צהרים

ענָנָם של השירים בספר, שהופיע בהוצאת "רשפים" בתל-אביב — מצבים, רגשות והרהורים על כבשונו של ארם ועולם, הלכי נפש הנתונים במארג של מציאות ודמיון ועל הגזירה הקיומית החותכת גורלנו עלי אדמות. השירים מדברים בלשון ובציור ברורים וקרובים ביותר לנפש האדם ולרגשותיו. מן השירים עולה קול פיוטי כן ונאמן. המשוררת יודעת להפיג את הטרגיות שבמצבו של העולם, האדם ובעלי החיים על-ידי משחק מלים ורעיון ואירוניה מתובלת

המאמרים במדור ב' הופיעו קודם לכן בעתונים ובכתבי-עת בארץ ובתפוצות ומאו ועד עתה החל ממנחם ריבולוב וכלה תבלי"ח **בחגיגה נסים** ("גילוי וביסוי בלשון של ביאליק וימסות קטנות" של אפרת — השוואת הפואטיקות, הדברים המקיפים ביותר הם של ב. י. מיכלי, שהשתתף בעריכת הספר. "פרקי ישראל אפרת" שלו כוללים ארבעה פרקים: **נופים אמריקניים בשירתו, מצוקה קיומית בראי המיתוס, נושא החורבן וייחוד בשיריו, ישראל אפרת כמסאני**. בין המעריכים האחרים הם: אדיר כהן, משה שמיר, הלל ברזל ועוד.

במדור ג' (או חלק ב') מחקריהם בפילוסופיה של שרה קליין ברסלבי, אליעזר שבייד, אפרים שמואלי, בן-עמי שרפשטיין. ובסוף הספר רשימת ספרי ישראל אפרת וביבליוגרפיה חלקית של מאמרים ורשימות.

הספר הופיע ביוזמת ועד ציבורי, חברי ועד היוכל בארצות-הברית: שאול ליברמן, יו"ר כבוד; דוד רודבסקי, יו"ר; רחל וכסלר, מזכירה.

הארץ — תקופה שנתבטאה בעיקר בתופעות שותפות-האמת בין איש השדה ושכיר-היום ומגן-הארץ לבין הסופר המשתלב בתוכם ומבקש להביע ביצירתו חזון וממשות של ערכים חברתיים ומוסריים ואסתטיים.

שני חלקים לספר: **בשירה, בסיפור**; נוספה עליהם מסת-מבוא: מגילת-דוד על התהוות והשתלבות בעבודה וביצירה שהיו למופת בתפיסת מהותה של הספרות העברית, מופת לכל המשמרות, ברוחם של ח"נ ביאליק וי"ח ברנר שחזרו ואמרו: "אין מוֹצָא מלבד ארץ-ישראל". מגילת דוד — מי

"ישראל אפרת משורר והוגה"

הספר נועד כספר יוכל לכבודו של אחד מטובי היוצרים והחוקרים העברים — במלאות לו תשעים שנה, — ישראל אפרת, והופיע לאחר מותו, "זקן ושבע ימים" ובעודו רענן ברוחו וכת היצירה עמו.

בספר שני חלקים: א) להערכת יצירתו ב) מחקרים לכבודו. בחלק הראשון שני מדורים, הראשון מציין מאורעות אישיים-ספרותיים ופותח בשיר מאת גבריאלי פרייל: איגרת קטנה מניו-יורק. כן גם שתי הרשימות הקצרות — של בן-עמי שרפשטיין ויצחק אורפז ("פגישה") אינן שגרתיות ושתיהן, כפרט זו של אורפז, משרטטות את דמות האדם היוצר ומאפיינות את הווייתו כחוקר ומשורר. המנוח עצמו צירף פרטים על חייו ועל זיקתו ליצירה ב"משהו על עצמי" וב"סופרים מראיינים את עצמם". במדור זה מתפרסמים מכתביהם, בכתבי-ידם של נתן אלתרמן ואשר ברש אל י. אפרת והתשובות של האחרון, המדור מסתיים בנימוקי השופטים למתן פרסים לד"ר אפרת: פרס ברנר, פרס ביאליק ופרס פיכמן.

הווייתה של תקופה יצירות ודיוקנאות בספרות העלייה השלישית

זהו ספרו החדש של אריה ליפשיץ אשר יצא זה מקרוב ע"י הוצאת "יחידיו" ואגודת הסופרים העברים בישראל. עם מלאות שישים שנה לתחילת חלוציותה של העלייה השלישית מעלה המחבר פרקי תיאור ועיון בספרות עצמחה בעקבותיה של עלייה זו ונתנה ביטוי חדש בשירה ובסיפור הארץ-ישראליים.

בעשרים ואחד פרקי הספר מתרכז אריה ליפשיץ בנופיה ובאנשיה של

כתב יוחנן רשת בין השאר, כי "בעטו הלירי והעדין רושם אריה ליפשיץ שורה של דיוקנאות סופרים בני העלייה השלישית המצטרפים לתמונה פאנוראמית, כמעט מונוגראפית, על אחת ממחטיבות הספרות המרכזיות, אם לא המרכזיות ממש, בתולדות הספרות העברית החדשה. על כמה מענקי הדור ההוא, כגון אורי צבי גרינברג, נכתב הרבה, אך ייחודו של ספר זה בהעמדת היצירות בקונטקסט של הדור, בהארת האווירה המיוחדת של שנות העשרים שבהן התחילה להתפתח ביקורת-שאת היצירה העברית של הסופרים הנודעים בספר". "ליד הפרקים העוסקים בשיירה — בסיפורת הקשת רחבה אף יותר — ובכל אחד יודע אריה ליפשיץ למצוא את הייחוד המובהק שלו ובאותו זמן הוא יודע גם לשלב אותו במסגרת הרחבה יותר של בני דורו".

אבשלום

שהרסו ושרפו מאחוריהם את הגשרים וביקשו מעט טובה ומעט שמחה בתוך בית חדש על האדמה הזאת, אנשים שאף-על-פי שנתונים היו בקשוי הקיום הגופני, לא חדלו מלהיאבק גם על כיבוש הקיום החזותי, כדי לשוות לספרות העברית ערך עצמאי ואמנותי כאחד.

בשירה נדונות יצירותיהם של אורי צבי גרינברג, ש. שלום, יצחק למדן, אביגדור המאירי, יהודה קרני, אברהם חלפי, לוי בן-אמיתי, יהושע רבינוב.

בסיפור: חיים הזו, יהודה יערי, יצחק שנהר, נתן ביסטריצקי, יוסף אריכא, ישראל זרחי, יהושע בר-יוסף, מ"ז וולפובסקי, שרגא קרני, עזרא המנחם, שלמה רייכנשטיין, דויד מלץ.

הספר כבר זכה לתשומת-לב בקהל הקוראים, במסודות אקאדמיים ובמוספים ספרותיים. ב"הארץ", למשל,

דברים בשם אומרם

א.א. אורבך: גרשם שלום ושיי עגנון

כדורותינו. ברצוני להקביל הקבלה בין יצירתו של נציגה הגדול של ספרותנו החדשה, שיי עגנון, שכרמותו, אמר בשעתו ג. שלום, מתגלמת רציפות הדורות בימינו, לבין מפעלו המדעי של ג. שלום. כשם שיצירת עגנון, שעניינה הוא העולם היהודי מכפנים, מרכזה היא בוציאץ וגבוריה יהודים מכל הסוגים ומכל המינים, אבל בה ובהם מתגלמות בעיותיו של היהודי החי, בעיותיה של האומה כולה ובו בזמן משבריו ופחדיו של האדם המודרני במידה ובשיעור שהוכרו כיצירות כלל-אנושיות, כך מחקריו של ג. שלום בין אם הם עוסקים בתורתיהם של חוגי המרכבה, של המקובלים או של החסידים, וכו' להשמע ולהקלט בכל מקום בעולם שדנים בו בתולדות הדתות ובתופעות הרוח.

בודאי שחלק רב לכשרונותיו הגדולים של שלום בכל אלה, אבל דומני שאכונן לדעתו אם אומר עליו מה שסיפר ר' חיים ויטאל על האר"י. כששאלהו למה השיג הוא יותר מר' משה קורדוביור — וכידוע סודות האר"י הם סודות עולם התיקון ושל הרמ"ק הם סודות עולם התווה — לא השיב האר"י, שהיו לו גילויים מיוחדים אלא, "שטרח יותר משאר אנשי דורו". שלום טרח הרבה.

טעם הדברים שמתפרסם כאן הוא חלק ממאמר שכתב פרופ' א.א. אורבך לרגל יובל השבעים של גרשם שלום ז"ל

במחקריו הפיח ג. שלום רוח חיים בכמה וכמה מקצועות של תורה וחכמה והלואי שיימצאו חוקרים שיגשו לחקירתן של הבעיות שניסחן או רמו להן. במאמריו אלה המחיש ג. שלום את המושג, "רציפות הדורות" הלכה למעשה. בהרצאתו ליובלה של חברת, "מקצי נרדמים" הגדיר שלום את רציפות הדורות כ"שותפות הפעולה בין ירושת הדורות העולה מתוך גניחה ומתוך חייה הגנוזים לחיים של השפעה והשראה על קוראיה ובין יצירת הספרות היוצרת בדורו". רציפות זו אינה באה בשכר טשטוש הבדלי השקפה והתשת כוחם של ניגודים ומתיחות. לפיכך רוחה שלום באדיבות אבל במוחלט את הנסיגות של המסיעים כביכול על ידו והבאים לגלות רעיונות של מחברים מאחורים במקורות קדומים. דבריהם אולי עירובי ברים הם, אבל אשר למקורות, הרי מה שאמר זה לא אמר זה. ג. שלום מסיף לתבוע הוכחות. הזכרתי את הקשר, ששלום הרגישו, בין מחקר אוצרות העבר לבין יצירת הספרות

מסיבת זיכרון להלל בבלי

עשרים שנה למותו

רחל וכסלר

בבלי, בבית הרב זלמן רב ראשגולין, בזמן שהלל היה בחור צעיר. הוא הכיר או את הלל בבלי שגילה כשרון רב בשירה. ד"ר פינקלשטיין ציין את הערצתו של המשורר לאביו שתיאר את דמותו בכמה משיריו.

פרופ' שאול ליברמן, החוקר הגאוני בתלמוד, הדגיש את אישיותו הנאצלה של הלל בבלי, למדנותו, ישרותו ומסירותו. הלל בבלי היה חרור המסורת התורנית של בני ליטה. כאיש ליטה עצמו העיד פרופ' ליברמן על בבלי שהיה ב"מאמה אחוז" בן יהדות ליטה.

הרב יואל גפן, העומד בראש מפעלים בבית המדרש לרבנים, הביע קורת־רוח מהקמת קרן למילגות־לימודים ע"ש הלל בבלי לתלמידים מצטיינים בספרות העברית. הוא מסר שהקרן נוסדה ביוזמתו של הגב' פרנסס ק. טהוי ורחל וכסלר. הן כעת עסוקות בייסוד פרס ע"ש הלל בבלי שיוענק שנה, שנה לתלמיד המצטיין בחיבור מסה ספרותית בעברית.

ד"ר פרנסס ק. טהוי סיפרה שהגיעו אליה תרומות ל"קרן הזיכרון להלל בבלי" בצירוף מכתבים המגלים רגשי כבוד ויקר להלל בבלי. קטעים מעניינים ממכתבים אלה פורסמו ב"ביצרון".

פרופ' מרדכי לויפמן, סגן נגיד של ביה"מ לרבנים ודיקן ביה"ס לחזנות על יד בית המדרש לרבנים, מסר שזה

מתוך הוקרה להלל בבלי, מורו ורבו הנערץ, ערך אחד משוחרי הספרות העברית מסיבת־צהרים אינטימית לציין עשרים שנה למותו של המשורר והמחנך. למסיבה, שהתקיימה ב־כ"ו כסלו בבנין בית המדרש לרבנים, הוזמנו חברי־מוקיריו של הלל בבלי מבין ראשי בית המדרש לרבנים ואחדים מתלמידיו, ותלמידותיו וידידים מבאי ביתו והמקורבים ביותר לגב' רחלה בבלי.

פרופ' שלמה גרינברג, נגיד־משנה של בית המדרש לרבנים באמריקה, היה המנחה. עברו יותר מעשרים שנה מיום שמת הלל בבלי ודמותו קיימת בליבותינו ממש ככאולם הימים שהוא חי בתוכנו, אמר ד"ר גרינברג. בימים אלה עיין ביצירותיו בשירה של בבלי והרושם היה עמוק מאד. הוא ביקש מהמסובים לטא רחשי ליבם. כל אחד הוסיף טעם אחר לשבח. להלן מקצת מן האמור.

פרופ' גרשון ד. כהן, נגיד בית המדרש לרבנים, דיבר בהערצת תלמיד לרבו. הוא תיאר את היכרותו הראשונה את הלל בבלי כשישב כתלמיד לפניו בבית המדרש למורים. פרופ' בבלי אָצל על תלמידיו מרוחו ומאהבתו ללשון העברית ולספרות העברית והם התקשרו למורה ולספרות שהוא הורה.

פרופ' אליעזר אריה פינקלשטיין, לשעבר נגיד בית המדרש לרבנים, סיפר על ביקוריו בבית אבא של הלל

הנואמים. הוא נתן הערכה מעמיקה על שירתו של הלל בבלי, שהיא שירת חיים ושירת לב. בבלי היה יותר מבעל כשרון. הוא היה צדיק. מי שקרא את שיריו האחרונים שהכתיב לרעייתו בבית החולים – יודה בכך. אמונתו התמימה באלקי ישראל ואהבתו היוקרת לעם ישראל וארץ ישראל הן יסודות בשירתו. ד"ר צוקר סיים בזכרון אישי: עם הכרות מדינת ישראל ערכו חגיגת-ניצחון בבית המדרש לרבנים. ד"ר צוקר ישב וליבו בכה בו על אֶחיו שלא זכה לרגע חגיגי זה ועל אחרים שחלמו חלום הגאולה ולא זכו לראותה. והנה בבלי קם ונשא את דברו. מיד הרגיש ד"ר צוקר שיש לו שותף לרגשותיו ואמר: "לעולם לא אשכח את החסד שעשה עמדי בבלי בתיתו ביטוי שירתי לאלם הצער שבלבבו".

הפרופסורים: חיים זלמן דימיטרובסקי ח.א. גינזברג, זבולון רביד וט. פרשל היו בין המזומנים אבל נמנע מהם לבוא באותו יום.

המסיבה הִנָּאה נעלה על ידי המנחה ד"ר שלמה גרינברג.

מסיבה נוספת בהשתתפותם של מוקירי זכרו של הלל בבלי תיערך בקרוב לרגל הקמת הקרן על שמו.

עתה חזר מביקור בארגנטינה ונודמנו לו מיפגשים שם עם תלמידיו של הלל בבלי שהוקירוהו ואהבוהו על סגולות נפשו ויקרת רוחו, על יחסו החם לתלמידים ועל הרצאותיו המזהירות בפרשת התחייה והספרות העברית.

דיקן שרה אטנברג ייחדה את דבריה על השיר "במעברה לניו-יורק" מאת הלל בבלי ועל התרשמותה ממנו בראשית צעדיה כמורה לעברית בסטטן איילנד, נ.י.

מר דניאל וכסלר עמד על ידיעותיו הגדולות של הלל בבלי בהיסטוריה האמריקאית ובחוק האמריקאי. הוא הביא דוגמאות משיחותיו עם הלל בבלי בעיר ובכפר.

רחל וכסלר העלתה זכרונות מביקוריה יום ביום בבית החולים כאשר הלל בבלי היה חולה אָנוּש. כל ביקור היה בבחינת שעור של המורה אשר ביקש עד רגעיו האחרונים ללמד שירה וספרות. כל זיבוריו ושיחותיו היו דברי שירה ותפילה.

גב' רחלה בבלי קראה ברגש את השיר "שם עתיק" מאת הלל בבלי. השיר עשה רושם רב על המסובים. היא הוסיפה שביתם היה פתוח לתלמידים לארוחות, ובעיקר לביורר בעיות הפרט והכלל.

פרופ' משה צוקר היה אחרון

משמשים בתפקיד יו"ר סניף המרענים של המגבית היהודית המאוחדת-פררציה; גב' שרה רות שרייבר אייבל, נשיאת ה"אלומני" של ביה"ס לרפוי שיניים ע"ש גוגנהיים; ד"ר זנוויל לובל, נשיא לשעבר של איגוד הכימאים שפרשו מעבודתם, הסניף הניו-יורקי של החברה הארצית לכימיה בארה"ב; ד"ר יהודה לאפסון, מנהל אכסקוטיבי של המועצה הארצית לתרבות עברית; מחזור 1917 (תרע"ז) של בית המדרש ללימודי היהדות ולמורים על יד בית המדרש לרבנים באמריקה.

המכרכים רואים זכות לעצמם לכבד את ד"ר טהוי על אישיותה הנלכבת ותרומתה החשובה למוסדות החברה והתרבות, הספרות והחינוך העברי באמריקה.

ד"ר פרנסס ק. טהוי היא אחד האישים המצויינים במחנה נאמני העובדים לטובת צרכי הציבור היהודי באמריקה.

לרגל מלאת שישים וחמש שנים לסיומה את שני בתי-המדרש — בית המדרש ללימודי היהדות ולמורים עלי-יד בית המדרש לרבנים באמריקה ובארנארד קולג', החליטו כמה מידידיה לתת ביטוי מתאים להוקרתם ותודתם על מיגוון פעולותיה והישגיה. הם ביקשו את רחל וכסלר להיות לעזר בפירסום מודעות-כרכה לד"ר טהוי בממור מיוחד בכ"ע חשוב.

המשתתפים הם: גב' אליזבת מ. שרקה, מזכירת מחזור 1917 של בארנארד קולג'; ד"ר עמוס טרק, פרופסור לכימיה בסיטי קולג'. ד"ר טרק וד"ר טהוי

התקיים ביום ראשון, ז' שבט, תשמ"ב (1.31.1982) ב"בית הסופר" ע"ש שאול טשרניחובסקי בתל-אביב.

המשתתפים: המספר יצחק אורפו, פרופ' הלל ברזל, המבקר י. מיכלי, פרופ' בן-עמי שרפשטיין, מר יוסף דגן — קטעי קריאה. קהל רב של סופרים, חכמים, מלומדים וידידים מוקירי שמו ופעלו של פרופ' ישראל אפרת באו להתייחד עם זכרו של המשורר ויצירתו.

ערב עיון ביצירתו של ישראל אפרת

עירית תל-אביב — יפו, מינהל החינוך, הנוער והתרבות, אגודת הסופרים העברים במדינת ישראל, **משרד החינוך והתרבות** המועצה הציבורית לתרבות ואמנות, המדור לספרות — ערכו ערב עיון כמלאות שנה לפטירתו ועם הופעת הספר "ישראל אפרת, משורר והוגה" בהוצאת מכון כץ, אוניברסיטת תל-אביב. ערב העיון

אנו מתאבלים על מותה ללא עת של ידירתנו האהובה, רבת הסגולות, מגזע ישישים

שולמית הלקין ז"ל
(לבית הרב מאיר ברי-אילן)

ואנו משתתתפים באבלו הכבד של בעלה, ידידנו היקר והנעלה,

ד"ר אברהם הלקין

באור זכרה של שולמית ובעבודתו החשובה והפוריה בחקר תולדות ישראל וספרותו ינוחם.

רחל ודניאל וכסלר

מסיבת זיכרון להלל בבלי במלאות עשרים שנה למותו

שמאל:

עומדים: פרופ' משה צוקר, פרופ' שלמה גרינברג, הרב יואל גפן, דיקן שרה אטנברג, פרופ' מרדכי

יושבים: פרופ' רחל וכסלר, עו"ד דניאל וכסלר, ד"ר פרנסס ק. טהוי, המשוררת רחלה בבלי, שון דוד כהן (נגיד בית המדרש לרבנים באמריקה), פרופ' אליעזר אריה פינקלשטיין, פרופ' שאול

מקרב לב נתונה ברכתי לאחד מבני העלייה,

הרב אברהם צבי שניאור נ"י

ליובל העשרים לכהונתו בתור רב ומנהיג בבית הכנסת פארק איסט זכרון אפרים בניו־יורק.

חברי בית הכנסת הביעו ברבים ברכות והודאות על עמלו מתוך רוב כשרון, אהבה ומסירות לערכינו הרוחניים: על השפעתו הישירה והנמשכת של רבם הנערץ על קהילתם ועל תרומתו העצומה ליהדות אמריקה. גאוותם על הרב שניאור שהתפרסם בעולם היהודי והלא יהודי כמלומד ועסקן רב־תושיה בתחומים לאומיים ואנושיים.

יהי רצון והרב אברהם שניאור יוסיף עוד הרבה שנים להשפיע ברוחו ובעשייתו, בספריו ובהרצאותיו במדע היהדות.

יאריך ימים יחד עם בת־לוויתו המשכלת והמחוננת פרומה דבורה בנם המהולל חיים זושא יעקב (מארק) ובתם החמודה טובה פריידע (קרן) לתהילה ולתפארת.

פרנסס קרסנוי טהוי

חברה בבית הכנסת

פארק איסט זכרון אפרים

בניו־יורק.

**בית המדרש ללימודי היהדות ולמורים
על יד בית המדרש לרבנים באמריקה.**

המחזור של שנת תרע"ז – 1917

שמחת חג ממלאה את לבנו במלאות שישים וחמש שנה לסיומנו את בית המדרש. זכינו להסתופף במוסד עליון שנתברך בחבר מורים מגדולי המלומדים בעם ובעמים. גורלנו זיכה אותנו בחברים יקרים ומצויינים מחניכיו ובני טיפוחו של המוסד. במרכז רוח מפואר זה רכשנו יסודות תורה ומסורת-ישראל, אהבת ציון, מסירות ללשון העברית ונאמנות לעם ותרבותו.

מתוך הכרת טובה עמוקה אנו מביעים רחשי תודה למורינו ורבותינו ולראשי המוסד על כל הטוב אשר גמלו עמנו ובמיוחד לרב ד"ר גרשון דוד כהן, נגיד בית המדרש לרבנים באמריקה, שעינו פקוחה על גידולו ועלייתו של בית המדרש. אנו שולחים ברכה נאמנה להם שיגדל המוסד והחניכים יגדלו איתו להאדיר תורה ותרבות ישראל.

בשנת היובל אנו מעלים את זכרונם לברכה של חברינו שנסתלקו מן העולם והם:

Charles Berson, Sarah Arac Brozan, Benjamin Cohen, Etta Hurwitz Elfenbein, Sophie K. Gottlieb, Joseph Green, Joseph Ravitz, Philip Romanov, Julius Rosenthal, Aaron Rothfeld, Frank Schaeffer, Ida Krasnow Schlossman, Eliezer Shainmark, Philip Shorr, Sadie Genn Stave, Samuel Susman, Harold Tritt.

חברי מחזור תרע"ז הבאים על החתום:

Margaret Elfenbein Berman, Frieda Gelber, Solomon Elchanan Green (Past President Alumni Assn.), Morris Krugman, Augusta Honnick Steinhardt, Ann Krasnow Turman, Frances Krasnow Thau (Past President, Alumni Assn.; Honorary President Alumni Assn.; and Chairman class of 1917).

SCIENTISTS DIVISION
UNITED JEWISH APPEAL OF GREATER NEW YORK
FEDERATION OF JEWISH PHILANTHROPIES OF NEW YORK

Dear Dr. Thau:

Greetings from your
U.J.A.-Federation co-chairman
on the occasion of your
65th Graduation Anniversary.

It is a great pleasure to work with
so dedicated and effective a partner.

Amos Turk

המועצה הארצית לתרבות עברית

מעריכה את חשיבותה של הלשון העברית כערך-יסוד כחיי העם ושוקדת על הנחלתה לדורות הצעירים. אחת ממטרותיה לכן היא הגברתם והרחבתם של הלימודים העבריים בבתי הספר התיכוניים-ציבוריים בארצות הברית. היא מגישה סיוע תוך כדי קשר עם המורים ברכי הוראת השפה העברית כשפה זרה ברשת בתי הספר הציבוריים והמכללות ברחבי אמריקה.

המועצה משגרת ברכה נאמנה לנשיאה הדגולה

ד"ר פרנסס קרסנוי טהוי

למלאות שישים וחמש שנה לסיומה את בית המדרש ללימודי היהדות ולמורים על יד בית המדרש לרבנים באמריקה ואת בארנרד קולג' (מחזורי 1917) ומביעה איחולים לבניים שתמשיך את פעילותה הברוכה להפצת התרבות העברית והרמת קרנה.

ד"ר יהודה לאפטון

מנהל אכסקוטיבי

המועצה הארצית לתרבות עברית

February 12, 1982

Professor Ruth K. Wechsler
800 Avenue H
Brooklyn, N.Y. 11230

Dear Professor Wechsler,

It is with pleasure and a sense of pride that I join so many others in greeting Dr. Frances Krasnow Thau in recognition of her long and impressive contribution and hard work in the sciences and in Jewish causes and Jewish culture.

This occasion is most appropriate since it marks her sixty-fifth anniversary as a graduate of the Teachers' Institute of the Jewish Theological Seminary, her sixty-fifth anniversary as a graduate of Barnard College (B.S.) and her sixtieth anniversary as a graduate of Columbia University (Ph.D. in Biochemistry).

I came to know Frances when she solicited me (successfully) for an annual contribution to the Scientists Division of the U.J.A., and for a number of years at the Retired Chemists' Association. As a past president and as a member of the nominating committee, I successively nominated her to the respective offices of secretary, vice-president, program chair-person and president of the Association. She was the first woman to have held office in this organization, whose members consists of chemists retired after many years in industrial or academic fields. She served with distinction and won the warmth and admiration of all of us.

Dr. Krasnow Thau is a rare and wonderful person.

Sincerely,

Zanvil C. Loebel

For a course in Bacteriology she had enrolled in the College of Physicians and Surgeons, Columbia University, women being admitted that year (in 1917) for the first time. She was soon made partial assistant in Bacteriology, then became permanent Research Assistant in Bio-Chemistry and a member of the faculty, where her grounding in Math was invaluable.

In 1932 she was invited to teach in the Guggenheim Dental School for Hygienists as head of the basic Sciences Dept. and went on to even greater achievements as Director of Research.

In reviewing our Class columns in the Barnard Alumnae Magazine, one finds, in almost every quarter, news of honors that have poured in upon Frances. She has endless citations: 60 years of membership in the American Chemical Society and 30 years of abstracting for the Chemical Abstracts. In 1974 The Jewish Theological Seminary of America awarded her a Doctor of Letters honoris causa. Her contribution to the American Jewish Community and Israel needs special and detailed evaluation.

Frances loves Barnard for its standards, its wisdom, its nurture, for giving her the mathematical and scientific undergirding that has made possible her great achievements. She is endlessly grateful to the College and its people.

ELIZABETH MAN SARCKA
Barnard 1917

FRANCES KRASNOW THAU AND BARNARD COLLEGE

Frances Krasnow Thau became president of our Class, Barnard 1917, ten years ago, and gladdened us all by her imaginative and thoughtful handling of our every class need. For me, and many others, she appeared as a newly-discovered comet. Her college years had been so tightly planned that except by those who shared her classes, she was seldom seen. Now, as president she has quickly bound the class together, with frequent letters and detailed planning for annual reunions, other gatherings in between — even fund-raising. She says she is happy to be returning a bit of what Barnard gave her. I have scanned the records to learn what this may mean.

Frances was outstanding in High School, excelling in Mathematics and Science and finishing five years of credits during her four-year course. This won her a full-time scholarship in any college of her choice. She chose Barnard because of its distinguished faculty and its widely praised Departments of Mathematics and Science.

Entering Barnard, she found a keen awareness of human values, a nurturing atmosphere, with the unwavering goal of helping students to rise to their full potentials. Insatiable herself, she saw that Barnard offered all that she could absorb. She took every science course that was given, with all their endless laboratory hours. She swept through the sciences, getting honors in each one. She was active in the Math club. In her senior year she studied Greek to become familiar with the Greek symbols in Mathematics. In her four-year course she earned a Barnard B.S. in Mathematics and graduated magna cum laude, with a phi beta kappa key. She received a Columbia M.S. in Biology and in 1922 she received a Ph.D. from Columbia University.

GREETINGS
TO
DR. FRANCES KRASNOW THAU

This year marks the 50th Anniversary of the Guggenheim School for Dental Hygienists — The Murry and Leonie Guggenheim Dental Clinic, and we wish to pay tribute to Dr. Frances Krasnow Thau.

The Clinic was founded to extend needed health service to poor children in N.Y.C. The children received care, free of charge, in terribly neglected areas of health service.

In 1932, to serve an even broader purpose, The Guggenheim School for Dental Hygienists, approved of by the State of New York, was opened, with Dr. Frances Krasnow Thau as head of the basic sciences: Bacteriology, Chemistry-Biochemistry, Nutrition, Histology and Physiology. Dr. Thau set high scholastic standards and a curriculum which she helped develop for her students. Her industry, dedication, her thorough knowledge inspired us and contributed to the excellence of the School. Dr. Thau continued to give generously of her professional council to the Alumni Association which has enriched our lives and has endeared her to us as our guide and mentor.

SARA RUTH SCHREIBER AIBEL
President Alumni Association
Guggenheim Dental Clinic School
for Dental Hygienists

ועד הנאמנים של קרן מץ משתתף
באבלו הכבוד של חברנו היקר
והנכבד, חוקר ספרותנו הדגול

ד"ר אברהם הלקין

במות עליו חברתו בחיים האצילה והמשכילה

שולמית לבית בר-אילן נ"ע

בזכרה הברוך ובעבודתו הפוריה בחקר ספרותו
ובתרומתו לבירור בעיות האומה

ימצא ניחומים

ד"ר מיכאל ארפא, יו"ר

בשם הוועד

קוראי „בצרון" מוזמנים
לטקס הענקת הפרס הספרותי
למשורר

ט. כרמי

על שם ישראל ובלהה ניומן
מטעם „המכון לתרבות עברית וחינוך"
של ניו-יורק אוניברסיטה
ביום ד', י"ט באייר, תשמ"ב (מאי 12, 1982)
בשעה 4:30 אחה"צ

המקום:

South Lobby

Loeb Student Center

566 La Guardia Place

(corner Washington Square South, N.Y.C.)

נא לפנות בשביל כרטיסים (חינם אין כסף)

598-2824-6, או לכתוב

637 East Building, New York University, N.Y.C. 10003

זה לא כבר הופיע הספר

עם דורי

מאת

יצחק פינקל

המדורים בספר: ניו־יורק וירושלים, ציונות, גלות וארץ, דמויות, פגישות, שיירי שיר, על „בנגינה ירוקה“ (מאמרים מאת אברהם רגלסון, אברהם ברוידס ומשה הנעמי).

הספר הופיע בהוצאת „פינת הספר“, חיפה. 134 עמ'.

המאמרים בספר הם עד וזכרון־דברים לתופעות חיים ותרכות בעולם היהודי בדורנו. הם צעודים למאורעות בעבר הקרוב ועומדים בחיוניותם היום.

המחיר — \$5

לקוראי „בצרון“ — \$2.50

להשיג אצל:

Luxerdame, 38 W. 32nd St., New York, N.Y.

THE ANDREW FREEDMAN HOME

1125 Grand Concourse

Bronx, New York 10452

Tel. (212) 293-8100

A Home for People Over 60

Private Rooms & Bath
or Shared Bath

3 Meals Daily

Housekeeping/Laundry
Services

Nurse Available

Excellent Security

Informal Gardens

Activities — Concerts

Arts and Crafts,

Exercise Class,

Movies

PASSOVER GREETINGS FROM THE NEW YORK BANK WITH THE LINK TO ISRAEL

With Full Service Banking Just For You!

In Manhattan:

579 Fifth Avenue at 47th St.
562 Fifth Avenue at 46th St.
535 Seventh Ave. at 39th St.
111 Broadway near Wall St.
25 Broad St. near Wall St.
177 East Broadway
85 Delaware St.
301 Third Ave. at 23rd St.
605 Third Ave. at 39th St.
845 Third Ave. at 52nd St.
1148 Third Ave. at 67th St.
1960 Broadway at Lincoln Sq.
1660 Second Ave. at 86th St.

In Brooklyn:

Downtown
188 Montague St.
Boro Park
4410 13th Ave.
Kings Bay
3851 Nostrand Ave.
Flatbush
1321 Kings Highway
Georgetown
2095 Ralph Ave.

In The Bronx:

301 E. Fordham Rd.

In Queens:

Forest Hills
104-70 Queens Blvd.
Rego Park
97-03 Queens Blvd.
Kennedy Airport
El Al Terminal

In Long Island

Hewlett:
1280 Broadway
Great Neck:
121 Middle Neck Rd.
Plainview
1103 Old Country Rd.

 Bank Leumi
Trust Company of New York
MEMBER F D I C

for your information

FREEDOM OF CHOICE.

Some organizations which provide death benefits for their members appoint an "official" funeral director. It should be understood, however, that the family is *not* obliged to use this so-called "official" director in order to receive the organization's death benefits. Under New York State law, the family may make arrangements with *any* funeral director of its choice. The law is quite specific: freedom of choice is always the family's prerogative.

Riverside guarantees that families will receive any and all legitimate Society benefits.

RIVERSIDE

Memorial Chapel, Inc./Funeral Directors

MANHATTAN: 180 West 76th Street (at Amsterdam Avenue)/EN 2-6600

BROOKLYN: 310 Coney Island Avenue (Ocean Parkway at Prospect Park)/JL 4-2000

BRONX: 1963 Grand Concourse (at 179th Street)/LU 3-6300

FAR ROCKAWAY: 1250 Central Avenue/FA 7-7100

And Westchester Riverside Memorial Chapel, Inc.:
21 West Broad Street, Mt. Vernon/(914) MO 4-6800

Chapels in Miami, Miami Beach and Hollywood Florida.

Carl Grossberg/Andrew Fier/Leo J. Filer

Study-Tours and Educational Seminars In Israel for High School Students University Students Educators

Study-tours and educational programs in Israel for students and educators. Summer programs, year-programs, university courses, Hebrew language ulpan.

Conducted in cooperation with:

**Department of Education and Culture
World Zionist Organization**

515 Park Avenue
New York, New York 10022

For information call:
(212) 752-0600, ext. 384 - 385

PASSOVER
Wed. April 7-Thurs. April 15

Metropolitan Opera Tenor

**CANTOR
HERMAN MALAMOOD**

assisted by the
Concord Symphonic Chorus
directed by Dan Vogel,
will officiate for
the Services and Sedamah.

RABBI SIMON COHEN
RABBI ELI MAZUR

superbly scrupulous Dietary Observance
A Program of Lectures and Seminars
Special Holiday Entertainment

Kiamesha Lake, N.Y. 12751 MAJOR CREDIT CARDS.
Hours: 913 293 1000 NYC 212 244 3500
TWX 510 240 8336. See Your Travel Agent

CONCORD RESORT HOTEL

**NEW! Try KEDEM'S HEIMISHE
GEFILTE FISH — DELICIOUS
WITHOUT MATZO MEAL
KASHRUTH STRICTLY OBSERVED**

© This Seder, try 2.

Holidays are for the
entire family to en-
joy. This Passover
why not serve
KEDEM'S tradi-
tional sweet for
family elders and
KEDEM dry for the
young — or the
young at heart.
KEDEM'S European-
trained winemakers
create 21 different
wines. Some tradi-
tionally sweet, some delicately
dry... and all delicious!
Champagnes and grape juices*

*naturally sweet, non-alcoholic
under the strict supervision of
Rabbi L. J. Greenwald, the Tsammit Bar.

KEDEM

Wines & Champagnes available at all liquor
stores. Grape Juices at all supermarkets
Royal Wine Corp., Long Island City, N.Y.

Royal Wine Corp., Long Island City, N.Y.
107 Norfolk St., New York City. Tel.: 473-8288

PASSOVER GREETINGS'

RATNER'S

Tel.: ORgon 6-9406-7

Office: OR 7-5588

Dairy Restaurant and
Bakery

Catering Facilities for
All Occasions

138 DELANCEY STREET
NEW YORK, N.Y. 10002

The finest in Glatt Kosher Dining
in the heart of Manhattan and the
Diamond and Theatre District

**49 West 47th Street
Mezzanine Floor
(Between 5th and 6th Avenues)
Convenient to Buses, Subways
& Parking**

**Beautiful Modern Dining Room
and Cafeteria**

Both at the Most Popular Prices
open Sunday thru Thursday
till 8 p.m.

Friday till 3:00 p.m.

(winter months till 2 p.m.)

Serving and Catering the Finest
Mid-East, Jewish, American and
Hungarian Style Cuisine

CATERING FOR ALL OCCASIONS

CALL US AT 575-1699

Mashgiach on Premises

Fully Airconditioned

a special wine . . . for passover time!

At Schapiro's we refuse to forsake Tradition and Tradition is what makes our premium Kosher wine Special. There are no shortcuts, no mass production, just classic, rich, mellow wines, improved from year to year.

And that's why more people of discerning tastes and different backgrounds are enjoying Schapiro's crisp dry table wines . . . Smooth cream white wines and the ever popular rich thick traditional wines.

Schapiro's Wine Company 126 Avenue Street, N.Y. N.Y.

TELMA INSTANT SOUPS

from ISRAEL

Individual servings with the old fashioned flavor. Hearty and nourishing.

SO RIGHT, SO GOOD FOR ALL YEAR.

Flavors brimming with goodness for today's mama.

MUSHROOM • VEGETABLE • ONION

Also in Cubes:
CONSOMME • MUSHROOM • VEGETABLE

At supermarkets, grocers, gourmet depts
Sole Importer **Atlanta Sharon Imports Corp.**
17 Varick Street, New York 10013

השימו יד עולה
לצדקת המאורות בירושלים עיה"ק
המיסדות הכי גדולים והותיקים והידועים
בעולם
התקציב שלהם עולה למיליון דולר לשנה
חג כשר ושמח!

**UNITED CHARITY INSTITUTIONS
OF JERUSALEM**

1141 Broadway N. Y. C. 10001

ABE LEBEWOHL OPEN SUNDAYS
SECOND AVENUE DELICATESSEN

156 — Second Avenue, New York Tel.: 677-0606

"FINEST IN KOSHER MEALS AND CATERING"

Published Quarterly by Bitzaron, Inc. (Hebrew Literary Foundation), P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y. 10003. Prof. Hayim Leaf, Editor, Prof. Nathan H. Winter, Chairman of Editorial Board. Subscription, payable in advance, \$12.00 per year; Foreign \$13.00. To members of the Armed Forces half-rate. Second class postage paid at New York, N.Y. All rights reserved. Opinions expressed in articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions automatically renewed unless we are notified otherwise.

**Take a great airline
to a great country.**

**Take Lufthansa
to Israel.**

Of course you can fly Lufthansa to Tel Aviv. Because Lufthansa is much more than the airline to Germany. We serve 117 cities in 73 countries.

Wherever you go, take advantage of Lufthansa's famous service and efficiency. And if you wish fine kosher food en route, simply tell us when you make your reservation.

Ask your travel agent about us.

Lufthansa

680 Fifth Avenue, One World Trade Center (Lobby),
New York, N.Y. Tel. (212) 357-8400

נ. מאנישעוויטץ קאמפאני

General Office: 340 HENDERSON STREET, JERSEY CITY, N.J. 07302

כל דבר מאכל אשר השם, "מאנישעוויטץ" נקרא עליו, כמו:

מצה ותוצרת מצה וגם מצה-שמורה משעת קצירה; דגים ממלואים, מרק של בשר, עוף וירקות; חמיצות של סלק ועלי-שדה; סוּזֶרְטִינֶקוֹת מכשר ועוף; רסק עגבניות עם פטריות; עוגת-פירות ומאקארונים ומינים שונים של עוגיות — גם בלי מלח וסוכר; בליל-עוגות (קעיק מיקסעס) ובליל כופתאות וגם בליל-לביבות מתפוחי אדמה; מיץ מתפוחים ועגבניות; מיסלצר, דבש וסוכריות; מלפפונים המוצים וכרוב חמוץ ועוד —

כשרים ללא שום חשש ופקפק גם למהדרין בכשרות בכל ימות השנה וגם

בתג הפסח

אם על האריזה נאמר כעברית או כאנגלית שהמיצרך כשר לפסח

בהכשר הרבנים המובהקים

ר' חיים קארלינסקי, רב בברוקלין, נ. י. וסגן-נשיא של "אגודת הרבנים"

ר' דוד ליב זילבער, רב בהארטפורד, פא. וחבר ועד ההנהלה של "אגודת הרבנים"

ר' מנחם מענדל געמינגער, רב ב,ישראל הצעיר" של מערב מנהטן וחבר ועד

ההנהלה של "אגודת הרבנים"

ור' משה ארי' שווארץ, רב ב,ישראל הצעיר" של פארסטשטעטער וחבר הנשיאות

של "ועד הרבנים" דברונקס. וחבר ועד ההנהלה של "אגודת הרבנים"

הכשר בתוצרת "מאנישעוויטץ" הוא חלק — גלאטיכער

אכלו המצות והמאכלים מתוצרת "מאנישעוויטץ" ואי אתם באים, הלילה, לידי

איפור המן כפסה, זלידי מאכל לא כשר כל השנה!

PASSOVER
GREETINGS FROM

GRAND UNION

Scharf
Manor

OF QUEENS

HOME FOR ADULTS
IDEAL FOR RETIREMENT

- AIR CONDITIONED THROUGHOUT
- HOMEY ATMOSPHERE
- DIETARY LAWS ● SPECIAL DIETS
- PLANNED ACTIVITIES & DAILY ENTERTAINMENT
- AROUND THE CLOCK SUPERVISION
- APPROVED N.Y. STATE BOARD OF SOCIAL WELFARE

699-4100

112-14 Corona Ave., Flus. (ZIP 11368)
L.I. Expressway & Grand Central Pkwy.

A Happy Passover To All Our Friends

SENIOR CITIZENS RESIDENTIAL HOTEL DIRECTORY

CROWN HOTEL — On the boardwalk. Your home away from home. 170 W. Broadway, Long Beach, N.Y. (516) 889-8900. Dietary laws observed.

HOME OF THE SAGES OF ISRAEL — An old age home for Religious Men. Strictly Kosher. Shomer Shabbos elev. Doctor on Staff 24 hrs. 25 Willett St., N.Y.C. 673-8500.

PALACE — 275 E. Broadway, Long Beach, N.Y. Finest kosher meals. Special Diets. (516) GE2-9000. Mr. and Mrs. Appel.

PALISADES GARDEN FOUNDATION, INC. — Non-profit residence home for Senior Citizens, 1½ rom. Apts., 2 Kosher meals daily, Syn. Oaktree Road, Palisades, N.Y. Tel.: (212) 923-8700; (914) 357-7870.

SCHARF MANOR OF LONG BEACH — Home for adults, Private baths, TV, Social activities, 3 Kosher meals daily. 274 W. Broadway, Long Beach. Call Direct 657-1234, (516) 431-440.

KING DAVID MANOR — 80 W. Broadway, Long Beach. Brand new 3 million dollar building. Kosher. Immediate and future occupancy. App. by Dept. of Social Services. Call (516) 889-1300. Mr. M. Klein.

THE LONG ISLAND HEBREW LIVING CENTER — A Project of Life, L.I. Foundation of Education, 431 Beach 20th St., Far Rockaway, N.Y. 11691 (212) 327-2700. Appt. by the Dept. of Social Services.

LABOR ZIONIST ALLIANCE

התנהלה הראשית של

איגוד פועלים יהודים ציוניים

שולחת את ברכתה, ברכת חברים, לתושבי מדינת ישראל ולממשלה
במאבקה על שלום העם והארץ

פרופ' צורא שפייזהנדלר, נשיא

FINDLAY HOUSE

ONE OF NEW YORK'S MOST POPULAR
NON-PROFIT RESIDENCE FOR THE ELDERLY
1175 FINDLAY AVENUE, BRONX, N.Y.

Enjoy the harvest years with hundreds of other New Yorkers. Where SECURITY and SERVICES add up to SATISFACTION. In a magnificent apartment that you furnish to your own taste:

THE SERVICE PACKAGE including:

Kosher Meals at Noon and Evening
Heavy Cleaning, Linen Changes
24 Hours Security Guard
Nurse regularly on duty 9 a.m. to 5 p.m.
and for emergencies at other hours

LEAVES TIME FOR ACTIVITIES, SUCH AS:

Work Groups, Exercise Periods
Dancing, Games, Films, Trips under the
Supervision of a Recreation Director

Short waiting list for efficiency apartments. Beautiful 2-Room Apts. for couples. Approved by the New York City Department of Social Services. Admission on a non-sectarian basis. Just mail the form below for more information or telephone CY 3-1500 ext. 325

Findlay House, 1175 Findlay Avenue, Bronx,
N.Y. 10456 — Tel. 293-1500 Ext. 325-326

Please send me further information
about Findlay House—without obligation.

Name

Address

City State ZIP

(Findlay House is sponsored by the Daughters of
Jacob Geriatric Center, a member of the Federation
of Jewish Philanthropies of New York.)

חג כשר ושמח

מאזלות מאות הילדות

בבית היתומות הכללי בירושלים

כלל הידידים והתומכים ברחמי ארה"ב
עזרתכם בשעה גורלית זו חיונית חשובה

שלחו תרומותיכם אל:

GENERAL ISRAEL
ORPHANS' HOME FOR GIRLS
132 Nassau St., New York, N.Y. 10038
Tel.: COrtland 7-7222

Passover Greetings

Kosher Desserts, Inc.

Manufacturers of

Kojel

NEW SENIOR CITIZEN HOUSING — FINDLAY PLAZA —

The newest and finest example of Independent Senior
Citizen living.

We have 132 lovely efficiency apartments, 31 one
bedroom apartments, and 15 apartments for the
Handicapped.

Financing has been provided by The U.S. Dept. of
Housing and Urban Development with Section 8
subsidies for eligible persons 62 or over who pay only
one-fourth of their income for rent.

We Offer — 24 Hour Security

We Offer — Kosher Dining

We Offer — Private enclosed parks for tenants' use

We Offer — Activities such as arts and crafts, trips,
movies, etc.

We Offer — A canteen on the premises for personal
needs.

Our apartment complex is sponsored by
DAUGHTERS OF JACOB GERIATRIC CENTER
and gives you access to their Doctors, Nurses, and
Health Related Facilities.

For information write or call Mrs. Shirley Cohen
FINDLAY PLAZA
1201 Findlay Ave.
Bronx, N.Y. 10456
212-293-1500

(Equal Housing Opportunity)

BNAI ZION

136 EAST 39th STREET Tel. 725-1211 NEW YORK, N.Y. 10019

The American Fraternal Zionist Organization

Extends Best Wishes To Medinat Yisrael and to All Its Friends

For A Happy and Healthy Passover

PAUL SAFRO
President

RAYMOND M. PITT
Chairman of the Board

MEL PARNES
National Secretary

HERMAN Z. QUITTMAN
Exec. Vice-Pres

Greetings from the BOARD OF JEWISH EDUCATION OF GREATER NEW YORK

The Board of Jewish Education recently established an Israeli Material Center, featuring high-quality books, posters, maps, slides and a variety of educational tools, all produced in Israel.

Call or write to the Board of Jewish Education, Customers Service Dept. for a brochure and catalogue.

**BOARD OF JEWISH EDUCATION
OF GREATER NEW YORK
426 W. 58 St., New York, N.Y. 10019
(212) 245-8200**

**You can buy Israel Bonds
and get a prospectus at**

STATE OF ISRAEL BONDS

**215 Park Ave. South
New York, N.Y. 10003
Tel.: OR 7-9650**

ONE OF THE MOST BEAUTIFUL
RESORTS ANYWHERE SALUTES
THE GLORIOUS CELEBRATION OF
THE HOLIDAY OF LIBERATION.

PASSOVER

WED. APRIL 7-THURS. APRIL 15

CANTOR IRVING ROGOFF

AND THE
NEVELE SYMPHONY CHOIR
CONDUCTED BY
CLIFFORD NADEL
SERVICES - SEDARIM

DR. CHAIM ISRAEL ETROG

WILL OFFER A PROGRAM OF
LECTURES AND CONDUCT
SEMINARS DURING THE HOLIDAY.

NEVELE

ELLENVILLE, NEW YORK 12428
HOTEL TEL 914-647-6000
NYC 212-244-0800
See Your Travel Agent

DAIRY FARMFOOD RESTAURANT

142 West 49th Street N.Y.C. Tel. 757-4971

A Tradition for Jewish Dining for 50 Years.

Strictly Kosher and Shomer Shabbos

Supervised by the Respected **Rabbi Norman Twersky**

הננו מציעים למכירה בהנחה גדולה את הספרים
האלה של רב צעיר (פרופ' חיים משרנוביץ):

- \$4.25 פרקי חיים (אוטוביוגרפיה)
- \$5.00 מסכת זכרונות. פרצופים והערכות. א. חכמי אודיסה. ב. אישים וסופרים
- \$5.00 חבלי גאולה. קובץ מאמרים על המאבק לתקומת ישראל
- \$2.00 קצור התלמוד. מסכת בבא קמא מסודרה ומפורשת על-ידי רב צעיר
- \$2.00 קצור התלמוד. מסכת ברכות עם ביאור מפורט ומספיק על יסוד מדעי
- \$2.00 מאת רב צעיר
- \$1.00 אלהים אחרים (תשובה לרודפי שלום)
- \$1.25 היחס בין ישראל לגויים לפי הרמב"ם. מאת גרשון משרנוביץ ז"ל

להזמין אצל ה"בצרון"

BITZARON

P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y. 10003

SOLOMON ZEITLIN: SCHOLAR LAUREATE

An Annotated Bibliography, 1915 - 1970, With Appreciations Of His Writings

By SIDNEY B. HOENIG

312 pages
\$10.00

SOME COMMENTS IN PREVIEW

A PIONEERING REFERENCE WORK AND A MODEL BOOK

"A most useful summary and evaluatin of the life-long contribution of the Dean of Jewish historians, Solomon Zeitlin. More than a mere *Festschrift* and more than a mere bibliography, this is a pioneering reference work that encompasses Zeitlin's collected works within the convenient scope of a single volume."
—PROF. M. E. CHERNOWITZ, Editor of *BITZARON*

A "MUST" FOR EVERY LIBRARY

"Dr. Hoenig is to be congratulated upon his splendid achievement. Reading this book is like re-reading in one 300-page volume all of Solomon Zeitlin's books as well as all his articles scattered as they are through some 400 sources—and through 55 years—of periodical literature . . . A *must* for every library."
—DR. LEON D. STITSKIN, Associate Editor of *TRADITION*

USE THIS ORDER BLANK

BITZARON, P.O. Box 623, Cooper Station, New York, N.Y. 10003

Gentlemen:

Enclosed please find my order for a copy of SOLOMON ZEITLIN: SCHOLAR LAUREATE (An Annotated Bibliography) By Prof. Hoenig, at \$10 per copy.

Name Address

City State Zip

THE HOLOCAUST IN CONTEMPORARY HEBREW PROSE

by Nehama Rezler-Berson
Princeton University

Three groups of writers deal with the subject of the holocaust: 1 - Native Israeli writers who have not experienced the holocaust but feel a need to respond to it. 2 - Writers who, as children, were taken out of Europe and brought to Israel on the eve of the holocaust. 3 - Those writers who have lived through the holocaust and survived it. Although the three groups differ in their literary approach to the subject, they all share the feeling that the holocaust continues to shadow their literary lives.

Some of the themes common to all three groups are: A sense of alienation; the need for revenge; a probing into the psychology of the survivors. Works by Y. Amichai, S. Golan, Y. & A. Sened, N. Frenkel, H. Bar-Tov, D. Ben-Amotz and I. Yaoz-Kest are examined.

“TAUNT THE DEVIL” — Two letters from Shai Hurwitz and Reuven Brainin

Stanley Nash
Hebrew Union College

This article introduces and analyzes archival documentation of the shared ambitions of Hurwitz and Brainin in challenging the conventional wisdom of the day. The introduction traces Hurwitz’s “split-personality,” his offer of a prize for a book to save Judaism side-by-side with expressions of grave doubts as to the possible efficacy of *any* solution.

The special interest of the letters lies in their emotional rhetoric and sense of “Promethean” destiny. Hurwitz shared with Brainin the conviction that the extraordinary, the unconventional, “Hebraic” thinker was doomed to encounter the castigation of petty and cowardly men. Moreover, their deep-rooted and authentic commitment to Judaism gave them the right to criticize it, however harshly.

In writing to Brainin, Hurwitz expresses his Beshtian desire to “taunt the devil” — to take a chance, as it were, and bring Judaism to the severest of crises in one last desperate effort to save it from atrophy.

SELECTED ABSTRACTS

AN INTERVIEW WITH AHARON APPELFELD

by Shmuel Schneider

Yeshiva University

In this interview, Aharon Appelfeld speaks candidly of his childhood experiences before, during, and after the second World War; of his life in Israel as a man and as a writer, of his social and moral responsibilities as a Jewish author and of his craft. Of special interest are his comments on the Hebrew writers who have influenced and guided his literary career, among them - Dov Sadan, S.Y. Agnon and Y.H. Brenner. Appelfeld expresses his views on the state of American Jewry and the threats of assimilation it is facing.

THE SUMMIT, (a Novella)

by Aharon Appelfeld

The *Summit* takes place in the Austrian countryside during the seething days of the late 1930's. A group of Jews, professionals, intellectuals and businessmen, many dismissed from their positions and estranged from their assimilated families are thrown together in a shabby pension on a mountain top. The place is directed by a Polish Jew - and was established as a training ground for shedding "Jewish" traits and learning to adopt a "healthy, gentile" life style.

The story is filled with a sense of impending catastrophe and decay, and is rendered in the haunting, understated style which has distinguished the works of Aharon Appelfeld.

THE CONCEPT "GENERATION" IN CONTEMPORARY HEBREW LETTERS

by Reuven Kritz

Tel Aviv University

'Generation' has become an important concept in Hebrew criticism. In Israel, literary mediators (book reviewers, teachers, librarians) are strongly influenced by authoritative evaluators who decide which book will be awarded a prize, translated, reviewed, cited on TV, taught at High Schools and consequently sell. Thus, when these literary authorities decide that a certain writer represents his 'generation' he actually seems to represent it.

'Generation' proved a convenient frame of reference for switching from micro - to macro-criticism, but it has not been dealt with in meta-criticism, i.e., its validity has not been examined. It was a convenient mixture of socio-ideological, psychological and linguistic elements. Its roots can be traced back to Georg Brandes, Heinrich Heine, even to the Talmud.

In 1945 several writers published a periodical of their own and critics named them *Dor Ba'aretz* (In 1958 a definitive anthology appeared by that name). Hebrew criticism has marked eight "generations" in Hebrew literature in the 20th century, named after progenitors of certain literary trends and movements, or creative periods, beginning with the Bialik era to the present day. Periods often overlap. In the 1970's five "generations" were writing and publishing simultaneously.

The concept of "generation" is often misleading. By a selective process critics tend to promote evidence to characterize a given era while dismissing as not "characteristic" evidence which does not meet their criteria.

BITZARON

A Quarterly of Hebrew Letters, published by the Hebrew Literary Foundation and co-sponsored by the Institute of Hebrew Culture & Education, School of Education, New York University.

Editor: **Hayim Leaf**

Associate Editors: **Rivka Friedman**

Gabriel Preil

Chairman, Editorial Board **Nathan H. Winter**

BITZARON, P.O. Box 623, Cooper Station, N.Y. 10003. Tel. (212) 598-3987

Vol. IV (New Series) Nisan, 1982 — April 1982 No. 13-14 (344-345)

TABLE OF CONTENTS

Topics	H.L.	2
An Interview with Aharon Appelfeld	Shmuel Schneider	6
The Summit (a Novella)	Aharon Appelfeld	18
"Hanukah 1946" by Aharon Appelfeld	M.D. Sarid	90
Two Poems: 1. Judah Iskariot 2. Eretz Israel	Sh. Shaalom	94
The Concept of "Generation" in Modern Hebrew Literature	Reuven Kritz	95
For Heaven's Sake (Poems)	T. Carmi	103
"To Behold the Radiant Memory." a Theme in Reuven Ben Yosef's Poetry	Avidav Lipker	104
Poem	Gabriella Elisha	113
The Holocaust in Modern Hebrew Prose	Nehama Rezler-Berson	114
"Taunt the Devil" — Two letters from Shai Hurwitz to Reuven Brainin	Shlomo (Stanley) Nash	120
The Penguin Book of Hebrew Verse, Edited by T. Carmi	H. Leaf	128
On the AJS 13th Annual Conference in Boston	N.S.	129
New Books	Avshalom	132
Gershom S. Scholem and S.Y. Agnon		135
Hillel Bavli — In Memoriam	Ruth Wechsler	136
Notes		138

From Sunrise To Sunset...

WE WORK THE LAND!

We plant the trees, pave the roads, reclaim the land and prepare the sites for settlement. In Galilee... In the Negev... Everywhere. We keep Israel green and productive...
The Jewish National Fund invites you to share in the great mission of building the Land of Israel.
Work with us! Send your tax-deductible contribution to:

JEWISH NATIONAL FUND
I Want To Help Restore The Land

Name _____ Address _____ City _____ State _____ Tel. _____ Zip _____

JEWISH NATIONAL FUND
(KEREN KAYEMETH LEISRAEL) INC.

BITZARON

QUARTERLY REVIEW OF HEBREW LETTERS

WINTER-SPRING 1982